

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хрестоматія

У двох частинах

Частина 2

УДК 811.161.2'367(082.2)
С38

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. К. Г. Городенська
(Інститут української мови НАН України);
д-р філол. наук, проф., акад. НАПН України Л. І. Мацько
(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту філології
(протокол № 10 від 29 травня 2018 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5-17/18 н.р. від 21 червня 2018 року)*

С38 Синтаксис української мови : хрестоматія : у 2 ч. / Упоряд. :
А. Мойсієнко, В. Чумак, С. Шевель. – К. : ВПЦ "Київський універ-
ситет". 2019. – Ч. 2. – 326 с.

ISBN 978-966-933-015-4 – загальний

ISBN 978-966-933-017-8 – Ч. 2

*Систематизовано авторські концепції опису синтаксичної сис-
теми сучасної української мови, подано наукові розвідки, які стосу-
ються тлумачення проблемних питань формально-граматичного,
семантико-синтаксичного та комунікативного аспектів функціону-
вання синтаксичних одиниць. Охоплено царину синтаксикологічних
досліджень, присвячених висвітленню історії, теорії та практики ко-
мунікативної природи речення (простого, ускладненого та склад-
ного), граматичного статусу й типології словосполучення, тради-
ційно виділюваного в системі граматикологічного інструментарію
мови, а також синтаксичної стилістики та сучасної текстології.*

*Для студентів філологічних спеціальностей, аспірантів, учителів,
викладачів закладів вищої освіти, науковців та дослідників синтаксичного
ладу сучасної української мови.*

На обкладинці використано малюнок Лізи Маркіної

УДК 811.161.2'367(082.2)

ISBN 978-966-933-015-4
ISBN 978-966-933-017-8

© Мойсієнко А., Чумак В., Шевель С., 2019, упорядкування
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2019

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Сучасна синтаксична наука, увібравши найкращі здобутки традиційного аналізу лінгвістичних об'єктів, усе частіше скеровує активні пошуки дослідників на вироблення новітніх концепцій опису граматичної системи мови. Поглиблене осмислення фактів та явищ, пов'язаних із людським спілкуванням, зумовило панівну роль функційного синтаксису, який зважає на поєднання логічні, формальні, семантичні аспекти категорійного поля новітньої граматикології, що стало рушійною силою для послідовного тлумачення онтологічних властивостей основної комунікативної одиниці мови – речення.

Запропонована хрестоматія є спробою систематизації авторських концепцій, що дають змогу комплексно осмислити здобутки та овиди сучасної синтаксичної науки. У працях відомих українських науковців, репрезентованих у хрестоматії, обґрунтовано доцільність триєдиного підходу до аналізу основної одиниці спілкування на формально-граматичному, семантико-синтаксичному та комунікативному рівнях (Й.В. Андерш, І.Р. Вихованець, Н.В. Гуйванюк, М.Я. Плющ, М.І. Степаненко), реалізовано спроби упорядкування синтаксичних одиниць, а також встановлення граматичного статусу словосполучення (І.М. Арібжанова, І.К. Кучеренко), деталізовано типологію граматичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень між різноаспектними мінімальними синтаксичними одиницями (А.П. Грищенко, Н.Л. Іваницька, Є.В. Кротеви́ч). Продуктивними виявилися спроби поєднання класифікаційних параметрів односкладного речення, запропонованих традиційною та сучасною граматику (В.М. Брицин, К.Г. Городенська, В.Ф. Сич, М.Я. Скаб, Ю.В. Шерех-Шевельов). Із оперттям на найкращі здобутки традиційного синтаксису потлумачено граматичну специфіку простого ускладненого речення (Л.О. Кадомцева, О.В. Кульбабська, А.К. Мойсієнко), зреалізовано класифікацію складного речення (С.П. Бевзенко, А.П. Загнітко, Р.О. Христи-

янінова, І.Г. Чередниченко), детально описано явища стилістичного та комунікативно-прагматичного синтаксису (С.І. Дорошенко, С.Я. Єрмоленко, В.І. Кононенко, В.Д. Шинкарук).

Хрестоматія покликана закласти міцний теоретичний підму-рок, який дасть змогу виформувати царину новітньої синтаксико-логії, що послідовно врахує вітчизняну наукову традицію, поєд-навши її з найважливішими здобутками провідних українських граматистів. Структура та зміст цієї праці підпорядкована спробі систематизації поглядів лінгвістів на проблеми, що допоки не знаходять однозначного тлумачення не лише в університетських, а й в академічних дослідженнях.

СИНТАКСИЧНА СТИЛІСТИКА

Кононенко В.І.

Проблеми стилістичного синтаксису

Природа і сутність синтаксичних одиниць з особливою повнотою й глибиною розкривається при розгляді комунікативного аспекту речення, який безпосередньо пов'язаний з основною суспільною функцією мови – бути засобом людського спілкування. Саме семантичні функції синтаксичних конструкцій відображають відношення об'єктивної дійсності (йдеться, звичайно, не про дзеркальне відбиття, а про специфічну мовну семантику¹). Аналіз комунікативних функцій речення тісно поєднується із стилістичним планом як таким, що відіграє важливу роль у суспільно-естетичній мовній практиці, відбиває виражальні можливості мови, особливості її використання в різних сферах суспільного життя, взаємодію з іншими мовами².

У стилістичній системі мови звичайно виділяються різні рівні (фонологічний, лексико-фразеологічний, морфологічний, словотворчий, синтаксичний)³, і тим самим визнається за можливе проведення лінгвостилістичних досліджень відповідних кожному рівневі мовних одиниць. З цього приводу С.Г. Бархударов писав: "Щодо стилістики, то вона як учення про умови вживання того чи іншого мовного матеріалу повинна входити і в учення про граматичну будову мови, і в учення про лексичний склад мови"⁴.

¹ Бондарко А.В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений // Функциональный анализ грамматических категорий. – Л., 1973. – С. 7.

² Білодід І.К. Важливе завдання сучасного мовознавства // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 10. – С. 13; Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К.: "Наукова думка", 1973. – С. 6.

³ Іжакевич Г.П. Взаємодія стилістики мови і стилістики мовлення // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К.: "Наукова думка", 1972. – С. 46.

⁴ Бархударов С.Г. Основи преподавания русского языка в школе, вид-во АПН РСФСР, 1950. – С. 7.

"Сучасна українська літературна мова. Стилїстика" так характеризує "внутрішні" відношення стилїстики з іншими мовними системами: "Маючи з ними спільні об'єкти дослідження, стилїстика в своєму специфічному виразово-смысловому й експресивному аспекті висвітлює в них те, що дає певний вибір для цілеспрямованої передачі думки, почуття з цим, потрібним у даній ситуації мовлення ефектом, відтінком, часом дуже тонким, вгадуваним лише з натяку, асоціації"¹. Такий підхід дозволяє уточнити різницю між літературознавчою і лінгвістичною стилїстикою.

Щодо відношень граматики і стилїстики, то неодноразово підкреслювалась думка, що між ними важко провести точну межу. Окремі дослідники вважають стилїстику кінцевим результатом, метою граматичних досліджень, але незалежно від більш або менш високої оцінки місця стилїстики серед інших мовознавчих дисциплін важливо наголосити на її органічних зв'язках із граматичним матеріалом. Як зазначає О. І. Єфімов, "стилїстика не протиставляється граматиці, а розглядається як закономірне її продовження, як вищий ступінь мовної діяльності"².

У стилїстичному плані розглядаються всі одиниці синтаксису – форми слів, словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле. Деякі синтаксичні явища взагалі можуть бути схарактеризовані лише на зіткненні двох планів аналізу – синтаксичного і стилїстичного. На думку мовознавців, до галузі, що межує і з граматиною, і з стилїстикою, належить, наприклад, складне синтаксичне ціле – єдність, що складається із тісно пов'язаних між собою самостійних речень. Пор.: *"Прапор все ближче й ближче. Вже виразно бачить командир полку Васю Багірова, його вилицювате напружене обличчя, яке аж сюди донесло на собі смагу волзького сонця. Вже видно командирові полку шорстки, вузлуваті руки башира, які міцно стискають древко. Вже спалахнув над чохлом п'яти промінний вогник золотого вінчика, пригрів собою сердитого, вимотаного за день Самієва"* (О. Гончар). Ці речення пов'язані між собою єдністю думки, ритміко-інтонаційною цілісністю, модальною забарвленістю та спеціальними засобами. Зміст першого речення розкривається і конкретизується в наступних, кожне з яких починається тим самим словом-"скріпою" – *вже*.

¹ Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. – С. 43.

² Єфімов А.И. Стилїстика русского языка. – М.: "Просвещение", 1969. – С. 24.

Лише в стилістико-синтаксичному аспекті розглядається своєрідна контамінація авторського і чужого висловлення – невласне-пряма мова, а також зворотний вплив мови автора на пряму мову¹. Пор.: *"Виблискуюча грязюка здається мені прекрасною. Чи може це бути? Може. Хіба глина великого скульптора – не застигла грязюка? – Добре попрацювали! Гарно як, га? Дивіться, – Аристархов показує мені одну з ділянок робіт. – От діалектика: адже болото, правда, а гарно? – Так, дивно"* (О. Довженко). Тут діалог продовжує авторську розповідь. Синтаксичні синоніми з їх тонкими, інколи ледве вловимими семантичними, стилістичними, емоційно-експресивними відтінками теж належать до явищ, що перебувають на межі двох систем. Навіть розміщення компонентів речення в тому чи іншому порядку виявляється носієм не тільки синтаксичних значень, а й додаткової стилістичної забарвленості, пов'язаної з явищем інверсії. В реченні *"Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була"* (П. Тичина) інверсія *"Правди сила"* замість природнішого *"сила правди"* виправдана, оскільки поетові потрібно було передусім наголосити на нездоланності Правди народу, що боровся з фашизмом (недаремно це важливе для змісту слово написано з великої букви). Незвичайне словорозташування створює одну з особливостей віршового синтаксису.

Синтаксичний рівень, що охоплює найбільші за обсягом, найскладніші за структурою і найважливіші за комунікативними властивостями одиниці, відкриває широкі можливості для стилістичних спостережень і висновків, в основі яких – синтаксичні дослідження мови. За визначенням В.В. Виноградова, *"в системі стилістичного синтаксису органічно поєднуються теорія синтагм і вчення про структуру складних синтаксичних єдностей в різних стилях російської літературної мови"*².

Разом з тим у деяких мовознавчих працях останнього часу спостерігаються спроби виділити особливі, властиві тільки стилістиці одиниці, зокрема, для характеристики синтаксико-стилістичних явищ. Так, у посібнику Г.Я. Солганика *"Синтаксическая стилистика"* за стилістичну одиницю синтаксису взято прозову строфу –

¹ Русский язык в современном мире. – М.: "Наука", 1974. – С. 219.

² Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове), М. – Л., 1947. – С. 764.

"групу тісно взаємопов'язаних за смыслом і синтаксично закінчених речень, які виражають більш повний у порівнянні з окремим реченням розвиток думки"¹. Але таке визначення прозової строфи не відрізняє її від одиниці синтаксису – складного синтаксичного цілого і не відбиває власне стилістичного аспекту. Ця виділена одиниця розглядається в певному відриві від стилістичного аналізу основних синтаксичних одиниць – словосполучення і речення.

Інший мовознавець, І.Р. Гальперін, під одиницями стилістики розуміє "стилістичні прийоми (СП), які за своєю лінгвістичною природою являють собою узагальнено-типізовані виразові засоби мови", "абстраговані від конкретних морфологічних, лексичних, фразеологічних, синтаксичних засобів мови, що мають особливе видільне, експресивне забарвлення"². Але таке визначення переводить стилістичне дослідження лише в план вивчення виражальних засобів художньої літератури (метафор, епітетів, порівнянь, ритму тощо) і виключає з розгляду стилістично нейтральні засоби, які переважають у мові та мовленні і відіграють важливу роль у протиставленні стилістично значущим одиницям. Такий підхід позбавляє можливості глибокого проникнення у науковий, офіційно-діловий стилі мовлення, де немає яскравих виражальних засобів.

З точки зору стилістичного синтаксису вивчення виражальних засобів мови ґрунтується на структурно-семантичному і стилістичному аналізі синтаксичних конструкцій. Навіть дослідження в галузі своєрідного синтаксису віршового мовлення не обмежуються спостереженнями над фігуральними засобами, а охоплюють усю синтаксичну організацію вірша від словосполучення до складного цілого³. Отже, йдеться про проєкцію синтаксичних одиниць на основні поняття стилістики загальнонародної мови.

Але в стилістичному синтаксисі синтаксичні одиниці використовуються специфічно, неоднопланово із диференційованим їх розглядом у граматичних дослідженнях. Виходячи з позицій досягнення повного й всебічного аналізу конкретного синтаксико-

¹ Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). – М.: "Высшая школа", 1973. – С. 131.

² Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М.: "Высшая школа", 1974. – С. 122.

³ Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови (на матеріалі української радянської поезії). – К.: "Наукова думка", 1969. – С. 3–4.

стилістичного явища, доводиться уважно, з урахуванням самого мовного матеріалу обирати рівень дослідження (синтаксис словосполучення, речення, складного цілого), а інколи проводити його на зіткненні різних мовних одиниць.

Так, при синонімічному зіставленні дієприкметникових, дієприслівникових зворотів і підрядних речень "стикаються" члени речення і цілі речення, проста і складна конструкції. Порівняймо два речення: "Вибравши *зручне місце*, Мишко, мов дорогоцінне зерно, посадив у землю міну" (Ю. Збанацький) і "*Коли Хома почув про "арана"*, то захотів неодмінно на нього подивитися" (О. Гончар). Тут розповідається про різні події, але перші частини обох речень передають значення часу дії; в одному випадку це досягається завдяки дієприслівниковому звороту, в іншому – завдяки підрядному реченню.

Розгляд омонімічних синтаксичних форм починається, як правило, із словосполучення, при необхідності переводиться в межі зв'язків простого речення. Інколи склад одного речення виявляється недостатнім для достовірної синтаксико-стилістичної характеристики омоніма і виникає потреба залучення для аналізу складного цілого, що включає щонайменше два простих речення (попереднє або наступне). Читаємо, наприклад, у А. Малишка: *І де б не став я на поріг. | Лугів калинових луна, | Все сняться ранки золоті, | І домен жар, і злото жнив, | І дзвін, і даль її доріг, | Блакитних Десен ясина, | Мені за щастя у житті; | Дніпровських заводів заплив...*

Ця складна побудова – мінімальний відрізок тексту, що дозволяє з'ясувати синтаксико-стилістичні зв'язки, зокрема, встановити синтаксико-сміслову функцію словоформ "*і дзвін, і даль її доріг*" (чи йдеться про однорідні члени до додатка "*ранки*", чи про підмети наступної частини речення). Очевидно, найбільш виправдано розглядати як частини складного речення такі сполучення слів: "*все сняться ранки золоті*", "*і дзвін, і даль її доріг мені за щастя у житті*", що підтримується ритмомелодійними засобами і строфікою. Це дає змогу виділити останню частину ("*лугів калинових луна, і домен жар, і злото жнив, блакитних Десен ясина, дніпровських заводів заплив*") як номінативні (називні) речення.

Стилістична характеристика синтаксичних конструкцій утруднюється в зв'язку з самою сутністю таких одиниць: адже на відміну

від слів, семантика яких може безпосередньо передавати те чи інше стилістичне значення, синтаксичні побудови виражають його завдяки своїм внутрішнім формально-семантичним відношенням.

Стилістичне забарвлення синтаксичних одиниць не збігається з маркованістю (відміченістю) інших мовних засобів і за ступенем його інтенсивності, воно проявляється значно меншою мірою, ніж в окремих словах, хоч усі можливі стилістичні нюанси врешті-решт створюються в сполученнях слів, більш або менш забарвлених¹. Але, як і слова, синтаксичні конструкції можуть бути стилістично нейтральними й значимими, тобто такими, що мають модально-експресивну насиченість поза контекстом, у мові, а не лише в мовленні, як складову частину своєї структури².

Стилістичне значення конструкцій пов'язане з їх "прив'язаністю" до тих чи інших функціональних стилів; пор. щодо цього висловлення В.В. Виноградова: "Що функціонально-стилістичне забарвлення, властиве частині слів і виразів і навіть конструкцій, генетично зумовлене переважним вживанням цих мовних фактів і явищ лише в певних видах мовлення, в певних контекстах, – це очевидно"³. Якщо, наприклад, зіставити звичайні розповідні висловлення і окличні речення, то видно, що останні несуть значне експресивно-стилістичне навантаження, і хоча можуть вживатися у різних функціональних стилях мовлення, проте здебільшого пов'язані з художніми текстами.

Позаконтекстні експресивні конструкції значно менше поширені, ніж нейтральні, але дуже важливі для вираження стилістичних значень. Щоправда, точне стилістичне забарвлення синтаксичних одиниць інколи встановити досить важко, особливо в позаконтекстних умовах, ізольовано від мовної ситуації⁴. Модально насичені, експресивно-емоційні синтаксичні засоби виступають як виразні стилістичні ресурси насамперед у мові художньої літератури.

¹ Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – С. 104.

² Прокопович Е.Н. Стилистика частей речи, М.: "Просвещение", 1969. – С. 8. Викликає заперечення твердження, що "стилістичні факти" структурно незначимі і не входять ні на якому "рівні" в сітку системно-мовних співвідношень" (Б.В. Горнунг. Несколько соображений о понятии стиля и задачах стилистики // Проблемы современной филологии. – М., 1965. – С. 90).

³ Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 70.

⁴ Мурат В.И. Об основных проблемах стилистики, Вид-во Московського університету, 1957. – С. 11–12.

Побудови, які самі по собі не мають емоційно-експресивного забарвлення, за певних контекстних і синтаксичних умов, у мовній ситуації можуть діставати додатковий стилістичний ефект, хоча й зрозуміло, що таке використання порівняно до лексичних засобів більш обмежене. Так, безсполучникові складні конструкції з однотипними частинами в діалогах стають одним із показників уснорозмовних стилів мовлення: "– Ще б не зрадіти! *Сказано: робітники прийшли*" (М. Стельмах). В окремих випадках можливе й перенесення конструкцій з одного, прямого плану вживання в інший, непрямий, що дістало назву "граматичної метафори"¹. Такі факти не дуже поширені в зв'язку із зниженою образністю граматичних засобів, проте їх коло визначається з більшою або меншою повнотою. Як приклад можна навести включення в авторську розповідь чужої мови, що створює стилістичну фігуру експресивного синтаксису, – вже згадувану невластиву мову. Пор.: *"Він навіть руку звів до голови і ніби хотів зняти шапку, та тільки збив на потилицю і зітхнув глибоко на всі груди. Да, хороша-таки штука життя! Отак іти по грузькій весняній дорозі, – обвіяний молодим духом нестерпним талого снігу, та землі, та вербових бруньок. Хороше! А що плутає ноги втома та чавкає в драних чоботях – дарма: ось і відпочине, і онучі просушить. О, ба! Спереду в темряві блиснув огник (видно, в халуці світло засвітилося). Хороше!"* (А. Головко). Численні ознаки прямої мови, введеної у непряму, створюють тут особливий колорит щирості, піднесеності мовлення.

Стилістичне забарвлення або нейтральність синтаксичної конструкції зумовлені, як правило, семантико-функціональними ознаками не окремо взятої одиниці, а членів цілого синтаксичного ряду; його існування відображає реальні ситуаційні зв'язки. Однак не можна й перебільшувати ролі відношень у стилістичній характеристиці синтаксичних побудов. Деякі сполучники, прийменники та інші засоби організації синтаксичних зв'язків надають конструкції стилістичної забарвленості і поза зіставлюваним рядом, хоч, звичайно, сприймаються на загальному фоні інших службових слів, пор., наприклад, *"у галузі освіти"*, *"у справі*

¹ Шендельс Е.И. Грамматическая метафора // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1972. – № 3.

дальшого розвитку сільського господарства", "незважаючи на те, що" та інші, які мають книжний характер.

У мовній практиці стилістично нейтральні й забарвлені побудови постійно стикаються і взаємодіють між собою. На їх використання накладає відбиток і сфера вживання, структурно-функціональний стиль, у межах якого вони застосовуються. Стилiстичнi функцiї синтаксису глибоко проникають у всю стилістичну організацію мови й мовлення, зливаються, перехрещуються з лексичними, фонетичними, словотворчими, морфологічними засобами стилістики і визначають широке коло стилістичних можливостей російської та української мов. Так, у науковому стилі добір науково-термінологічної лексики, певних словотворчих моделей поєднується із специфічною організацією речень і більш складних побудов.

Звідси випливає вимога ретельного добору не лише лексичних, а й синтаксичних одиниць, що має на меті досягнення максимальної чіткості, прозорості висловлення, передачу емоційної оцінки зображуваного. З цього приводу Л.А. Булаховський зауважував: "Не тільки, однак, зберігання смислу вимагає відбору певних синтаксичних конструкцій, – це диктується й мотивами власне стилістичними – завданнями надати мовленню тієї, а не іншої смислової або емоційної настанови або забарвлення"¹.

Особливо тісно синтаксико-стилістичний аналіз пов'язаний з лексичним складом компонентів словосполучень і речень. Лексичні значення окремих слів, співвідносних з явищами об'єктивної дійсності, накладають обмеження на синтаксичну сполучуваність², беруть участь у створенні семантико-синтаксичних значень, впливають своїм забарвленням на загальну модальність побудов. Тому уявляються недостатньо аргументованими або принаймні, занадто категоричними положення, що "в мові є дві незалежні одна від одної стилістичні системи: а) створювана лексичним і залежними від нього рівнями, б) створювана синтаксичним рівнем"³.

¹ Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. – Т. I. – К., "Радянська школа", 1952. – С. 403.

² В.В. Виноградов писав, що здатність слова сполучатись з іншими словами залежить і від лексичного значення (Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний // Вопросы языкознания. – 1954. – №3. – С. 8).

³ Перебийніс В.С. Методи дослідження стилістики мови і стилістики мовлення // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – С. 50.

У цьому плані становлять інтерес стилістичні зіставлення структурно-відмінних синтаксичних одиниць з однаковим лексичним наповненням компонентів, у яких лексичний склад не може змінювати синтаксичні зв'язки, пор.: "батьківська шапка", "батькова шапка" і "шапка батька". Такий прийом використовує І. К. Білодід для спостереження над варіантами синтаксичних конструкцій¹. З іншого боку, привертають увагу і порівняння структурно подібних конструкцій, що мають різний лексичний склад, для встановлення впливу самих компонентів на сполучуваність, пор. розвиток конструкцій з родовим належності: "І наче всі, напившись води, що винесла їм мати Ярослава й Степана мати, знов свої ряди зімкнули й полетіли в бій" (П. Тичина); "Це батько Лади" (О. Корнійчук); "Спускаючись по сходах з верхньої палати, Багіров і Черниш почули в глибині парламенту *голос Хоми*" (О. Гончар).

Поняття "стилістичного синтаксису" нерідко ототожнюється з характеристикою синонімічних засобів вираження, а критерієм встановлення стилістичного значення певних синтаксичних одиниць вважається їх здатність до синонімічних перетворень². Разом з тим поряд із семантичним зближенням структурно різних синтаксичних побудов, відмінних за семантичним відтінком, стилістичною забарвленістю, частотністю вживання, сполучуваністю, тобто синтаксичних синонімів, важливого значення набувають і інші плани стилістичного дослідження, пов'язані із стилістичною диференціацією мовних засобів.

Деякі синтаксичні конструкції взагалі не входять до синонімічних або варіантних рядів, але позаконтекстно або в мовній ситуації виявляють стилістичну диференціацію. Досить, наприклад, нагадати про вставні слова і словосполучення, звертання тощо, які, очевидно, не входять до синонімічних рядів, але найчастіше виступають у реченні, а часом і в ширших сполуках як виразні стилістичні фактори. Більше того, саме з'ясування внутрішньоструктурних семантико-стилістичних зв'язків певних конструктивних елементів нерідко дає змогу глибше пов'язати стилістичні спостереження із загальним ідейно-художнім спрямуванням тексту.

¹ Сучасна українська літературна мова. Стилістика. – С. 26.

² Єрмоленко С. Я. Про вживання понять "стильовий" і "стилістичний" // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – С. 27–128; Гвоздев А. Н. Очерки по стилістике русского языка. – М.: Вид-во АПН РРФСР, 1952. – С. 175.

Стилістичній диференціації можуть бути піддані не тільки зближені, а й семантично відмінні, однакові за структурою і набором слів побудови – синтаксичні омоніми, пор.: *"За тебе цього не скаже ніхто"* (В. Собко), де *"сказати за тебе"* може означати: 1) сказати замість тебе, 2) сказати на твій захист, 3) сказати про тебе. Із стилістичною метою використовуються конструкції, семантичне протиставлення яких підтримується різноспрямованими прийменниками, – синтаксичні антоніми. Пор. словосполучення *"ехать в горы" – "ехать с гор"* в реченні *"Ехали в горы, ехали с гор, пересекали чистые ключевые речки..."* (Д. Фурманов); словоформи *"до тебе"* і *"від тебе"* в тексті, що передає єдність із російським народом: *"Всі оселі наші вікнами до тебе, бо від тебе сходить сонце в синє небо! Всі мости – до тебе – і малі й великі, – бо течуть від тебе чисті наші ріки! Всі серця – до тебе в радості й любові, бо братерство й дружба у твоєму слові!"* (В. Бичко).

Досліджувані в стилістичному синтаксисі явища тісно переплітаються між собою за допомогою системних зв'язків і становлять у своїй сукупності досить широке коло проблем і інтересів.

Стилістичний синтаксис, як і лінгвостилістика в цілому, користується властивими їй категоріями і поняттями, до яких належить, зокрема, поняття семантичного або стилістичного відтінку на означення тих тонких, ледве помітних відмінностей між близькими за значеннями мовними одиницями, які більшою або меншою мірою зближуються чи розходяться в функціональному відношенні.

Слід зазначити, що протягом останнього часу навколо поняття "відтінок" точились довгі суперечки¹; представники структуральної лінгвістики взагалі відкидали його як такий, що не піддається формалізації і зводиться до суб'єктивного аналізу, інші мовознавці вкладали в його розуміння різний, інколи досить розпливчастий зміст. Звичайно, науковий опис стилістичного синтаксису вимагає передусім аналізу важливіших стилістичних ресурсів синтаксичного рівня мови, з'ясування основних функціонально-значенневих можливостей синтаксичних одиниць, а семантичний відтінок характеризується співвідносністю з несуттєвою ознакою предмета чи явища.

¹ Будагов Р.А. Человек й его язык. – М.: Вид-во Московського університету, 1974. – С. 18–20.

Проте встановлення відтінків у семантиці та стилістичному значенні окремих синтаксичних побудов нерідко доповнює такий опис, а при характеристиці синтаксичних синонімів його виділення є умовою їх існування.

Поняття відтінку звичайно пов'язується ще з визначенням таких особливостей синтаксичних конструкцій, як експресивність, емоційність, афектація, метафоричність тощо, які об'єднуються терміном "конотація"¹ і доповнюють основне значення (денотацію). Конотативні значення синтаксичних одиниць значною мірою зумовлюють стилістичну диференціацію тієї чи іншої синтаксичної побудови. Це не означає, що експресивні та емоційні засоби мови тотожні з функціонально-стилістичними; останні включають також відтінки семантико-граматичного значення і тому ширші за конотацію, однак шляхи реалізації експресивно-емоційного моменту в синтаксичних побудовах тісно переплітаються з творенням самих стилістичних ознак. Конотація синтаксичної конструкції якраз і виникає шляхом зіставлення її емоційно-експресивних сторін із значеннєвими, логічними відношеннями, що передаються цією побудовою.

Порівнюючи, зокрема, особові й безособові конструкції, можна прийти до висновку, що частина з них вживається паралельно без додаткового стилістичного навантаження; поряд із цим є безособові побудови, яким властивий додатковий момент невідзначеності, невмотивованості дії, і саме вони несуть експресивне забарвлення, наприклад: *"В голові безперервно гуло, дзвонило, як після міцного, але не болючого удару... Але йому було зовсім не страшно, ... Чи не поранило? Хіба його могло б поранити? Отак просто?"* (О. Гончар). Конотативні значення синтаксичної форми виявляються і в позаконтекстуальних умовах, але всі можливі стилістичні барви і їх нюанси конструкція дістає лише в мовному оточенні, в контексті.

Стилістичний план дослідження набуває важливого значення при розгляді проблеми надлишковості синтаксичної організації висловлення. В ряді випадків, наприклад, наявність сполучників та інших засобів зв'язку між частинами висловлення, деякі повні побудови при порівнянні з відповідними безсполучниковими

¹ Гендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике. – М.: Высшая школа, 1970. – С. 35–36.

засобами поєднання, неповними конструкціями тощо можуть здаватися зайвими, інформаційно переобтяженими. Однак з позицій стилістичного синтаксису ця варіантність повинна оцінюватися не лише з кількісного, а й з якісного боку¹, з погляду передачі додаткових семантичних, стилістичних, емоційно-експресивних моментів. "Не кожна варіантність засобів мовного вираження "надлишкова", – зазначає Ф.П. Філін. – Вона стає "надлишковою" тільки тоді, коли варіанти не мають ніякого особливого навантаження (семантичного, інтонаційного, стилістичного, експресивного і т. д. і т. п.)"². Відома, зокрема, віднесеність багатьох сполучникових та інших конструкцій до книжних стилів висловлення і под. Ідеться про те, що явища надлишковості, яким приділено багато уваги в мовознавчих дослідженнях, оцінюються з урахуванням не лише власне синтаксичного аспекту, наявності тих чи інших факультативних у функціональному відношенні елементів, а й з позицій того, наскільки цей елемент актуалізує висловлення, робить його експресивно насиченим тощо.

Розгляд синтаксичних і стилістичних явищ в аспекті "мова – мовлення" дозволяє виділити й окреслити коло розмежування стилістичного синтаксису мови і мовлення, яке знаходить вияв у підході до аналізу мовного матеріалу, визначенні його обсягу і характеру³. Адже мова постачає не лише лексичні запаси, а й граматичні форми, синтаксичні схеми, які й реалізуються конкретно в актах мовлення. Встановити, як синтаксико-стилістичні ресурси мови (різні типи речень, характер синтаксичних зв'язків, словопорядок тощо) використовуються в практиці мовлення, і є одним із завдань стилістичного синтаксису.

Значний матеріал для зіставлення обох планів дослідження (стилістики мови і стилістики мовлення) закладений у розгляді синонімічних синтаксичних конструкцій, що зумовлені мовною системою і виступають і як стилістично відмічені мовні явища, і як стилістичні засоби сфери мовлення. Як зазначає В.В. Виноградов, поняття про синонімію або синонімоподібні засоби вираження

¹ Будагов Р.А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? // Вопросы языкознания. – 1972. – № 1.

² Філін Ф.П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи // Вопросы культуры речи. – Вып. 7. – 1966. – С. 18.

³ Іжакевич Г. П. Взаємодія стилістики мови і стилістики мовлення.

взагалі мають у стилістиці мовлення суттєво інший зміст, ніж у стилістиці мови¹. Разом з тим діалектична природа мови і мовлення зумовлює не тільки взаємодію, тісний зв'язок синтаксико-стилістичних досліджень обох планів, а й, як правило, їх поєднання і переплетення. Аналіз наявних у мові синтаксичних конструкцій тієї чи іншої стилістичної тональності, їх потенцій звичайно підкріплюється дослідженням конкретного функціонування конкретних побудов, багатства і виразності їх контекстуальних барв.

Явища стилістичного синтаксису в їх системній організації можуть вивчатися як у синхронному, так і в діяхронному, історичному плані, що, однак, передбачає розуміння взаємозв'язків обох напрямів дослідження, складності й неоднозначності тих процесів, що відбуваються в стилістичній будові мови. Так, синтаксична синоніміка звичайно досліджується на матеріалі певної літературної мови на певному етапі її розвитку, незалежно від того, про який період ідеться. Проте не можна не враховувати, що мова, її граматична будова, синтаксичні і стилістичні норми не стабільні, що в кожному певний момент за зовнішньою статикою криються динамічні тенденції, а звідси впливає необхідність динамічного опису явищ сучасного стану мови². Дослідження конструкцій, що знаходяться на "периферії" мови, – інноваційних, архаїчних тощо – можуть оцінюватися в такому разі з позицій їх використання в сучасній мові, ступеня новизни й застарілості.

Наприклад, у російській та українській мовах набувають паралельного розвитку конструкції з новими прийменниками "в галузі", "в справі", "в ході", "по лінії", "на чолі" і под., утворюваними на базі іменникових сполучень, що тяжіють до офіційно-ділового і наукового стилів, пор.: *"У ході переговорів відбувся обмін думками в питаннях двосторонніх відносин і співробітництва, а також сучасного міжнародного становища"* (3 газ.) тощо. Нові елементи починають входити в функціонально й за змістом співвідносні синтаксичні ряди, пов'язуватися з уже існуючими формами синонімічними і варіативними відношеннями,

¹ Виноградов В.В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* – М.: Вид-во АН СРСР, 1963. – С. 24.

² Климов Г.А. *Синхрония – диахрония й статика – динамика // Проблемы языкознания.* – М., 1967.

сприяти розмежуванню омонімічних побудов і под. Навіть індивідуально-авторське, незвичайне сполучення звичайних слів і граматичних форм, переважно в поетичній мові, можна простежити з погляду їх утворення, відповідності зразкам, що існують у мові, проте доцільно дослідити і їх стилістичну вагу в конкретному тексті, відповідність ідейно-художньому задуму твору. Пор. у В.В. Маяковського: "*А поверху, размахивая флаг-рецепт, прошел победителем мировой Наркомздрав*", де замість слабого керування "*размахивая флагом-рецептом*" вжито більш виразну форму передачі метафори шляхом сильного керування: "*размахивая флаг-рецепт*". У П.Г. Тичини: "*І позичас тую мову в свою, – чудову, пребагату*" (звичайно – "*позичити що кому*").

З іншого боку, як справедливо відзначалося в пресі¹, деякі сучасні українські письменники безпідставно вдавалися до застарілих, архаїчних побудов. Можна досліджувати становлення, розвиток і поступове відмирання таких конструкцій, але не менш важливо показати динаміку їх взаємозв'язків на сучасному рівні розвитку мови, існування поряд з ними інших, більш прогресивних і поширених форм, які дають змогу легко уникнути архаїчної побудови (тут не йдеться про стилізоване вживання застарілих форм з метою створення певного історичного колориту, яке, до речі, теж повинне бути обмежене відповідно до мовних норм, якими володіє сьогоденний читач). Системний характер зв'язків між синтаксичними одиницями, існування зумовлених відношень між ними ґрунтується на тому, що система мови перебуває в стані постійного розвитку, народження нової й відмирання старої якості, що ці відношення існують не самі по собі, а як відношення цілком конкретних, значеннєво вагомих компонентів.

Реалізація наданих синтаксичною нормою можливостей передає стилістичний аспект, стилістичну норму. Стилістична забарвленість синтаксичних одиниць здебільшого стабільна й стійка (пор., наприклад, книжний характер дієприкметникових і дієприслівникових зворотів, що зберігається протягом довгого періоду). Розвиток синтаксико-стилістичної системи мови і вдосконалення стилістичних засобів функціональних стилів, зумовлені потребами суспільства, ведуть до об'єктивних змін і дальшої диференціації в

¹ Білодід І.К. Мова і ідеологічна боротьба // Мовознавство. – 1973. – № 5.

межах літературних норм. Відповідність сучасним нормативним критеріям і вимогам передбачає разом з тим категорію варіативності, синонімічності, в тому числі в синтаксисі, з його багатою палітрою семантичних і емоційно-експресивних відтінків.

Дослідження стилістичного синтаксису на конкретному матеріалі російської та української мов висуває важливе завдання проведення порівняльних досліджень як невід'ємної складової частини побудови порівняльного синтаксису і порівняльної стилістики східнослов'янських мов¹. Метою таких досліджень може бути, зокрема, встановлення спільних рис, загального фонду стилістичних ресурсів синтаксису і ширше – близькості систем функціональних стилів обох мов. Предметом поглибленого зіставного вивчення, очевидно, повинні бути не стільки окремі синтаксичні конструкції в їх стилістичному аспекті, скільки стилістичні засоби в їх системі, порівняння зв'язків однієї мови із спорідненою.

Оскільки йдеться про синтаксичні явища близького порядку в споріднених мовах, цікаво розглянути ті конструктивно-стилістичні елементи, які виявляються в них обох, функціонують і розвиваються паралельно.

У російській та українській мовах можна, наприклад, виділити синонімічно пов'язані конструкції зіставно-протиставного значення, пор. рос. "*сильнее, чем он*" ("*сильнее, нежели он*"), "*сильнее его*", "*сильнее по сравнению с ним*", укр. "*сильніше, ніж він*", "*сильніше за нього*", "*сильніше від нього*" тощо. Кожний з членів цих рядів відзначається тонкими відтінками основного значення, стилістичним забарвленням (наприклад, "*сильнее, нежели он*" – книжний, трохи застарілий вираз і под.).

Розгляд внутрішніх відношень у таких рядах дає змогу перейти до їх зіставлення в цілому в обох мовах, простежити спільні семантичні та стилістичні нюанси. Аналіз засвідчує розвиток у сучасній українській мові безприйменникових побудов, які /не обмежуються вузьким колом семантичних груп, а охоплюють слова різного значення, створюючи послідовні паралелі до сполучникових і прийменникових конструкцій, пор.: "*Пять пальцев, затиснутых у кулак, б'ють сильніше, ніж розкрита долоня*"

¹ Білодід І.К. Про порівняльну стилістику східнослов'янських мов // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.

(В. Кучер) і "У натовпі засміялись, і цей сміх *сильніше найогиднішої нагайки* вразив багачку" (А. Шиян)¹. А це в свою чергу веде до "перерозподілу" функцій всередині синонімічного ряду, розширення стилістичних можливостей тощо.

У сучасному мовознавстві особливої ваги набуває вивчення активізації нових синтаксико-стилістичних тенденцій, становлення й розвитку синтаксичних засобів різних функціональних стилів, зокрема наукового, офіційно-ділового, публіцистичного та ін.

Основним завданням стилістичного синтаксису певної мови або зіставлюваних мов можна вважати, таким чином, синтаксико-стилістичний аналіз форм, словосполучень, речень і більш складних утворень у тісному поєднанні з вивченням їх модально-експресивних відтінків, взаємодії семантичного і функціонально-стилістичного планів. Змикаючись у ряді вихідних даних і положень із загальною стилістикою, стилістичний синтаксис пов'язаний також із функціонально-стилістичним аспектом, якщо під останнім розуміти напрям, що вивчає закономірності функціонування мови в різних видах мовлення та структуру функціональних стилів². У зв'язку з цим висувається проблема індивідуально-авторського використання стилістично забарвлених синтаксичних засобів залежно від ідейно-художніх завдань твору. Стилістичний аналіз доповнює граматичну характеристику, входить складовою частиною в історію літературної мови.

Стилістична система української мови відзначається великою гнучкістю, пристосованістю до вираження найрізноманітніших потреб спілкування. Аналіз синтаксико-стилістичних засобів як важливих елементів комунікації сприяє виробленню літературних норм, підвищенню мовної культури, дослідженню паралельного розвитку стилістичних ресурсів близькоспоріднених мов.

Українська мова і література в школі. – 1975. – № 1. – С. 25–36.

¹ Аналогічний процес відбувається в сучасній білоруській мові. (Козырев И.С. Из истории развития предлогов при форме сравнительной степени в белорусском и русском языках // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2).

² Кожина М.М. До основ функціональної стилістики // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – С. 24–25;

Єрмоленко С.Я.

**Стилістичний компонент
у семантиці синтаксичних одиниць**

**1. Природа стилістичного значення синтаксичних одиниць.
Поняття стилістичного синтаксису.**

Оцінюючи стилістичні ресурси синтаксису, дослідники сходяться на тому, що синтаксис (як і морфологія) "на відміну від лексики і фразеології не має ні досить виразного стильового забарвлення своїх одиниць, ні строгої їх функціональної закріпленості за певними сферами мовлення"¹. Справді, якщо йдеться про такі синтаксичні категорії, як двоскладне чи односкладне речення, різні структурні типи складних речень – сполучникових, безсполучникових тощо, то їх загальне граматичне значення не пов'язується безпосередньо з стильовим типом мовлення і не зумовлює виникнення відповідного стилістичного забарвлення, або значення². Останнє звичайно проявляється при конкретному лексичному наповненні речення, при вживанні стилістично вагомих морфологізованих класів слів, які виступають складниками, будівельним матеріалом синтаксичної конструкції. Виділення граматичного значення синтаксичних одиниць, певною мірою протиставного їх загальній семантиці, що ґрунтується на врахуванні лексичного наповнення синтаксичних конструкцій, на їх мовній семантиці, сприяє глибшому вивченню семантико-стилістичної та інтонаційної природи синтаксичних одиниць.

Щодо стилістичного синтаксису (як і щодо інших граматичних явищ) не випадково існує думка, що це власне експресивний синтаксис і виявити в ньому більш детальні ознаки стилістичної семантики досить складно. Проте глибше дослідження різноманітних синтаксичних структур сучасної літературної мови, вивчення їх у плані функціонування, у плані семантики, тобто шлях від загального граматичного значення до різноманітних способів його вираження, примусило по-іншому оцінити стилістичну семантику

¹ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1977. – С. 139.

² Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К., 1972. – С. 123–135.

синтаксичних конструкцій, зокрема, не тільки виявити серед них експресивні щодо вираження змісту структури, а й кваліфікувати їх як нейтральні, розмовні, книжні, поетичні, фольклорні, як структури з різни стилістичним забарвленням¹ і стильовим призначенням.

Неоднозначно розв'язується в теоретичній стилістиці питання про статус стилістичного значення мовної одиниці, зокрема синтаксичної. Більшість дослідників сходяться на тому, що стилістичні диференційні ознаки – вторинні щодо основної семантики мовної одиниці. Пор: "Стилістичні явища перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції до основних мовних класифікацій. Характер стильових ознак – конотативний"². При цьому конотативність розуміється як семантична ознака, яка зумовлюється узусною природою мови.

Не нова думка про те, що "зміст стилістичних одиниць цілком виводиться з позамовної дійсності, тобто виступає нелінгвістичною категорією"³, у зв'язку з чим лінгвістична стилістика, на противагу лінгвістичному аналізу, проголошується галуззю мовознавства, яка нехтує системні відношення мови. А.М. Мухін, неправомірно протиставляючи стилістичне значення іншим мовним значенням, в той же час робить правильний висновок про те, що стилістика як лінгвістична наука має вивчати насамперед зовнішній, формальний бік мовних одиниць, виявляти особливості мовного вираження⁴. На цей аспект звертає увагу В.І. Кононенко, підкреслюючи, що "стилістичне значення синтаксичних засобів оцінюється як елемент загальносемантичного плану, як додатковий значимий момент у їх граматичному значенні (розрядка наша. – С.Є.), а стилістичні функції таких засобів – як складова частина, невіддільний компонент комунікативної функції"⁵. Про стилістичне значення як частину семантичної структури мовної одиниці пише і М.М. Кожина: "Стилістичне

¹ Чередниченко І.Г. Граматична структура неповних речень та основи їх класифікації // Укр. мова в школі. – 1954. – №3. – С. 77.

² Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М., 1980. – С. 7.

³ Мухин А.М. К проблеме содержания и формы в лингвистике // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М., 1970. – С. 202.

⁴ Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы – Л., 1976. – С. 268.

⁵ Кононенко В.И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. – К., 1976. – С. 23.

значення – це ті додаткові до власне лексичного, предметного чи граматичного значення ознаки, які мають постійний характер і відтворюваність у відповідних умовах і входять у семантичну структуру мовної одиниці (розрядка наша. – С.С.)"¹. Звичайно, аналіз внутрішніх формально-семантичних відношень між одиницями синтаксичного рівня, які проєктуються на стилістичні категорії, виявляється справою значно важчою, ніж кваліфікація стилістично маркованих засобів синтаксису за їх належністю до певних функціональних стилів. Йдеться про те, щоб встановити ряди синтаксичних синонімів, які не тільки об'єднуються спільністю граматичного значення, а й включають одиниці з різним граматичним значенням, але однаковим змістом. З цього погляду семантичними варіантами потрібно вважати безсполучникові складні речення та співвідносні конструкції із вставними структурами, які передають загальну семантику сприймання висловлювання, або складне й просте речення, в яких виражаються причинові відношення між структурними компонентами. Відношення названих семантичних варіантів пояснює, наприклад, стилістичну функцію вставних слів, а також кондесованих (номіналізованих) структур порівняно з розгорненими конструкціями складнопідрядного речення. Вони мають стилістичне значення незалежно від контекстуальних умов, тому що сама система мови передбачає формально-семантичні відношення між ними. Як правило, стилістичні (або експресивно-стилістичні) значення протиставляються лексичним і граматичним. Показове, наприклад, таке міркування: "Найсуттєвіша різниця між ними полягає в тому, що граматичні і лексичні значення завжди так чи інакше співвідносяться з поняттями або з предметами (референтами). Висловлюючись мовою теорії інформації, ми можемо сказати, що вони завжди несуть семантичну інформацію... Що ж до стилістичних значень, то вони, як такі, несуть тільки естетичну інформацію"². На нашу думку, обмежувати стилістичні значення тільки сферою естетичного впливу, сферою сприймання, тільки "шкалою" почуттів, які переживає людина, не можна. Якщо вже користуватися термінами теорії інформації, то, по-перше, треба говорити про багатоканальність, багатоаспектність інформації, яку

¹ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1977. – С. 32.

² Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1968. – С. 53–54.

несе мовний знак, виступаючи одиницею системи мови – основного засобу спілкування. По-друге, не можна ототожнювати тип мовностилістичних значень і естетичну інформацію, протиставляючи їх якійсь загальній інформації. Диференційований підхід до різних типів мовних значень зумовлює неоднаковий статус стилістичного значення лексичних і граматичних одиниць. Лексика, яка має безпосередній зв'язок з предметно-поняттєвою, референтною сферою, характеризується своєю системою стилістичних значень, вона, наприклад, органічно впливає на створення мовностилістичних колоритів урочистості, офіційності, інтимно-ласкавості, гумору, сатири тощо. Граматичні явища виконують при цьому опосередковану функцію. В лексиці розрізняються одиниці, які незалежно від контексту, від умов функціонування несуть заряд емоційно-експресивного мовного вираження, і засоби, що набувають додаткових, конотативних значень тільки при вживанні в конкретних текстах, у певних умовах спілкування. Тобто стилістичні значення мовних одиниць визначаються як комунікативною, так і мовно-системною природою.

Оскільки лексика належить до прямих, найбільш рухливих, змінних, динамічних засобів вираження поняттєвих категорій і лексичні одиниці найчастіше переосмислюються в контекстах, аспект змінної лексичної семантики, набуття словом додаткових конотативних значень виявляється вдячним матеріалом для вивчення комунікативної природи стилістичного значення, для дослідження залежності стилістичного значення від узуально-стильового комплексу¹.

Що ж до синтаксичних явищ, то характер стилістичних значень, їх природа інша. Таким синтаксичним категоріям, як двоскладне чи односкладне речення, однорідні члени речення, складнопідрядна чи складносурядна, сполучникова чи безсполучникова конструкція, не можна приписати, скажімо, ознаки урочистості або фамільярності. Тут, як і при аналізі лексичної семантики, виділяються стилістичні значення, що проявляються тільки в конкретному вживанні синтаксичних одиниць, при наповненні їх відповідною лексикою і функціонуванні в інтонаційно-синтаксичній структурі тексту, іншими словами, йдеться про "стилістичне

¹ Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М., 1980. – С. 53.

звучання" тієї чи іншої форми, вживаної в контексті, а не про її постійну диференційну ознаку – стилістичне значення. Проте останнє постає не тільки як нюанси, обертони контекстуального вживання синтаксичної одиниці. Воно зумовлюється системою формально-семантичних протиставлень у синтаксичній будові мови. Так, наприклад, стилістичне значення номінативних речень можна розглядати в плані їх функціонування як зачинів або кінцівок зв'язних текстів, використання їхньої форми як стилістичного прийому відтворення спогадів, роздумів, схвильованого монологічного мовлення тощо. Крім того, стилістична семантика номінативних речень визначається їх співвіднесеністю з двоскладними реченневими структурами, пор.: *Шепім хвиль і Шепочуть хвилі; Доц і Іде доц; Сонце і Світить сонце*. Саме з цієї співвіднесеності має впливати кваліфікація номінативних структур як стилістичних засобів української мови, котрим властиве значення книжних або розмовних синтаксичних структур, або стилістичних відтінків, пов'язаних з певним регістром мовлення, – невимушеності, офіційності, емоційного забарвлення та ін. Подібні стилістичні категорії належать і до семантичної організації речення, проте пов'язуються не з референцією (речення як позначення ситуації), а з сигніфікативним планом речення, тобто з мовомисленням, що виступає в конкретних стилістично значущих мовних формах.

Отже, природа стилістичного значення синтаксичних одиниць зумовлюється зарядом семантики їх як елементів мовної системи, як членів відповідних варіативних синтаксичних рядів, як семантичних варіантів. Про внутрішньомовне спрямування конотативного (стилістичного) значення слушно, на нашу думку, говорить Ю.М. Скребнев: "Конотативні значенні при всій їх значній різноманітності мають спільну властивість: вони внутрішньосистемні, вони несуть інформацію про те, яке місце займають відповідні мовні одиниці в загальній системі мови"¹. І далі: "Стилістичне співзначення (конотація) становить частину загального значення мовної одиниці... Стилістичне значення і стилістична варіативність є явищами, які належать до плану змісту"².

Загальна семантика, або зміст, синтаксичної одиниці має складну структуру, компонентом якої виступає стилістичне значення.

¹ Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики. – Горький, 1975. – С. 20.

² Там само. – С. 46.

Звідси випливає, що стилістичне значення мовних одиниць не можна обмежувати сферою їх мовно-комунікативного вживання. У самій системі мови закладені можливості передавання того самого змісту близькими за значеннями формами слів, синтаксичними конструкціями, тобто мова характеризується наявністю синонімів, між якими немає різких меж і значення яких утворюють своєрідні семантичні поля. "Рухливість меж семантичних полів мовних знаків приводить до "напливання" одного семантичного поля на інше", – зауважує Р.Г. Піотровський, визначаючи природу додаткових стилістичних, експресивно-сміслових відтінків мовних одиниць¹. "Перехрещення семантичних полів мовних синонімів виявляється заданим уже в самій системі мови"². При цьому дослідник підкреслює, що стилістика, на відміну від інших розділів мовознавства, зосереджує увагу не на інваріантному змісті мовного знака, а на варіантних аспектах цього змісту, що певною мірою відбиває, наприклад, і граматику, але робить це спорадично, не ставлячи за мету описати всі можливі варіанти одного інваріантного змісту. Причому в сфері синтаксису, порівняно з морфологією, розкриваються ширші можливості щодо створення стилістичних і експресивно-сміслових відтінків. Вживаючи поняття "стилістичний" в широкому розумінні цього слова, тобто включаючи в нього і засоби експресивно-сміслового відтінювання тієї чи іншої фрази, а також емоційність, афектацію, метафоричність і под., треба відзначити тісний зв'язок його з обома рівнями семантики – денотативно-відображальною (загальним змістом конкретного висловлювання) і з семантикою власне синтаксичної форми, яка визначається її відношеннями в системі мовних одиниць.

У практиці стилістичного аналізу синтаксичних одиниць досить поширені випадки, коли, скажімо, стилістичні функції парцельованих, відокремлених речень виводяться із змістового плану, лексичного наповнення відокремленої структури, з її формальної співвіднесеності з частинами простого або складного речення. При цьому щодо всіх структурних різновидів парцельованих

¹ Піотровський Р.Г. Очерки по стилистике французского языка. Морфология и синтаксис. – Л., 1960. – С. 6.

² Там само. – С. 15.

речень визначається функція уточнення, конкретизації, що кваліфікується як стилістична. Проте стилістичну природу парцельованих речень треба пояснювати іншими категоріями, зокрема тими, що визначають специфіку названих структур серед синтаксичних засобів мови. Їхня конкретна ознака – відокремлення, функціонування як самостійних синтаксично-інтонаційних структур. Конкретизують, уточнюють основну частину і непарцельовані підрядні компоненти, в тому числі підрядні частини складного речення. Але прийом сегментації вносить у писемне мовлення колорит усно-розмовного монологу, роздумів тощо. З одного боку, вважається, що ту саму думку можна висловити різними граматичними формами, а з другого, дуже важко знайти в мові дві синтаксичні конструкції, які б передавали тотожний зміст, виражали ту саму думку. Прикладом можуть бути активні і пасивні конструкції, які кваліфікуються або як тотожні щодо семантики, або як семантично різні. Те саме стосується особових і безособових конструкцій, складних сполучникових і безсполучникових речень тощо. У зв'язку з цим постає проблема розрізнення семантичних синонімів і варіантів, синтаксичних і стилістичних синонімів, перифраз і трансформацій. Розробляючи семантичну модель мови, У. Чейф застерігає дослідників від приписування різним поверхневим структурам тотожності, ідентичності значень. Щодо структур на зразок *Він нарізав ножем хліб; Він скористався ножем, щоб нарізати хліб* дослідник зауважує: "Єдиним правдивим критерієм тотожності значення повинен бути факт, що одна поверхнева структура передає точно те саме повідомлення, ті самі думки, поняття, або ідеї, що й друга"¹. Однак беззастережно говорити про тотожність, однаковість значення не можна, оскільки семантика тотожних структур важко піддається опису. Якщо одні з перифрастичних структур вживаються в розмовній комунікації, а другі – в писемно-книжній, то між ними насамперед виявляється стильова різниця. При цьому У. Чейф наголошує: "Стиль...в цьому розумінні, безумовно, виступає властивістю семантики; це частина того, що повідомляється"². Встановлення тотожності, ідентичності значень певних синтаксичних

¹ Чейф У. Л. Значение и структура языка. – М., 1975. – С. 105–106.

² Там само. – С. 159.

структур має спиратися на їхню функціонально-семантичну природу. Очевидно, по-різному можна оцінювати семантичну тотожність синтаксичних структур залежно від того, з якою метою вона встановлюється. Наприклад, досліджуючи семантико-синтаксичні зв'язки з інформаційно-пошуковою метою, як підготовку до автоматичного реферування тексту, можна встановлювати семантичну тотожність між віддаленими перифрастичними структурами, які не мають регулярних взаємопереходів, взаємозамінності. У технічних наукових текстах поверхнева синтаксична структура відіграє зовсім іншу роль, ніж у художньому тексті, де її вибір зумовлений не тільки синонімічними відношеннями в системі мови, а й вимогами структури зв'язного художнього тексту, особливостями його інтонаційно-синтаксичного ладу. Адже "саме стилістичний синтаксис в найбільшій мірі створює загальну тональність висловлення, мовного потоку, ритмомелодики, смислового, логічного членування мовлення"¹, тому й перифрастична заміна будь-якої синтаксичної структури спричиняється до заміни загальної тональності художньої оповіді, тобто говорити про семантичну тотожність перифрастичних конструкцій не можна.

Відзначаючи складні взаємовідношення семантики і стилістики, М.М. Кожина зауважує: "Проблема межі семантики і стилістики майже зовсім не вивчена: чи є вона взагалі і де "проходить", поки що сказати важко... Якщо обмежити стилістику сферою власне стилістичних значень і забарвлень і відрізнити їх від ортології, то нестилістичною доведеться визнати сферу смислових відтінків синтаксичних одиниць (ідеографічні синоніми), тим більше що справжня взаємозамінність тут дуже обмежена"². На нашу думку, семантичний синтаксис тісно пов'язаний із стилістичними значеннями, які й нашаровуються на смислові відтінки синтаксичних одиниць або фактично входять у ці відтінки як їх компоненти. У даному разі треба говорити не про розмежування чи протиставлення семантики і стилістики, а про поглиблене вивчення стилістичних значень синтаксичних конструкцій, які не обмежуються сферою семантично тотожних одиниць, бо, крім усього, взаємозамінність, регулярність переходів між синтаксичними структурами зовсім не означає їх семантичної тотожності: співвідносячись

¹ Білодід І.К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. – К., 1967. – С. 183.

² Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1977. – С. 140.

з одним семантичним інваріантом, інтерпретуючи ту саму сигніфікативну ситуацію, вони становлять і формально, і семантично різні структури. Семантичні варіанти тому й повинні цікавити стилістику, що стилістичні значення народжуються в єдності об'єктивного і суб'єктивного факторів при використанні тієї чи іншої конструкції для найбільш адекватного вираження певного змісту.

Ідею нерозривності об'єктивного і суб'єктивного змісту мовних одиниць, зокрема в плані визначення місця і завдання стилістичних досліджень, чітко висловив Г.В. Колшанський. Хоча стилістика вивчає насамперед відтінки, емоційно-оцінний зміст висловлювань, проте останній, як вияв суб'єктивного чинника в мові, не можна протиставляти "предметно-логічному", "об'єктивному" змісту мовних одиниць¹. Користуючись мовою як засобом матеріалізованої свідомості, ми поєднуємо в одному висловлюванні одночасно і предметно-логічний, об'єктивний зміст думки, і її емоційно-експресивну оцінку. Тому говорити про те, що думка формується спочатку в предметно-логічних категоріях мовно-системних одиниць, а в мовленні "обростає" емоційно-оцінним змістом, додатковими конотативними відтінками, було б неправильно як з погляду методології пізнання єдиного лінгвістичного об'єкта, дві сторони якого становлять мова і мовлення, так і з погляду розуміння діалектичного взаємовідношення мови і мислення. Наголошуючи на об'єктивності конотативних значень у мові, Г.В. Колшанський пише: "План конотації в системі означає не замкнену внутрішню структуру відношень, що створюється, власне, тільки мовою, а лише вираження цієї взаємодії, тобто вихід за межі ізольованих елементів в деяку мікросистему... Тут ще раз можна було б підкреслити, що сама мова не є статичним явищем, слово в мові не дорівнює слову в словнику: в мові, яка реально існує тільки в процесі комунікації, всі елементи вже дано в певній взаємозалежності, а слово в словнику становить результат лінгвістичного узагальнення його функціонування в мові. Тому елемент конотації є таким самим складовим елементом мовної системи, як і самі елементи та їх взаємозв'язок"².

¹ Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М., 1975. – С. 5.

² Русанівський В.М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 51.

Те саме, очевидно, стосується й конотативних значень синтаксичних одиниць, причому можливості варіювання емоційно-оцінного, модального, експресивного забарвлення конкретного висловлювання практично не обмежені, оскільки семантична варіативність синтаксичних конструкцій спирається на взаємодію лексики і граматики в кожній конкретній структурі. Отже, семантичний варіант має в собі, крім інваріантного значення, стилістичний компонент. Пор. думку В.М. Русанівського про розрізнення семантичного і стилістичного інваріантів: "Між семантичним і стилістичним інваріантами існує істотна відмінність: якщо семантичний інваріант – величина абстрактна, представлена в усіх підпорядкованих йому варіантах, то стилістичний – конкретна, репрезентована одним із реально існуючих варіантів, як правило, найбільш стилістично нейтральним, не прив'язаним до певних ситуацій висловлення"¹. У нашому розумінні, стилістична семантика, входячи складовою частиною в значення семантичного варіанта, певною мірою створює цю семантичну варіативність, тобто стилістичний варіант збігається з семантичним.

Поняття стилістичного значення звичайно пов'язують із кваліфікацією синтаксичних конструкцій як нейтральних, розмовних і книжних, проте варто зауважити, що не всі вони підлягають такій чіткій диференціації. Ще складнішою виявляється стилістична інтерпретація семантичних варіантів, які передають коло суб'єктивно-модальних значень конкретного висловлювання. Йдеться про те, щоб відмежувати явища, пов'язані з лексичним наповненням тієї чи іншої структурної схеми речення, з морфологічними класами слів, від власне синтаксичної семантики. Але остання теж не є одноплановим явищем. З одного боку, при аналізі певного категоріального синтаксичного значення, наприклад сурядного зв'язку в складних реченнях, найзагальнішу семантику якого можна визначити як рівнорядність, незалежність, координацію поєднаних частин, спостерігається тенденція до охоплення всіх можливих функціонально-семантичних значень: одночасності, послідовності дії, причинно-наслідкових відношень тощо. З другого боку, функціонально-семантичний підхід до синтаксичних одиниць,

¹ Русанівський В.М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 19.

що передбачає встановлення синонімічних рядів на основі загальних граматичних значень (логіко-граматичних за своєю природою), має безпосередній вихід у стилістику. Отже, в граматичний аналіз входить як складова частина опису семантики синтаксичних одиниць стилістична кваліфікація останніх, тобто межі між граматиною і стилістикою виявляються розмитими. Це стосується взагалі встановлення діапазону значень певних граматичних форм незалежно від того, чи застосовується принцип аналізу від змісту до форми, чи, навпаки, від форми до змісту.

Пояснюючи природу стилістичного значення граматичної, зокрема синтаксичної, одиниці, не можна обійти питання взаємовідношень загального і конкретного граматичних значень (Р. Якобсон), або первинних і вторинних функцій мовних одиниць (Є. Курилович), оскільки саме стилістичне (афективне) значення виступає конкретним, тобто репрезентує вторинну функцію одиниці в мовленні.

Є. Курилович, оперуючи прикладом із лексикології – аналізуючи значення, які має слово *осел* (I – "тварина", II – "дурна, вперта людина"), приходять до висновку, що не може бути якогось загального значення мовної одиниці, яке б об'єднувало якісно відмінні елементи – її комунікативне значення та афективні відтінки¹. На лексичному прикладі він взагалі заперечує виділення загального значення мовних одиниць, пропонуючи розрізнення їх первинних і вторинних функцій. О.В. Бондарко відстоює ідею загального граматичного значення будь-якої форми: "Коли встановлюється загальне граматичне значення тієї чи іншої форми, зовсім не доводиться об'єднувати комунікативний зміст і афективні (стилістичні) відтінки. Загальне значення характеризує дану форму в її відношенні до інших форм – членів певної граматичної категорії мови. Тим часом стилістичні відтінки, переносні значення, які породжуються зіткненням граматичної форми і контексту, що суперечить їй, належать не до площини інваріантних граматичних значень в мові, а до іншої площини, безпосередньо пов'язаної із зумовленими контекстом варіантами, які проявляються в мовленні"². З цього висловлення випливає, що варіантні

¹ Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 237–253.

² Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978. – С. 137.

значення – це вже не сфера граматики, яка розглядає тільки інваріанти, а сфера стилістики. Таке розуміння завдань граматики і стилістики, розмежування їхніх сфер підтверджується й наступною думкою автора: "Так, при визначенні загального значення форми теперішнього часу важливо встановити ту семантичну ознаку, яка відрізняє цю форму від інших форм часу, але немає жодної потреби об'єднувати комунікативний зміст даної форми і стилістичні, експресивні елементи, які проявляються, наприклад, при функціонуванні форм теперішнього часу в розповіді про минуле чи в контексті майбутнього¹.

Досить чітко про асиметрію між мовною формою і значенням, яке вона виражає в реальних умовах мовлення, тобто в контексті, говорив О.М. Пешковський. Він розглядав вживання форми теперішнього часу в конструкції типу *Завтра я їду* і зауважував, що тут ні форма теперішнього часу не набуває відтінку майбутнього часу, ні форма майбутнього часу не набуває форми теперішнього часу: "Тут просто маємо повне протиріччя між значенням форми і реальними умовами мовлення. Такі протиріччя взагалі дуже поширені в мові, і пояснюється це тим, що реальні умови часто гарантують правильне розуміння, і в того, хто говорить, з'являється бажання скористатися формальним значенням як чистою формою, свідомо накласти певний відтінок на невідповідний для нього зміст"².

Реально в мові існує тільки контекстуальне вживання форми, яке співвідноситься з її системним значенням. Очевидно, для назви системного, категоріального значення не варто використовувати термін "комунікативний зміст" форми, оскільки він передбачає зв'язок не тільки з інваріантним граматичним значенням, а й з семантикою варіативних структур, які функціонують у мовленні, становлячи єдність об'єктивного (предметно-логічного) змісту і його суб'єктивної реалізації в конкретній мовній формі. Намагання при описі мови відмежуватись від конкретних значень мовних одиниць, від їх власне комунікативного змісту призводить до виділення надто загальних структур, які неадекватно пояснюють функціонування мови. Наприклад, В.В. Виноградов не погоджувався з думкою, що висловлювання "Кататься весело" і "Кататься – весело" мають однакову двоскладну структуру, бо

¹ Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978. – С. 137.

² Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956 – С. 208.

при цьому "на догоду теорії робиться явне насильство над мовною семантикою¹. Різну мовну семантику передають, скажімо, висловлювання з відмінним порядком слів: *До туристського табору студенти прийшли у визначений час; У визначений час прийшли студенти до туристського табору*. Відмінна семантика пов'язується при цьому з неоднаковим актуальним членуванням речення, з різним порядком слів. Проте з погляду суб'єктно-предметних відношень ці висловлювання не розрізняються, тобто становлять речення однієї структури. Якщо говорити про зв'язок між стилістичним значенням, з одного боку, і різними аспектами реченнєвої семантики – з другого, то стилістичне значення виявляє специфіку залежно від того, компонентом якої реченнєвої семантики воно виступає. Для виявлення його статусу в семантиці речення, зумовленій актуальним членуванням останнього, необхідно враховувати широкий контекст зв'язної мови, де інверсія, незвичність, стилістична маркованість словопорядку може бути пов'язана з особливостями розповідного, описового, поетично-експресивного або розмовно-експресивного синтаксису.

Щоб виявити характер стилістичного значення синтаксичних конструкцій, співвіднесених з одним семантичним інваріантом, тобто з однаковим денотативно-відображальним змістом, треба враховувати синонімічні відношення між синтаксичними структурами, наприклад, між конструкціями *Я не сплю* і *Мені не спиться* або *Вони радіють*, *Їм радісно* і *У них радість*. На основі категорії активності/деміактивності суб'єкта встановлюється певна парадигма речень² з різним формальним вираженням суб'єкта, представленого формами давального, орудного відмінків, або прийменниково-відмінковою формою. Пор.: *Я відпочивав добре* і *Мені добре відпочивається*; *Блискавка запалила дерево* і *Блискавкою запалило дерево*. У подібних співвідносних конструкціях відзначається різна семантика дії, виконуваної активним чи деміактивним (напівпасивним) суб'єктом: за кваліфікацією Т.П. Ломтева, у першому випадку йдеться про дію закономірну, а в другому – про випадкову. Так само в конструкціях *Пахне липа* і *Пахне липою* відзначають у першому

¹ Виноградов В.В. Синтаксис русского языка акад. А.А. Шахматова // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 27.

² Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972. – С. 191–197.

випадку дію-процес активного суб'єкта, а в другому – властивість цього (але вже деміактивного) суб'єкта. Семантична категорія активності/деміактивності суб'єкта має безпосередній зв'язок із стилістичним значенням простого речення, в якому може змінюватися і форма, і лексичне наповнення суб'єкта.

Отже, денотативно-відображальна семантика конкретного речення співвідноситься з різними видами граматичної семантики, яка зумовлює передусім відмінності стилістичного значення різних форм речення. Як семантичні варіанти виступають конструкції з активним і деміактивним суб'єктом. Наприклад: *"Кричи та клич – вітер і голосу не донесе"* (Г. Тютюнник); *"І вітром донесло до мене щебетання солов'їне"* (М. Рильський). Мова активно використовує обидва типи конструкцій, причому відмінності в граматичній семантиці (активність/деміактивність суб'єкта) пов'язані з виділенням семи "стихійності дії" в безособових конструкціях. Позицію деміактивного суб'єкта можуть займати назви природних стихій (*вітер, дощ, сонце* і под.), поширені також у двоскладних конструкціях у ролі активного суб'єкта. Пор.: *"Вітер тріпав червону хустину на голові дангалака"* (М. Коцюбинський); *"А вітер засипає слід"* (Леся Українка); *"І листя пожовкле вітри рознесли"* (Т. Шевченко); *"Вітер гудів і гоїдав темряву й небо, аж зорі сипалися в нього та падали комусь далекому, щасливому, до рук. Ой, гонить вітер пісочок, замітає милого слідочок..."* (О. Гончар); *"Навіть хата наша й та вже не та ... Неначе стіни в ній розсілись і стріху вітром зірвало й понесло"* (О. Довженко); *Його [Брянського] очі, що, здавалось, давно і назавжди згасли, загорілися нині гострим синім вогнем, наче вітром здувало попіл і роздмухувало спиртово-синій жар, що жив під ним"* (О. Гончар).

Назва природної стихії *вітер* передбачає сполучуваність з перехідним дієсловом, дія якого поширюється на об'єкт. Цей прямий об'єкт зберігає свою функцію і в безособовій конструкції. Форма орудного відмінка містить у своїй семантиці, крім компонента "деміактивний суб'єкт дії", також значення знаряддя дії, тому безособова конструкція виявляється семантично багатоплановішою, а отже – й стилістично виразнішою. Тут можуть бути виявлені семи випадковості, стихійності дії, сприймання суб'єкта як знаряддя дії або як невизначеного суб'єкта при наявному знарядді дії. Неоднозначність, можливість різного трактування

через відмінність граматичної семантики спричиняється до стилістичної маркованості безособових конструкцій порівняно з іншими семантичними варіантами – двоскладними особовими структурами. Зіставляючи конструкції *Вітер приніс запах споришу*; *Вітром принесло запах споришу*, виділяємо в безособовій структурі момент випадковості, стихійності дії. З однією денотативно-відображальною семантикою можуть співвідноситися і структурно різні фрази: *Запах спориши* і *Запахло споришем*, хоча вони можуть мати і відмінну семантику. Мова користується обома формами для урізноманітнення опису, для підкреслення активності якогось джерела запаху або виділення його певної властивості, для наголошення моменту поширення запаху. Наприклад: *"Раптом відчув, що з вигону запахло споришем, то тихий вітер, пролітаючи хутором, приніс його"* (Г. Тютюнник).

Перифраза (або семантичний варіант) *Вітер приніс запах споришу* порівняно з семантичними варіантами *Повіяв вітер: запах спориши* і *Повіяв вітер: запахло споришем* відзначається стилістичною виразністю; вона багатша і щодо лексичного наповнення, і щодо використання синтаксичної похідної конструкції: позицію активного суб'єкта займає назва природної стихії. Стилістичне значення кожного з можливих семантичних варіантів *Вітер шелестить акаціями*; *Акації шелестять від вітру*; *Вітер шелестить в акаціях* впливає із відмінностей власне синтаксичної, граматичної семантики названих конструкцій. Граматичні форми, синтаксичні позиції зумовлюють підвищення і пониження в ранзі предикатів і пов'язаних з ними актантів. Там, де виявляється багатокомпонентність семантики якоїсь граматичної форми, народжуються її неоднозначність і стилістична маркованість. Визначаючи стилістичну маркованість тих чи інших конверсивів, або ширше – семантичних варіантів, треба враховувати ступінь метафоризації, властивої певній синтаксичній конструкції. Наприклад, із двох конверсивів, наведених С.Д. Кацнельсоном, – "Грабители стремятся к богатству" і "Богатство привлекает грабителей" – другий, на думку автора, багатший щодо змісту, оскільки виступає метафоричною перифразою висловлювання: "Перехідний предикат із суб'єктом-неістотою належить до наступного, вищого рівня мови, ніж перехідні предикати з активним суб'єктом"¹. З цього погляду

¹ Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – М.; Л., 1972. – С. 193.

синтаксичними дериватами є всі *метафоричні* конструкції, в яких розрізнення первинної і похідної позицій якогось компонента розкриває синтаксичний механізм творення метафори. В різних функціональних стилях літературної мови вживаються синтаксичні деривати – похідні структури, в яких, наприклад, використовуються синтаксичні моделі діяча і його дії. Навіть у звичних фразах *Сніг іде, Час біжить* треба вбачати семантико-синтаксичну вторинність, похідність порівняно з первинними структурами: *Хлопець іде, Хлопець біжить*. Тобто в самій природі формування синтаксичних конструкцій закладено можливість номінації будь-яких ситуацій, подій як таких, де конкретні предмети виступають активними діячами, істотами. Особливо активні такі структури в поетичному мовленні. Вони лежать в основі поетичного тропа – персоніфікації. Наприклад: *"А сонце ставить ногу через тин, А в сонця хмара – золота крисаня..."* (І. Драч).

Очевидно, використання семантичної структури простого речення із активним діячем, дія якого переходить на будь-який предмет, дає підстави говорити про образні засоби синтаксису, тобто про використання похідних, вторинних, переносно вживаних синтаксичних конструкцій, або про синтаксичні метафори¹. Якщо синтаксичні конструкції в стилістичному плані оцінюються як експресивні, емоційні, афективні, метафоричні, і такий стилістичний компонент має внутрішньосистемну мовну природу, тобто виявляється і в позаконтекстуальних умовах, то природно постає питання про статус стилістичного синтаксису в дослідженні синтаксичної системи мови. Стилiстичний синтаксис часто розуміють як порушення нормативних синтаксичних зв'язків, відхилення від усталеної сполучуваності слів: "Однак не можна твердити, що зв'язки між членами речення стилістично осмислені. В основному вони залишаються в нормативній сфері... вимагають витлумачення на стилістичному рівні лише так звані порушення загальноприйнятих нормативних узгоджень членів речення. Вони становлять відхилення від нормативних фактів"². Розуміння стилістичного синтаксису як відхилення від усталеної норми певною мірою протиставляється поглядам

¹ Кононенко В.И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. – К. 1976. – С. 173–182.

² Сучасна українська літературна мова : Стилiстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1973. – С. 344.

стилістів, які за будь-якими синтаксичними одиницями визнають статус стилістично маркованих, вважаючи, що кожна синтаксична форма може бути використана із стильовою і стилістичною настановою. Йдеться про безпосередній зв'язок між синтаксичною конструкцією і естетичним змістом контексту. Такий підхід знає критики з боку дослідників стилістики тексту, які виокремлюють стилістичний прийом, що відіграє конструктивну роль у структурі тексту і заперечують стилістику мовних засобів як формально-граматичний підхід до опису стилів.

У практиці сучасних лінгвостилістичних досліджень треба відзначити два найбільш поширених підходи до вивчення стилістичного синтаксису. Один із них пов'язується з ім'ям В.В. Виноградова, який розглядав стилістичний синтаксис як вчення про синтаксичне ціле. Галузь стилістичного синтаксису, "в центрі якого лежить проблема будови складних синтаксичних єдностей з типовими для неї прийомами роз'єднання і поєднання синтагм як найбільших синтаксичних одиниць в структурі цих складних синтаксичних цілих", учений вважав нерозробленою¹. Складне синтаксичне ціле вивчається, як правило, при аналізі зв'язного тексту. Цей аспект становить один із розділів сучасної науки про стилістичний синтаксис. Другий підхід – розроблення проблем стилістичного синтаксису в плані стилістики мовних засобів. Семантичний аспект дослідження синтаксису спричинився до нового осмислення синтаксичної синонімії, до пошуків стилістичної семантики, зумовленої внутрішньосистемними відношеннями синтаксичних одиниць. Серед понять стилістичних значень, якими оперує стилістичний синтаксис, треба назвати, крім найзагальніших категорій книжності і розмовності, такі стилістичні поняття, як публіцистичність, поетичність, фольклорність, офіційну тональність, що не збігаються з поняттями функціональних стилів і водночас диференціюють різновиди книжних і розмовних синтаксичних структур.

Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наукова думка, 1982. – 210 с.

¹ Виноградов В.В. Русский язык : Грамматическое учение о слове. – М.; Л., 1947. – С. 764.

Гуйванюк Н.В.

Варіантність і синонімія мовних засобів

Мова, як відомо, є продуктом історичного розвитку суспільства, формою духовної культури народу, безпосереднім виразом його інтелектуального менталітету та основним засобом спілкування людей. Розвиваючись, мова постійно самовдосконалюється, поповнюючи та видозмінюючи свої лексичні й синтаксичні багатства. У результаті мовної еволюції та всезростаючих комунікативних потреб вона перетворилася, за висловленням Л.В. Щерби, у "досить складну систему більш чи менш синонімічних засобів, так чи інакше співвіднесених один з одним"¹.

Об'єктом нашого дослідження є співвідносні у формально-семантичному плані синтаксичні форми і конструкції, інформативно ідентичні синтаксичні одиниці, об'єднані спільним чи близьким граматичним значенням, але відмінні граматичною формою та відтінками семантики. Так, наприклад, у синтаксисі існують формально-семантичні співвідношення (ФСС), пов'язані з експліцитним та імпліцитним вираженням семантико-граматичних категорій речення, із "спрощенням", "скороченням", "конденсацією", "структурною редукцією" чи, навпаки, з "розгортанням", "ускладненням" семантики висловлень різними смислами суб'єктивного, стилістичного й прагматичного характеру, з актуалізацією компонентів чи сегментів висловлення тощо. Наприклад: "**З настанням осені турбот додалося**" // "**Коли настала осінь, турбот додалося**" // "**Турбот додалося: настала осінь**"; "**Я мріяв одружитися з донькою сусіда**" // "**Я мріяв про одруження з донькою сусіда**" // "**Я мріяв про одруження з сусідською донькою**" // "**Одруження з донькою сусіда – моя мрія**" // "**Я мріяв, що одружусь з донькою сусіда**" // "**Я мріяв: одружусь з донькою сусіда**" // "**Я мріяв ... одружитися з донькою сусіда**" // "**Одруження з донькою сусіда... Моя мрія**" тощо.

Однією з причин недостатнього висвітлювання ФСС синтаксичних одиниць є те, що вони здебільшого були предметом стилістичного синтаксису і розглядалися як "синоніми", "варіанти", "паралельні конструкції", пов'язані спільністю основного змісту.

¹ Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 121.

Більшість мовознавців називають співвідносні засоби вираження різноманітних значень *синтаксичними синонімами* чи *синтаксичними варіантами*, часто не розрізняючи цих понять. Проте ці поняття не тотожні. **Варіативність мови** – це, насамперед, спосіб її існування як системи, її фундаментальна властивість, що стосується паралельного функціонування мовних одиниць різних рівнів (фонем, морфем, лексем, синтаксем, речень, надфразних єдностей). Що ж до поняття *синонімії*, то це питання залишається проблемним.

Називаючи співвідносні одиниці то *синтаксичними синонімами*, то *синтаксичними варіантами*, учені намагаються розмежувати ці поняття за "ступенем значеннєвої близькості" (З.Д. Попов, Т.Л. Кожевникова, Є.Й. Шендельс, Н.І. Семенюк, З.І. Іваненко, І.Р. Вихованець та ін.) чи за відношенням до форми (варіанти) та змісту (синоніми) синтаксичних одиниць (К.І. Ходова, В.І. Кононенко, С.Я. Єрмоленко та ін.).

В основу переважної більшості визначень синтаксичних синонімів покладено досить загальний і неоднозначний критерій – "тотожності", "подібності", "близькості" чи "спільності значення" (смислу), що призводить до нечіткого розуміння цього поняття як "факту смислових рівнянь". Ще ширше трактується синтаксична синонімія, коли за основний критерій береться "логічна еквівалентність". За цим критерієм синтаксичними синонімами вважаються і висловлення з різнолексичними компонентами, як-от: "*У наш час мало милосердя*", "*У наш час бракує милосердя*"? "*У наш час не вистачає милосердя*", "*У наш час милосердя в дефіциті*", "*Де в наш час знайдеш милосердя?*", "*Хіба в наш час не бракує милосердя?*", "*Чи часто в наш час зустрінеш милосердя?*" і под. Логічними синонімами можна вважати й деякі інші засоби, що вживаються паралельно, наприклад: 1) конверсивні конструкції (типу "*Петро нижчий від Миколи*" – "*Микола вищий від Петра*", "*Студент складає екзамен професорові*" – "*Професор приймає екзамен у студента*"); 2) близькі за значенням структури, що різняться лексичним чи фразеологічним вираженням окремих компонентів ("*Хворий почуває себе ліпше*" – "*Хворому вже ліпше*" – "*Стан хворого поліпшується*"); 3) перифрастичні й образні висловлення ("*Син схожий на батька*" – "*Син – копія батька*" і под.).

Синтаксичні синоніми в широкому розумінні – це "корелюючі синтаксичні конструкції, які передають семантичну інформацію

(співвіднесеність з тим самим референтом) в системі мови (*системні синоніми*) чи в мовленні (*контекстуальні синоніми*) за рахунок варіювання семантичного змісту конституюючих ці конструкції лексем (*ідеографічні синтаксичні синоніми*) чи граматичних форм (*різноструктурні синтаксичні синоніми*) або лексико-граматичних засобів вираження мовних значень (*лексико-граматичні синтаксичні синоніми*) при відсутності додаткової інформації чи при її наявності (*хронологічні, стилістичні, соціальні й територіальні синоніми*)¹. Таке широке розуміння синтаксичної синонімії не дає змоги глибше проникнути в суть явища ФСС синтаксичних одиниць.

Чимало в мовознавстві спроб звузити поняття “синтаксичних синонімів”, наприклад, коли ними вважаються лише форми і конструкції з однаковим граматичним значенням (І.І. Ковтунова, І.М. Жилін, Ю.С. Долгов та ін.). Проте при вузькому розумінні синонімічних відношень неможливо системно охопити усі типи ФСС, як і види синтаксичної синонімії. Крім того, складність проблеми ФСС та її нерозробленість пояснюється такими факторами:

- неможливістю провести чіткі межі між потенціями віртуальних мовних знаків та їх фактичними реалізаціями, оскільки синтаксична система перебуває постійно в розвитку;
- труднощами у диференціації явищ синхронії й діахронії;
- великою кількістю й різноманітністю фактичного матеріалу (співвідносних засобів передачі різноманітних відношень у синтаксисі);
- різноманітністю й своєрідністю ієрархічної системи синтаксичних одиниць різних рангів (синтаксем, монопредикативних, напівпредикативних, співпредикативних та поліпредикативних конструкцій), між якими встановлюється відношення функціональної еквівалентності;
- нерозв'язаністю низки проблем синтаксичної номінації, номінативної деривації, функціонального й комунікативного синтаксису української мови.

Співвідносні форми і конструкції з тотожним чи близьким значенням синтаксисти найчастіше називають паралельними, або

¹ Царева Г.В. О синтаксических синонимах // Синонимия и функциональная взаимозаменяемость на различных уровнях языковой структуры. – Нальчик, 1976. – С. 132.

"синонімічними" чи "варіантними". Існують й інші назви: "еквіваленти", "трансформи", "перифрази", "дублети", "дублюючі елементи", "мовні дублери", "елементи-дублери" тощо. Називаючи співвідносні засоби вираження різноманітних референтних значень синтаксичними варіантами або синонімами, більшість учених не розрізняють цих понять. Тобто спостерігаємо тенденцію звести явище варіативності до поняття синонімії, яке у синтаксисі трактується надто широко. Порівняймо, наприклад, зауваження з цього приводу О.А. Колесникова, який пише: "Всю сукупність засобів різних мовних рівнів, об'єднаних одним змістом, – цілком припустимо розглядати як синонімічні засоби"¹.

Більш доцільно підводити категорію ФСС у синтаксисі не під поняття "синтаксичної синонімії", а під загальне поняття варіантності, тобто "варіантних мовних засобів"². Проблема варіантності безпосередньо пов'язана з виявленням потенційних можливостей мови володіти рядом еквівалентних форм, варіантів, з одного боку, і можливістю передачі референтних значень однією із співвідносних форм у конкретному акті номінації. Варіантність можна пояснити і з точки зору семантики. Учені вважають питання про варіантність значень одним з найскладніших у сучасному мовознавстві. Воно тісно пов'язане з теоретичним осмисленням мовної еволюції, поглибленням семантики мовних одиниць. Серед найменш розроблених проблем варіантності є, зокрема, проблема взаємозв'язку лексичної і граматичної семантики, проблема "семантичного інваріанта" та ін.

Питання про співвідношення варіантності й синонімії широко дискутується в сучасному мовознавстві. Так, Л.П. Зайцева, Т.Л. Кожевникова, Н.І. Семенюк, Є.Ф. Терехіна, Є.Й. Шендельс, З.І. Іваненко, І.Р. Вихованець та інші протиставляють варіантність і синонімію, тлумачать ці поняття як взаємопов'язані, але різні. Учені зазначають, що розмежування синтаксичних синонімів і варіантів досить складний процес, але все-таки намагаються запропонувати критерії їх розрізнення. Ознаками варіантів вважаються наявність незмінних постійних елементів, "збіг смислових

¹ Колесников О.А. Міжрівнева синонімія і теорія граматичного значення // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 33.

² Золотова Г.А. Синтаксическая синонимия и культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – С. 178–217.

центрів", взаємозамінність та ін. Однак слід відзначити, що подібні критерії називаються і при тлумаченні синонімії. Одну із спроб розмежувати поняття "синтаксичний синонім" і "варіант" знаходимо у працях Є.Й. Шендельс "Понятие грамматической синонимии"¹ і "Синтаксические варианты"². "Грамматична синонімія, – зазначає дослідниця, – об'єднує різні синтаксичні моделі, які відрізняються одна від одної як структурою, так і змістом... Значення синонімічних моделей близьке, але ніколи повністю не збігається. Варіанти моделі – це зміни всередині моделі, які не перетворюють її в іншу модель... Варіанти не є синонімами, оскільки вони або тотожні за значенням (дублети), або не зачіпають системних граматичних значень"³.

І.Р. Вихованець вважає, що співвідносні одиниці перебувають між собою у синонімічних відношеннях. Синтаксичні варіанти і синтаксичні синоніми, передаючи однакове синтаксичне значення, "розрізняються ступенем значеннєвої близькості". Синтаксичні варіанти, на думку вченого, – це співвідносні конструкції з абсолютно тотожним значенням, в той час як синтаксичні синоніми, виражаючи разом з варіантами основне синтаксичне значення, вказують, крім того, на додаткові смислові відтінки⁴. Правда, зауваження про існування конструкцій з "абсолютно тотожним значенням" у синтаксисі вимагає певної конкретизації.

В.Л. Лещенко пов'язує варіантність із "модифікацією, яка не спричиняє появу нової сутності". "Синтаксичні синоніми, – за визначенням дослідниці, – це різноструктурні одиниці, різномодельні конструкції із спільним змістом і граматичним значенням; варіанти – це внутрімодельні зміни словосполучень, які не утворюють нової моделі"⁵. Під різноструктурністю В.Л. Лещенко розуміє різні види синтаксичного зв'язку, що характерно для синонімічних одиниць. Такий підхід до розрізнення синонімів і

¹ Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии // Научн. докл. высш. шк. филол. науки. – 1959. – №1. – С.68–81.

² Шендельс Е.И. Синтаксические варианты // Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1962. – № 1. – С. 8–18.

³ Там само. – С. 18.

⁴ Вихованець І.Р. Варіантність і синонімія синтаксичних одиниць // Рідне слово. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 6. – С. 21.

⁵ Лещенко В.Л. О вариантных словосочетаниях и синтаксических синонимах как номинативных единицах: Тезисы докл. – Гродно, 1986. – Ч.1. – С. 191.

варіантів заслугоує на увагу, тому що за основний критерій береться чисто формальний показник – *різноманітність* чи *однотипність* синтаксичного зв'язку (пор.: *дім батька* – *батьківський дім* – синоніми; *летіти літаком* (*в літаку, на літаку*) – варіанти). Однак цей критерій придатний лише для розрізнення варіантних і синонімічних словосполучень і не може бути застосований до всієї синтаксичної системи, яка охоплює також ФСС в системі предикативних конструкцій (речень і надфразних єдностей).

Деякі мовознавці (наприклад, К.І. Ходова, В.І. Кононенко, С.Я. Єрмоленко та ін.) вважають, що варіантність стосується синтаксичної форми, а синонімія – змісту співвідносних синтаксичних одиниць. Проте, як зазначає акад. В.М. Русанівський, семантична варіантність властива і лексиці, і граматиці. "Порівняння семантичних складників лексичного і граматичного рівнів доводить, – зауважує вчений, – наскільки неправомірним є протиставлення лексики як "субстанції", а граматики як "форми": в основі "лексичної субстанції" і "граматичної форми" лежать однакові мінімальні одиниці змісту – *семи*"¹.

Розрізняти варіанти і синоніми, на нашу думку, не зовсім доцільно, оскільки в синтаксичних одиницях можлива варіативність як форми, так і значення, в результаті чого утворюються варіативні ряди з семантичним полем широкого діапазону, в якому співіснують дублетні і семантично диференційовані одиниці. Семантично рівнозначні і семантично диференційовані варіанти "слід розглядати як одну систему мовних одиниць, в межах якої можливі переміщення і взаємопереходи від одного типу варіантів до іншого"². Паралельні форми, які, на перший погляд, здаються рівнозначними, при більш детальному розгляді виявляються близькими за значенням, але не тотожними. Вивчення синтаксичної синонімії у галузі стилістики, завданням якої, як відомо, є встановлення семантичних і стилістичних відтінків значень співвідносних конструкцій, вважаємо недостатнім, оскільки співвідносні засоби вираження різноманітних референтних значень, зокрема

¹ Русанівський В.М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта // Мовознавство. – 1981. – Кн. 3. – С. 17.

² Литвин Л.П. Вариантность синтаксических средств в структуре простого предложения в современном украинском языке (падежные и падежно-предложные формы). Автореф. дис... канд. филол. н. – К., 1984. – С. 4.

й співвідносні висловлення як найменування ситуацій дійсності, повинні передусім розглядатися в синтаксисі з урахуванням структурно-семантичного варіювання. Інша справа, чи доцільно при цьому послуговуватись терміном "синтаксичні синоніми".

Основою для співвідносних конструкцій О.М. Пешковський вважав спільність граматичного смислу. "Вивчатися і порівнюватися, – підкреслював він, – повинні не граматичні значення взагалі, а граматичні синоніми, тобто значення слів і словосполучень, близькі за граматичним змістом (смыслом)"¹. Однак у переліку ілюстрацій до цього положення були й такі, що не відповідали цьому критерію; пор.: "старый человек" – "старик"; "по болезни не пришел" – "заболел и не пришел". Так, поставивши проблему граматичної синонімії перед дослідниками, звернувши увагу на можливість вираження тієї самої думки різними мовними засобами, виходячи з комунікативно-репрезентативної функції мови, О.М. Пешковський не з'ясував до кінця цілого ряду важливих питань, пов'язаних з нею, не вніс ясності у розуміння природи "синтаксичної синонімії". Хоч у зв'язку з цією проблемою учений згадує і про випадки, коли замість іменника вживається займенник, а також наводить різноманітні варіанти порядку слів та інші співвідносні мовні явища.

Більшість наукових визначень суті системних синонімічних співвідношень і синтаксичних синонімів орієнтується на основний критерій співвідносності – спільність змісту (смыслу), який тлумачиться неоднозначно. Багатоаспективність розуміння "значення" співвідносних одиниць ускладнює питання про суть їх синонімічності.

Одним з основних недоліків у тлумаченні синтаксичної синонімії є той, що критерії лексичних синонімів учені механічно переносять на синоніми граматичні. Зазначаючи, що синонімія це універсальна категорія, властива лексичній, фразеологічній, граматичній і словотворчій системам мов, учені вважають, що основою синонімії взагалі є смислова тотожність різних за своїм вираженням мовних явищ, або трактують її як тип семантичних відношень, який полягає в повному чи частковому збігу мовних одиниць. Деякі спеціалісти з семантики визначають синонімію як

¹ Пешковский А.М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – С.153.

відношення тотожності смислів (зокрема, як "рівнозначні слова" трактує синоніми О.С. Ахманова). Очевидно, більш правомірним буде визнати основним критерієм лексичної синонімії не тотожність, а близькість значень двох знаків мови, що розрізняються різним ступенем семантичної близькості. Саме близькість різних референтних значень, їх збіг, при збереженні відмінностей у семантичних чи стилістично-функціональних виявах, формують такі синонімічні ряди лексем, як-от: *дорога, шлях, путь, гостинець, путівець, шосе; гарна, хороша, красива, вродлива, чарівна, чудова, гожа, пригожа, милолиця* і под.

Синтаксичні синоніми, як і лексичні розрізняються між собою ступенем семантичної близькості і пояснюються існуванням асиметрії між знаком і значенням. Між лексичною і граматичною синонімією існує ряд відмінностей. На одну з найсуттєвіших відмінностей вказував, зокрема, В.П. Сухотін: "На відміну від лексико-фразеологічних синонімів, синтаксичні синоніми мають відношення не до позначуваних предметів, дій, ознак самих по собі, а до існуючих у дійсності і відображених у суспільній свідомості і в мові даного народу зв'язків цих явищ, до їх розчленованого позначення; синтаксичні синоніми виражають також різноманітні відношення до цих явищ і понять (модальність)"¹.

Отже, лексичні і синтаксичні синоніми розрізняються передусім своєю суттю – "значенням". Крім того, якщо лексичні і фразеологічні синоніми являють собою "різнолексичні" співвідносні засоби (як-от: *"говорити"* – *паякати, базікати, ляпати язиком...*; *"мало"* – *мізерно, недостатньо, як крапля в морі, як кіт наплакав* і под.), то синтаксичні синоніми (синтаксеми, поєднання синтаксем чи окремі висловлення) – це передусім, мовні засоби, в основі яких лежить *лексична тотожність* слів – різних частин мови, яка забезпечується спільнокореневістю їх основ (як-от: *"Син вступив цього року вчитися до університету"* // *"Син вступив у цьому році вчитися до університету"*; *"Син вступив вчитися до університету"* // *"Син вступив на навчання до університету"*). В основі лексичної синонімії лежить близькість різних референтних значень лексем, в той час як в основі синтаксичної синонімії

¹ Сухотин В.П. Из материалов по синтаксической синонимике в русском языке // Исследования по синтаксису литературного языка: Сборник ст. – М., 1956. – С. 14.

лежить **корелативність**¹, тобто корелативна тотожність та функціональна еквівалентність співвідносних одиниць синтаксису (синтаксем, словосполучень, речень, надфразних єдностей).

Спостереження над корелативними співвідношеннями в синтаксисі розкривають великі потенційні можливості мовних засобів. Їх вивчення у плані функціональної еквівалентності є одним з найбільш актуальних аспектів комунікативного синтаксису.

Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 117-118. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 96-105.

Горяний В.Д.

Синоніміка і стилістика однокладних речень

Однокладні речення в синтаксичній системі мови утворюють свою підсистему, а набір (інвентар) мовних засобів для вираження значення "стан природи чи людини" теж чималий. Як відомо, будь-яка синтаксична форма у мовній системі існує тільки серед інших форм, об'єднаних певною близькістю лексичних і граматичних значень. Вибір цих форм в умовах мовленнєвої конситуації спирається на синонімію як властивість мови утворювати і зберігати ці близькі за значенням одиниці (морфеми, слова, речення тощо).

Синтаксична синоніміка має справу з синтаксичними формами, які утворюють компоненти речень. Ці форми, як твердить Г.О. Золотова, є величиною змінною по відношенню до величини постійної – типового значення речення. Змінність форм зумовлюється потребами вибору, а можливість вибору в мовній системі залежить від 1) наявності в мові певного набору способів вираження певного компонента речення, 2) взаємообумовленості тих

¹ Пешковский А.М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – С. 24.

чи інших форм в одній моделі, 3) стилістичною доцільністю саме даної форми для даної моделі, для цього типового значення¹.

Значить, синтаксичну синонімію односкладних речень слід розглядати як у плані конструктивно-синтаксичної співвіднесеності моделей (односкладності, двоскладності), так і в плані їх стилістичних можливостей і вживання в різних стилях мови.

Односкладні речення, виражаючи типові (інваріантні) значення "стан природи" чи "стан людини", мають і свій набір моделей, тобто синонімічну співвіднесеність форм. Так, безособові речення *Морозить. Морозно. Мороз; Сутеніє. Сутінно. Сутінки* (речення "тріади") створюють свою мікросистему, вони – синонімічні, але не мають "виходу" в систему двоскладних речень. Такі ж речення на означення стану людини *Мене млоїть. Мені млосно. У мене млість; Мене лихоманить. Мені зле. У мене лихоманка*. Сюди ж, до замкненої у межах односкладності синоніміки, слід віднести і всі номінативні речення із значенням "буття, існування явищ або предметів" типу *Весна. Дощ. Гамір. Хутір. Поле. Стіл* і под. Усі такі речення створюють синоніміку в межах мікросистеми односкладних речень, тобто формують групу речень з "семантично замкненою синонімікою".

Певна кількість безособових речень з типовим значенням стану природи чи людини може "виходити" в систему двоскладних речень, тобто має там свої синонімічні відповідники – предметні (*Снігом замело дорогу. Сніг замів дорогу*) чи особові (*Мені не спиться. Я не сплю*). Вони створюють окрему групу речень з "семантично відкритою синонімікою".

Речення особові (означено-, неозначено- і узагальнено-особові) взагалі є "представниками" системи двоскладних речень, оскільки виникли на основі метафоричних (вторинних) значень категорій особи. Враховуючи таке їх стилістичне "представництво" як односкладних витворів двоскладних структур, відносимо їх до групи речень з "семантично відкритою синонімікою".

Речення з семантично замкненою синонімікою

До цієї групи речень відносяться усі безособові та номінативні речення із значенням "етап природи" та "буття, існування явищ або предметів реальної дійсності". Це, передусім, інваріант

¹ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – С. 227.

"тріади" (*Мрячить. Мрячно. Мряка*), речення з обставинним локалізатором (*У кімнаті димить. – ...димно. –...дим*), речення з предикативами просторового або часового значення (*Прохолодно, чисто в будинку; До осені ще далеко*), а також усі номінативні речення (*Зима. Гамір. Крик. Дорога. Стіл* і под.).

Речення так званої "тріади" (*Морозить. Морозно. Мороз*) мають однакове типове значення "етап природи – галузь буття дорівнює світові". Вживаються вони тільки в художньому стилі, здебільшого – в описах, варіації яких – різні: стан діючий, змінний виражається дієслівними синтаксичними формами (*Морозить. Світає. Туманилось*), стан статичний, "недіючий" – формами предикативів (*Морозно. Світло. Туманно*), а стан опредмечений – іменниками (*Мороз. Світанок. Туман*). Аналогічні й форми вираження речень із значенням "стан природи – галузь буття дорівнює фрагментові світу", тобто локального стану (*У полях зеленіє – ...зелено –...зелень; У кімнаті димить. – ...димно. – ...дим*).

Ті й інші – з семантично замкненою синонімікою: вони не мають "виходу" в систему двоскладних речень, стилістичне їх призначення – описи, назви станів у природі. Вживаються тільки в розмовному та художньому стилях, наприклад: *Сіріло. Дощ ущух. З півночі тягнуло різким морозним вітром... Ходити було важко. І холодно, і боляче* (В. Козаченко); *Задощило, і фільмування довелось припинити. Ягуар Ягуарович присмутивсь: засльотило, занегодилось, може, й надовго. Щоправда, причина поважна: з неба лило й лило* (О. Гончар); – *Коли-то доберуся додому? – Доберетесь, зараз місячно, зоряно, – поглянув на небо, зітхнув. – Бувайте здорові* (М. Стельмах); – *Ти правду казала: надворі непривітно, вогко, краще побути вдома* (О. Гурейв); *Весна. Теплінь. Жайворонки в небі. Біля могили Самуся троє* (І. Цюпа); *Ніч. Темінь липуча. Спекота. Стоїть пилюга тротуарна* (П. Дорошко).

Логічно поставити питання: а яка потреба у такому виборі форм? Чи не є фактом мовної надлишковості така свобода вибору синтаксичних форм? Гадаємо, про надлишковість тут говорити не можна. А навпаки, про лексичне багатство мови, про її досить розвинену синоніміку, тобто знов-таки про певний вибір і набір мовних засобів. Звідки і для чого він? Цілком поділяємо думку Г.О. Золотової про те, що категоріальне значення кожної частини

мови обов'язково співвідноситься з певним типом явищ реальної дійсності¹. І додамо: ще й із сприйняттям цих явищ мовцем!

Так, для іменника основним є значення предметності, для дієслова – дії, для прикметника – ознаки і т. д. Але ж невичерпні можливості словотворення: від кожного дієслова можна утворити іменник, від більшості іменників легко утворюються дієслова (*писати* – письмо, писання, писанина, писанка і т. д.). Через це по-різному оформляє мовець життєві реалії: **прямим** способом – коли реальне явище категоріально відповідає "своїй" частині мови (*хліб, вода, думка* – предмети, *їсти, пити, читати* – дії і т. д.) і **непрямим** – коли немає прямої категоріальної відповідності між реаліями дійсності і мовною формою (*робота, сон, пісня* – дія чи стан – іменник; *існує, стає, визначає* – дієслова- "недії"). А вже коли йдеться про стан (як у більшості безособових речень), то тут лиш доводиться шкодувати, що для його вираження немає спеціальної частини мови, а спроби "сформувані" її у вигляді "слів категорії стану" поки що не знаходять одностайної підтримки вчених...

Цікавим фактом саме з цього погляду є наявність у мові речень з головним членом – функціонально безособовим дієсловом. Таких дієслів у "Словнику..."² ми зафіксували 196. Усі вони особові, а отже, можуть вживатися у ролі присудків двоскладних речень: *Грімів, торохтів грім, далі став стихати* (Г. Кв.-Основ'яненко); *Народ гомонить, гуде, як бджоли в улику* (І. Н.-Левицький.). Та одне з переносних значень таких особових дієслів – безособове, тому й функція його – безособова, як-от: *З-за левад синя хмара сунулась, і чути, гриміло десь далеко-далеко* (А. Головка); *В голові тільки гуде та на серці холоне* (Панас Мирний)³.

Але можливість співвідноситься з двоскладними реченнями ще не свідчить про їх синоніміку (пор.: *Народ гомонить, гуде... В голові гуде*). В науковій літературі нерідко наводяться приклади синонімічних конструкцій (*З луку тягне холодом – З луку тягне холод*) з посиланням на семантику дієслова. Якщо вона припускає тотожність можливого об'єкта в називному та орудному відмінках,

¹ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – С. 227.

² Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т.І – ХІ.

³ Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т.ІІ – С. 168, 189.

то й синоніміка односкладних (двоскладних) речень можлива. Наприклад: *Глянув туди і побачив, як **променем** вихопило з темряви двох* (А. Мороз); ***Промінь** вихопив з темряви двох. І **вітром** війнуло – і вже їх нема* (Л. Первомайський); ***Вітер** війнув. Повіяло ранніми осінніми **холодами*** (О. Гончар); *Повіяли ранні осінні **холоди**.*

Формально все наче б правильно: вибір тут є, синоніміка можлива, речень для таких трансформацій можна підібрати немало. Однак докладний аналіз засвідчує: лише 28–30 дієслів із 196 припускають форми суб'єкта в називному та орудному відмінках, а значить – синоніміку речень. Усі інші – лише співвідносні з особовими дієсловами у двоскладних реченнях, наприклад: *До ночі **йшло*** (М. Рильський); *Мащину **несло** просто в поле* (Ю. Бедзик). А цей факт спонукає й до більш суттєвих висновків: якщо близько 200 особових дієслів втягнуто мовною практикою до позначення безособових (тут – безсуб'єктних) ситуацій, то саме це їх переносне значення і стало прямим способом вираження стану природи чи людини при відсутності спеціальної частини мови для його позначення. А синоніміка 28–30 особових дієслів з функціонально безособовими то лише факт можливої і потрібної у мові надлишковості.

Отже, безособові речення з головним членом – функціонально безособовим дієсловом теж належать до групи речень з "семантично замкненою синонімікою". Вживаються вони в розмовному та художньому стилях також переважно в описах явищ природи, різних процесів тощо. Ось кілька прикладів: *Вікно **зачинило**, дощ не достає до мене...* (А. Мороз); *Золотий тік... **Бувало. Вирувало, шуміло, а зараз тиша...*** (О. Гончар); *О, як же молоділи всі в легкій дивуючій красі! **Минулося... Невже минулось. Просяло і відцвіло?*** (М. Рильський).

Окрему нечисленну групу речень з семантично замкненою синонімікою становлять речення із значенням "стан людини" – інваріант речень з непрямым суб'єктом, як-от: *Мене **млоїть**. Мені **млосно**. (У мене) **млість**. Мене **нудить**. Мені **нудно**. (У мене) **нудьга**. "Тріада" тут невелика, бо абсолютно безособових дієслів усього 8. Але й вони не всі припускають синонімічну "тріаду". Так, можливі *Лихоманить. Лихоманка* (без лихоманно), *Марудить. Марудно* (без маруда). *Фортунить. Фортуна* (без фортуно) і т. д. Пояснити*

таку непослідовність можна б складністю семантичних відношень у мовній системі, але таке пояснення не було б задовільним. Усі такі мовні "аномалії" потребують спеціальних досліджень. Ясно тільки, що формування категорії стану в мовній системі проходить не однолінійне, тут ще чимало нез'ясованого.

Важливо відзначити, що з цим значенням (стану людини) можуть уживатися і речення з функціонально безособовими дієсловами, як-от: *В роті **гірчило** від полину* (І. Григурко); *Докію Петрівну **пересмикнуло*** (А. Головка); *У Дмитра трохи **відлягло** від серця* (В. Гавриленко); *Оксані **тіпало*** (Ю. Бедзик).

Н. М. Арват вважає можливою синоніміку таких речень з двоскладними (*Його **трясло**. – Він **трясся**; Його **відкинуло** вбік. – Він був відкинутий убік*). Нам видається така заміна дуже штучною, у мовній практиці навряд чи вживаною. Візьмемо приклади: *Хлопцем **затрясло**, не міг ступити кроку. Йоланкою **хитало**, але збрала всі сили, щоб договорити* (В. Ладижець); *Сагайду **кинуло** в жар* (О. Гончар); *Савчука **пересмикнуло*** (В. Собко); *Софійку аж **тіпало** від образи* (А. Дімаров). Можна припустити варіанти: *Хлопець **трясся**... Йоланка **хиталась**... Савчук **пересмикнувся**... Софійка **тіпалась**...* Але всі вони навряд чи годяться для спілкування. І зовсім неможливий варіант *Сагайда **кидався** в жар* (чи ще *Жар **кинувся** на Сагайду*). Стан через те і є станом, що "творця" його не фіксуємо (та часто й не знаємо), відомий лише носій його: в реченнях з нульовим суб'єктом він у позамовній дійсності (щось, міфічна істота), у реченнях з непрямим чи синкретичним суб'єктом це здебільшого людина, семантична особа. І в цьому, в невизначеності "творця" стану, практична доцільність існування безособових речень у мовній системі.

Отже, серед речень з семантично замкненою синонімікою виділяємо: синонімічні ряди інваріантної "тріади" (*Морозить. Морозно. Мороз*) та предикативно-іменникові (*У лісі тихо. У лісі тиша*). Рядів цих небагато. Серед речень з головним членом – функціонально безособовим дієсловом реальної (життєвої, практично доцільної) синоніміки не виявляємо.

Як же у зв'язку з цим розглядати так звані номінативні речення? Адже вони теж виражають стан, тобто "буття, існування явищ і предметів реальної дійсності", і це буття є їх найбільш суттєвою ознакою. Вище відзначено, що синонімічними серед цих речень є лише

предикативно-іменникові, наприклад: *Так тихо й пусто було навкруги* (О. Кобилянська); *Опустіли кошари. Тиша й пустка* (М. Коцюбинський); *Тихо у вулицях. Темно по хатах* (А. Головка.); *В провулках темрява, тиша* (Г. Тютюнник); *Тихо так опівночі*. (П. Тичина); – *Тишина. Тільки чуть бурмотіння ріки* (Л. Первомайський); *Зорі листопада. Тиша навкруги* (Л. Первомайський); *Вітряно було за вікном* (О. Гончар); *Надворі було мрячно* (О. Кобилянська); *Тьмяно в палаті* (В. Козаченко); *Вітер, дощ і тьма, мій друже! Б'ють гармати віддалік* (Л. Первомайський).

Усі інші речення, яким би іменником – предметного значення (*Стіл. Школа. Піски* і под.) чи із значенням стану людини (*Горе. Біда. Привіт. Сором* і под.) не виступав у них головний член, синонімічними ні з однокладними, ні з двоскладними реченнями не бувають.

Стилістичні можливості речень з семантично замкненою синонімікою різноманітні. Якщо названі вище групи речень (дієслівних, предикативно-прислівникових та іменникових) називають стан і функціонують переважно в описах, то речення із значенням буття, існування (екзистенціальні і називні) мають дещо ширший стилістичний діапазон. Вони можуть виражати різні стани і процеси в природі (*Злива, циклон, повінь! Йде вода нечуваної сили* (О. Гончар); *Тихенько прочинив двері і вислизнув на ганок. Рев, шум, плескіт, булькотіння* (І. Головченко), вказувати на певне місце, територію (*Ущелина. Потік. Тропа. Граніт. Безодня. Високості. І тьма – твій кінь – і тьма сліпа* (Л. Первомайський), характеризувати предмети чи людей (*Вранці – роси. Марити. Мовчати. Колос. Шум. Волошки. Знов волошки. Материнка. Конюшина. Смутку трошки* (В. Чумак.); *Він виглядав зовсім молодо. Привітний вираз обличчя, добрі, трохи втомлені очі* (В. Петльований).

У драматичних творах та сценаріях номінативи, як правило, є ремарками (*Стук у двері... Пауза... Завіса... Сміх... Мовчанка... Музика* і под.). У прозових творах це часто – зачини (розділів, глав, абзаців), як-от: *Неділя. Пташки, сонечко. Хлопці в чумарках, дівчата в кісниках* (А. Тесленко); *Гудок. Покотили вагони* (С. Олійник); *Тиша. Прошита ударами мятника, металева, лянна* (Ю. Мушкетик). Широко представлені в літературі так звані описові номінативи – речення, що не тільки називають, а й тлумачать певні поняття. Це можуть бути анотації, описи

в довідниках чи путівниках, назви розділів чи глав у книгах, підписи під картинами, фото чи малюнками. Сфера використання таких номінативів справді необмежена – і все через те, що вони є досить зручною формою інформації про буття, існування предметів чи явищ реальної дійсності. Номінативи-предикати саме й утверджують (виявляють, встановлюють) буття, наявність чи існування предмета, явища або стану в часі поза відношенням до будь-якого суб'єкта. І оскільки предметів, явищ чи станів у реальній дійсності величезна кількість, сфера використання номінативів-предикатів (одиничних чи комплексних) досить широка. Але, утверджуючи буття чи існування предметів, явищ або станів, предикуючи їх з нульовим суб'єктом, незалежно від форми вираження в них предиката, вони не припускають синоніміки ні між собою, ні з двоскладними реченнями. Можна через це висловити припущення, що вони, ці речення, є також прямим способом вираження предметного стану в природі (з широким діапазоном їх стилістичного використання). Значить, і їх типове значення – утвердження буття чи існування предметів або явищ – є фактично констатацією стану природи чи людини.

Речення з семантично відкритою синонімікою

Г.О. Золотова вважає, що "основу синонімічності становить свого роду закон збереження синтаксичної матерії"¹. Суть цього закону в тому, що типове значення будь-якої групи речень зберігається їх постійними компонентами при варіюванні змінних компонентів. Постійними у реченнях є предикативно поєднані компоненти та їх синтаксичні виразники (суб'єкти, об'єкти дії, стани, ознаки тощо). Змінними ж є ті словотвірні-морфологічні форми, набір яких визначено мовною системою для кожного значення².

Згідно з цим законом речення з семантично замкненою синонімікою функціонують, отже, лише в межах односкладності, і в цих межах існує у мовній системі набір відповідних (змінних) форм. І це зрозуміло: стан природи ніяк не можуть виражати суб'єкти, які були б видимими реаліями об'єктивної дійсності. Тут ніякої міфічної істоти уявити на рівні мислення сучасної людини не можна, тому носій стану (нульовий суб'єкт) так і залишається

¹ Золотова Г.А. Знач. праця. – С. 236.

² Там само. – С. 236.

у позамовній дійсності. Таким і слід його розуміти – "щось" у природі як діюча і змінна форма матерії (звідси міфічна істота).

Коли ж дію закону збереження синтаксичної матерії переносимо на речення з непрямим чи синкретичним суб'єктом, ситуація синонімічних відношень між реченнями міняється. Тепер уже йдеться про наявний (незалежно від форм його вираження) суб'єкт як носій або витворювач стану. Синоніміка тут "працює" на реальну дійсність, але чи більший при цьому набір "лексико-морфологічних форм" у мовній системі? Розглянемо все це докладніше.

Вище уже відзначено, що безособові речення з нульовим суб'єктом типу *Вітром зірвало дах. Снігом замело дороги. Хвилями розбило човен* характеризуються тим, що орудний відмінок знаряддя чи засобу дії тут формально може трансформуватися в підмет двоскладного речення: *Вітер зривав дах. Сніг замів дороги. Хвилі розбили човен*. І, отже, "вихід" у систему двоскладних речень у таких односкладних можливий. За такою ознакою близько 30 функціонально безособових дієслів – головних членів безособових речень можна віднести до тих, що утворюють речення з семантично відкритою синонімікою.

Та синоніміка тут суто формальна, бо мовна практика віддає перевагу конструкціям односкладним. Адже в них явно підкреслюється стихійність явищ природи, усунуто суб'єкт, оскільки дія чи стан відбуваються ніби під впливом якоїсь невідомої, природної сили. Тому хоч синоніміка тут і можлива і мовна система формально забезпечує вибір засобів вираження, в розмовному та художньому стилях в описах природи переважають речення односкладні. Ось приклад: *Поки в грандіозній лабораторії неба відбувався розкішний процес наростання грози, поки все там переверталось, будувалося і стугоніло, тим часом долом уже війнуло свіжістю... Намети аж гули од вітру: їх тінало, шарпало, зриваючи з місця* (О. Гончар).

Тут можливі заміни: *"уже війнула свіжість"*, *"намети тінав, шарпав вітер, зриваючи з місця"*. Але чи доцільна така заміна? Тут явно втрачається значення стихійності, природності дії чи станів реальної дійсності. Тому автор вдається безумовно до безособових речень, односкладних речень з нульовим суб'єктом і двоскладних на означення стану природи чи середовища. Така синоніміка формально можлива ще і в реченнях з синкретичним

суб'єктом, які характеризують стан природи. Але її немає тоді, коли йдеться про стан людини. Порівняймо: *У кімнаті холодно.* – *Кімната холодна*, але *Мені холодно.* – *Я холодний.* Або ще: *В землянці затишно.* – *Землянка затишна*, але *Мені затишно.* – *Я затишний* і под. Небагато предикативів припускають таку співвіднесеність з реченнями двоскладними. Можна сказати, наприклад, *У хаті святково*, *У лісі тихо*, *У кімнаті люблю*, але навряд чи доцільно утворювати до них формально можливі синонімічні конструкції *Хата святкова*. *Ліс тихий*. *Кімната любя*. Такі побудови можливі, але їх семантика не буде близькою до змісту безособових речень. Уже не говоримо про те, що стан людини в таких ситуаціях передати двоскладними реченнями взагалі неможливо (*Мені святково*. *Я святковий*. *Мені люблю*. *Я любий* і под.). Цим підтверджуємо сказане раніше: стан природи чи середовища аж ніяк не можуть виражати суб'єкти, які були б видимими реаліями об'єктивної дійсності. Локалізатори ж (локальний місцевий відмінок іменника) хоч і стають формально носіями стану (*В кімнаті холодно*. *Кімната холодна*) і навіть суб'єктами-підметами, мають обмежене функціонування і є фактично поодинокими. Так що і тут синоніміку односкладних речень фіксуємо дуже рідко.

Обмеженою є і синоніміка типу *У горлі пересохло*. *Горло пересохло*. *У голові гуде*. *Голова гуде*. *Нис в боці*. *Нис бік*. Тут дієслово "диктує" стан органів людини, адже неможливі заміни речень *Дзвонить у вухах*. *Запекло в животі*. *Хрипить у грудях*. *Крутить суглоби*. *Свербить у носі* і под. Такий стан передається тільки безособовими реченнями, і тому з певністю можемо твердити, що і стан людини, хоч і наявний тут носій стану (непрямий суб'єкт), не часто оформляється у мовленні двоскладними реченнями. Не зовсім вони для цього придатні, не те виражають.

Таку ж двозначність щодо можливості синоніміки з двоскладними реченнями виявляють односкладні речення з синкретичним суб'єктом, головний член яких – дієслово з буттєвим значенням *бути* і *мати*. Речення з дієсловами *вистачати* і *бракувати* з таким же буттєвим значенням взагалі синоніміки не припускають (*Сонця тут вистачає*. *Мені хліба вистачає*. *Води в степах бракує*. *Йому бракує слів*). Що ж до речень з *бути* і *мати*, то тільки із заперечним значенням вони створюють синонімічні пари, наприклад: *Василя не буває вдома.* – *Василь не буває вдома; У мене*

немає книги. – *Я не маю книги.* стверджувальний варіант таких речень можливий тільки у двоскладних реченнях, як-от: *Я маю книгу.* – *У мене немає книги.*

Зауважимо, що синоніміка речень типу *У мене немає книги.* – *Я не маю книги* охоплює здебільшого речення з особовим суб'єктом ("семантичною особою"). Речення з предметним суб'єктом при синонімічній заміні теж видаються дещо штучними. Порівняймо: *Назад уже немає вороття!* (Л. Забашта). – *Назад все-таки є вороття. У хаті немає матері.* – *Хата не має матері. Не було на світі нічого, крім водяної дороги* (О. Гончар). – *Було на світі щось, крім водяної дороги* і т. д. Отже, синоніміка безособових речень з синкретичним суб'єктом, що мають буттєве значення, є також досить обмеженою. Здебільшого вона реально можлива тоді, коли йдеться про стан (буття, наявність) особи: *У мене немає друга.* – *Я не маю друга.* Коли ж суб'єктом (носієм стану) виявляється предмет або явище, можливості синонімічної заміни практично мінімальні, а часто – зовсім відсутні: *У хаті немає дверей.* – *Хата не має дверей. Надворі немає морозу... Дороги там не було... Спокою тут немає...*

В науковій літературі при аналізі синоніміки речень особливо наголошується на тих випадках, коли в безособових реченнях головним чином є особові дієслова з афіксом на *-ся* (*думатися, хотітися, спатися, танцюватися* та ін.). Як правило, дослідниками наводяться синонімічні пари типу *Мені думается. Я думаю. Мені не спиться. Я не сплю. Мені хочеться. Я хочу* і под. Вище уже говорилося, що "необмежена" можливість таких синонімічних змін насправді має чимало обмежень – стилістичних, семантичних, словотворчих та конструктивно-синтаксичних. До того ж і дієслів з афіксом на *-ся*, які можуть функціонувати в безособових реченнях, ми зафіксували у "Словнику..." лише 138. Так що про "теоретичну можливість"¹ необмежених трансформацій говорити вже не будемо. Відзначимо тільки, що усі ці дієслова справді можуть виступати у синонімічних односкладних (двоскладних) реченнях: *Мені мріялось. Я мріяв. Тобі хотілось. Ти хотів. Тобою згадувалось. Ти згадував. Хлопцеві не слухалось. Хлопець не слухав.* Вживання безособових речень викликається

¹ Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. – Саратов, 1972. – С. 128.

потребою передати етап, що охоплює людину стихійно, неусвідомлено, тоді як у реченнях особових частіше всього підкреслюється конкретна активна дія. Розглянемо приклади: 1. *Зоя могла б уже йти, але чомусь не йдеться, якимось їй само стоїть на місці...* 2. *Коли Зоя вискочила на подвір'я, перші машини вже вирушали в путь... Зої теж хотілося б сісти за кермо, натиснути педалі...* 3. *Коли Зоя під свіжим враженням розповіла подрузам про таємничий голос з ефіру, дівчат розібрала гостра цікавість: – Чи тобі не почулося? Не вимріялось? – О ні (О. Гончар).*

Тут у всіх трьох прикладах легко визначити активність дії (*могла йти, вискочила, розповіла*) в особових двоскладних реченнях і стихійність, неусвідомленість внутрішнього стану цієї ж людини в безособових реченнях (*не йдеться, стоїть, хотілося, не почулося, не вимріялось*). Можна наче б і обійтися без цієї "безособовості", та ситуація "вимагає" – стан людини, як і природи, прийнято оформляти безособовими конструкціями. Тут "вибору" практично немає, хоча синоніміка й можлива (*Зоя могла б уже йти, але не йде, стоїть на місці... Зоя теж хоче сісти за кермо і т. д.*).

Для ділового й наукового стилів саме внаслідок таких синонімічних заміन мовцями створено кілька спеціальних "формул скромності", як-от: *Як уже відзначалося...* (пор. *Як я вже відзначав... чи як ми відзначили...).* *Вище вже говорилося..., В роботі підкреслюється..., Нами припускається..., Вважається, що...* і под. Щоправда, можливі й синонімічні цим "формули" типу *Як відзначено..., Вище сказано..., У роботі підкреслено* тощо. Ті й інші, очевидно, належить віднести до своєрідних мовних кліше.

Про можливість синоніміки безособових речень з типовим значенням "стан зосереджений у пасивному суб'єкті", головним членом яких є предикативи та іменники типу *Мені весело. Я веселий. Мені радісно. Я радісний. Мені боязко. Я боюсь*, вище уже говорилося. Така можливість – мінімальна. Тут синонімічні пари можуть створювати лише одиничні предикативи (*весело, боязко, хвильно, радісно, хмільно, тужно*). Всі інші (а їх близько 130) в синонімічні відношення з двоскладними реченнями не вступають. Не припускають синоніміки й безособові речення з головним членом – іменником типу *час, жаль, пора, сором, благо, слава, привіт, шкода* і под.

Підсумовуючи, можемо сказати, що речення з семантично відкритою (прямою) синонімікою на означення стану природи чи

людини в системі української мови мало поширені. У принципі синоніміка односкладних речень з непрямим і синкретичним суб'єктами можлива, але практично вона досить обмежена. І головна причина цієї обмеженості в тому, що в мовній практиці склалася традиція позначати стани (природи чи людини) переважно безособовими реченнями. Саме вони дають можливість уникати назви невідомого, стихійного "творця" стану, передавати цей стан як стихійний, довільний, як виконуваний певною міфічною істотою, якої в реальній дійсності не існує.

Та оскільки цей стан все-таки треба оформляти реченням, а для цього вживати вже сформовані мовні категорії, не виключена можливість "вибору" мовних засобів при вираженні такого стану. Звідси хоч і не досить поширена, а все ж помітна у різних стилях мовлення синоніміка односкладних (двоскладних) речень. Покажемо типові випадки її на такій таблиці.

Синоніміка речень на означення стану природи чи людини

Типове значення	Синоніміка простих речень	
	Односкладні речення	Двоскладні речення
Стан природи-буття дорівнює фрагментові світу	<i>Вітром зірвало дах. Снігом замело дороги. З яру тягне прохолодою. Ті криниці піском занесло. В кімнаті холодно. В землянці затишно.</i>	<i>Вітер зірвав дах. Сніг замів дороги. З яру тягне прохолода Ті криниці заніс пісок. Кімната холодна. Землянка затишна.</i>
Фізичний стан людини	<i>В горлі пересохло. В голові гуде.</i>	<i>Горло пересохло. Голова гуде.</i>
Буття, наявність предмета чи особи	<i>У мене немає книги. Василя не буває вдома.</i>	<i>Я не маю книги. Василь не буває вдома.</i>
Стан людини з відтінком стихійності, довільності	<i>Матері не спиться. Хлопцеві не слухалось.</i>	<i>Мати не спить. Хлопець не слухає.</i>
Стан зосереджений в пасивному суб'єкті	<i>Мені радісно. Дівчині боязко.</i>	<i>Я радію. Дівчина боїться.</i>

Певні синонімічні відношення виявляють речення з головним членом-інфінітивом, що виражають типове значення "стан з можливо

активним суб'єктом". Уже говорилося про дуже активну модальність цих речень. Вона йде від тих дієслів чи модальних або безособово-предикативних слів, які імпліцитно присутні в будь-якому з речень. А модальність, як відомо, обов'язково передбачає мовця, виражаючи його ставлення до повідомлюваного. Отже, в безособових реченнях з головним членом – інфінітивом суб'єкт обов'язковий – експліцитний (*Бійцям відпочивати*) чи імпліцитний (*Прийти б скоріше додому.*) За цією ознакою й відносимо їх до речень з непрямым суб'єктом. Серед них виділяємо за видами модальності кілька груп речень. Кожна з них по-різному виявляє можливість синонімічних відношень.

Так, речення з умовною модальністю в залежності від значення, яке вони виражають, можуть бути синонімічними як з двоскладними, так і з однокладними реченнями. Наприклад: *Його весна довіку не зів'яне. Його "Кобзар" нікому не спалить* (М. Рильський); *Його "Кобзар" ніхто не спалить... А слова дружнього за гроші не купити* (М. Рильський); *А слова дружнього за гроші не купиш... Тих перших днів ніколи не забути* (Л. Дмитерко); *Тих перших днів ніколи не забудеш...*

Речення з бажальною модальністю припускають співвіднесеність лише з такими двоскладними реченнями, присудок яких виражається дієсловами минулого часу (умовний спосіб дієслів, як відомо, лише від цих форм і утворюється), наприклад: *Запросити б друзів до хліба-солі і живих, і мертвих у далекому полі* (А. Малишко); *Запросив би я друзів до хліба-солі... А мені б у привіллі твоїм грозивім сіять жито в ріллю і підводити дім* (М. Стельмах); *А я... сіяв би жито в ріллю і підводив би дім... Та щоб вільно рости, і творить, і цвісти поколінням новим!* (П. Усенко); *Та щоб вільно росли, і творили, й цвіли покоління нові... Днями орати поля гіркуваті, сіяти зерна ядерні, хмільні. Вночі у травах під зорями спати. Більшого щастя не треба мені!* (М. Стельмах); *Днями орав би я поля гіркуваті, сіяв би зерна ядерні, хмільні. Вночі у травах під зорями спав би – Більшого щастя не треба мені... Або ще: Та згадати в штурмі човни моторні, та побачити лютізькі ночі чорні...* (А. Малишко); – *Та згадав би я в штурмі човни моторні...*

Речення із спонукальною модальністю неоднорідні за значенням: одні з них виражають суб'єктивну необхідність (категоричний

наказ, владну пропозицію тощо), інші – об'єктивну необхідність, а в окремих випадках – об'єктивну неминучість дії чи стану. У відповідності з цим і синоніміка цих речень неоднакова.

Речення, що виражають суб'єктивну необхідність, як правило, синонімічні з означено-особовими, оскільки ті й інші передбачають особовий суб'єкт (адресат) у формі 2-ої особи однини чи множини. На цей суб'єкт і спрямовується вольовий (спонукальний) імпульс мовця. Наприклад: *І знову короткі, чіткі накази: – **Рятувати** людей. **Найперше** людей. **Не допустити** жертв* (О. Гончар) – ...***Рятуйте** людей... **Не допустіть** жертв. Тихше... Мовчіть... **Погасити** вогні! **Цитуйте**, скрипки навіжені!* (М. Рильський) – *Тихше... **Погасіть** вогні!*

Тут у другому прикладі бачимо "спонукальний" інфінітив в однорідному ряді означено-особових речень *Мовчіть! Цитуйте!*, що яскраво промовляє про активну синоніміку аналізованих безособових речень з головним членом – інфінітивом.

Ось ця активна спонукальна енергія у реченнях із суб'єктивною необхідністю й спричинилася до створення усталених зворотів – мовних штампів, якими рясніють тексти рішень, ухвал, зобов'язань офіційно-ділового стилю мовлення. Наприклад: ***Звернути** особливу увагу на добробут населення... **Забезпечити** даліше піднесення культури землеробства... **Вдосконаливати** структуру посівів зернових...* (З журналу.)

"Формули" ці зручні тим, що дають можливість адресуватися до широкого загалу трудівників, вони набирають афористичного, закличного змісту типу "Жити і працювати по-творчому". Форми ж означено-особових (синонімічних) речень такої афористичності не мають (***Зміцнюйте** обороноздатність держави* – фраза потребує конкретного, наявного при акті мовлення, адресата). Звідси і обов'язковість звертання – конкретного адресата – у закликах і гаслах, як-от: ***Українські вояки! Зміцнюйте** обороноздатність держави* і под.

Речення, що виражають об'єктивну необхідність (чи й неминучість), хоч і мають спонукальний характер, безпосередньо не адресуються суб'єктові 2-ої особи, тому синоніміка тут можлива лише теоретично – реально ж вона недоцільна. Наприклад: ***Юні** на подвиги встануть – **Бути** ще, **бути** боям!* (П. Усенко). – ***Юні** на подвиги встануть – **Будьте** ще, **будьте**, бої! – **Будуть** ще, **будуть** бої!*

Славним людям жити в цьому будинку (О. Ющенко) Славні люди, живіть в цьому будинку. Славні люди будуть жити в цьому будинку.

Такі речення у більшості випадків теж набирають афористичного змісту і функціонують у художньому стилі мовлення як формули широти, доброти нашого народу. Ось кілька прикладів: *Славному болгарському сильному народу жити й процвітати на своїй землі (П. Тичина); Ми віримо в серце народу, боротись і жити йому (Л. Дмитерко); Новим рядам, новим пісням над рідним краєм даленіти (П. Усенко); Серця струнам граць, грами так, як ще ніколи (В. Сосюра).*

Речення з питальною модальністю можуть співвідноситись з двоскладними, хоча односкладні (з головним членом-інфінітивом) – зручніші для мовлення, у них відсутність суб'єкта дає можливість яскравіше передавати широку гаму з'ясовуючої чи уточнювальної питальності. Порівняймо: *Що ж тепер робити? Зайти в кімнату і втішати Валентину Сидорівну?* (О. Копиленко); *Що ж я тепер маю робити? Зайду в кімнату і втішатиму...* Або ще: *Світе мій, розлита сонця повинь, як тебе збагнути і як пізнати?* (Л. Забашта); *Як я тебе збагну і як тебе пізнаю?*

В цілому, як бачимо, односкладні безособові речення з головним членом-інфінітивом припускають досить широку синоніміку – як між односкладними (означено-особовими і узагальнено-особовими), так і "виходять" у систему двоскладних. Однак специфіка цих речень така, що можливість синоніміки мовцями використовується рідко: так звані інфінітивні речення здебільшого функціонують з афористичним змістом, набирають значення закличності, спонукальності і цим поповнюють арсенал фразеологізмів як образних і експресивних засобів стилістичного синтаксису.

Що ж стосується речень з синкретичним суб'єктом, головний член яких виражається безособовими формами на *-но (-ено), -то*, то хоч і висловлено думку, ніби вони вживаються тільки "на позначення різних дій і станів у сфері людських відносин"¹, вважаємо їх синоніміку теж неоднорідною. Ті речення, які змістом співвідносяться з предметним суб'єктом, можуть припускати синоніміку з реченнями двоскладними: нинішній додаток у них, що

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 19.

постав з давнього підмета, може й трансформуватися в цей підмет¹, наприклад: *Вікно розбито. Вікно розбите. Або: Дерево спалено грозою. Дерево спалила гроза. Городи залило водою. Городи залила вода і под.* Щоправда, речень з предметним суб'єктом небагато. Переважна більшість справді означає дії чи стани "у сфері людських відносин". І все ж, оскільки є хоч небагато з предметним суб'єктом, мусимо речення з формами на **-но (-ено), -то** відносити до безособових з синкретичним суб'єктом. Речення, що змістом співвідносяться з особовим суб'єктом, в основному синонімічні з односкладними неозначено-особовими. Наприклад: *Із можливого в чудесне **перекинуто** мости* (М. Рильський); *Із можливого в чудесне **перекинули** мости. Цю станцію **побудовано** в роки війни* (В. Гавриленко); *Цю станцію **побудували** в роки війни. Нас не кров'ю **кликано** до діла, а любов'ю в ласці **звідусіль*** (А. Малишко); *Нас не кров'ю **кликали** до діла...*

Про можливість активної синоніміки цих конструкцій свідчать і контексти, у яких кілька речень стоять поряд: одні – з предикативом на **-но (-ено), -то**, інші – неозначено-особові, наприклад: *Тримайте міцніше в руках кермо **керівництва**. Вам **довірено**, і з вас **спитають*** (Д. Бедзик); *Мене і **вранці пускали**, **Уранці пускали**, а тепер **не велено*** (Г. Кв.-Основ'яненко).

Таку ж співвідносність спостерігаємо і з реченнями двоскладними, коли в безособових маємо не особовий, а предметний суб'єкт, наприклад: *Ім'ям **поета названий** великий парк у місті. Тоді й **названо** ту стіну **Нерушимою*** (П. Загребельний).

Цікаво відзначити, що безособові речення з формами головного члена на **-но (-ено), -то** – єдині з усіх односкладних, що активно функціонують в усіх стилях мови. Найчастіше – в художньому, дещо менше – в діловому та публіцистичному, мало – в науковому. Але ж поширеність їх у порівнянні з іншими видами односкладних речень все ж значна.

Відзначимо нарешті й синоніміку окремих видів односкладних особових речень. Вище наведено чимало прикладів, коли на узагальнено-особові та неозначено-особові речення "виходили" синонімічні їм безособові (з непрямим та синкретичним суб'єктами).

¹ Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. школа, 1971. – С. 156.

Це, гадаємо, є свідченням активної стилістичної потреби характеризувати особові суб'єкти узагальнено чи неозначено. Ситуацій таких вище відзначено кілька (здебільшого серед речень з головним членом – інфінітивом та безособовими формами на **-но (-ено), -то**). І це не випадково, бо названі вище речення виражають "можливо активний стан" та "результативний стан". В особових реченнях теж, як відомо, йдеться про активну особу, яка з акту мовлення усунена (тому й речення односкладні), але мислиться означено, неозначено чи узагальнено.

Означено-особові речення, як показують спостереження, найактивніше функціонують в розмовному і художньому стилях, в науковому живаність їх незначна, в діловому ж – мінімальна. Відповідно речення двоскладні у цих стилях переважають. Наведемо кілька прикладів. Означено-особові речення в науковому стилі: *Логарифмуючи цей вираз і беручи до уваги мализну **a**, одержуємо... Запишемо тепер функцію для системи двох площин...*

У публіцистичному: *Згадаємо рецензії, якими наша критика відгукнулася на цей твір. З великим інтересом читаємо розділ... Повернемося до сказаного вище...*

Зате в художньому стилі вони набувають значної експресії, особливо форми наказового способу, що стали майже нормою і на речення взагалі не розчленовуються. Ось приклади: ***Пливи ж, нуртуй, не знай застою, не зупинись. Якщо ти став, затягся ряскою спокою, уже ти не ріка, а став*** (П. Дорошко). ***Будуй, твори, але дивись, ще черкають за морем круки*** (М. Нагнибіда).

Активні вони й у формах дійсного способу, наприклад, в розповіді: ***Приходиш уранці, береш дірокола, ввіткнеш туди зведення чи протоколи, прицілишся оком для точної мірки, удариш рукою – і зробиш дві дірки*** (Б. Олійник).

Таким чином, традиційно односкладні особові речення, як уже відзначалося, виникли і функціонують на основі переносних, метафоричних значень категорії особи, їх можна вважати стилістичними варіантами двоскладних речень. Це речення означено-, неозначено- і узагальнено-особові. Характеризують вони тільки ті життєві реалії (дії чи стани), які стосуються "семантичної особи" – людини. Сфера їх функціонування – відносини між людьми, зустрічаються вони переважно у розмовному та художньому стилях. Однак деякі з них (узагальнено-особові), набираючи

алегоричного чи закличного змісту як "словесні формули", знаходять місце і в публіцистичному стилі (*Рівнятися на краєцях. Жити і працювати* по-творчому і под.), а окремі означено-особові трапляються (теж як своєрідні формули навіть у стилі науковому (*Зробимо висновки... Як бачимо... Сформулюємо умову...* і под.).

І все ж не особові речення визначають суть і смисл односкладності уже хоча б через те, що самі вони є лише стилістичними варіантами двоскладних речень і трансформовані з цих двоскладних. Ці речення лиш формально (відсутність усуненого підмета) "примкнули" до односкладних і традиційно серед них розглядаються синтаксистами.

Односкладність як семантичну категорію формують речення безособові – з нульовим і непрямим суб'єктом – носієм стану (і предикативної ознаки). Такі односкладні речення не є і не можуть бути трансформами двоскладних, вони – окрема і самостійна форма мислення, сформовані для певних ситуацій реальної дійсності. Основне їх призначення – передавати стан природи чи стан людини як об'єктивну категорію. Для вираження таких станів у мовній системі виформувалося недостатньо слів чи словоформ, а окремої частини мови взагалі немає. Тому кількох десятків безособових дієслів (типу *світає, сутеніє, морозить, дощить*), звичайно, було мало, "вибору" форм практично не було, і мовці змушені були вдаватися до "примусової" синоніміки. Звідси синонімічні ряди – "тріада" *Морозить, Морозно. Мороз. У лісі тихо. У лісі тиша* і под. Але все це відбувається в підсистемі речень односкладних, "виходу" на двоскладні речення з нульовим суб'єктом не мають. Щоправда, і в цю підсистему "на допомогу" власне безособовим дієсловом втяглося понад 200 особових дієслів типу *несе, віє, тягне, тіпає* тощо. Одне з переносних значень (метафоричне) у таких дієсловах стало служити засобом вираження стану – безособовості, звідси й поширилися так звані функціонально безособові дієслова (*У двері тягне. З луку віє холодом. Дорогу занесло снігом*). Але переважна більшість цих дієслів теж "замкнулася" у межах підсистеми односкладних і "виходу" на двоскладні не має. Усе це означає, що реальний, об'єктивний стан природи, що виражається реченнями з нульовим суб'єктом, оформляється прямим способом, тобто граматичними категоріями, спеціально для цього

призначеними. Вибір синонімічних засобів (непрямий спосіб оформлення) тут зведений до мінімуму. Стилистична маркованість цих речень очевидна: вони вживаються тільки в описах, оповідях і "прикріплені" здебільшого до розмовного і художнього стилів.

Винятком тут хіба що є так звані номінативні речення – з предикатом-іменником у називному відмінку. Стилистичний діапазон цих конструкцій дещо ширший: як назви розділів, картин, репліки сценаріїв і под. вони входять до публіцистичного стилю, активно там функціонують, трапляються окремі і в науковому стилі. Але синоніміки з двоскладними вони зовсім не розвивають, оскільки мають чітко визначену семантичну призначеність – виражати "буття, існування предметів чи явищ реальної дійсності".

Односкладні речення, що виражають типове значення "стан людини", мають "вихід" і в систему двоскладних речень. Тут зустрічаємо і непрямий спосіб вираження реалій об'єктивної дійсності, тобто фіксуємо синоніміку окремих видів односкладних речень з двоскладними. Це буває в реченнях із значенням стану людини: а) коли називається якийсь конкретний орган або частина тіла (*В серці щемить. Серце щемить. У голові тріщить. Голова тріщить*); б) коли стверджується чи заперечується наявність чогось (*У мене немає книги. У мене є книга. Василя не буває вдома. Василь не буває вдома*); в) коли підкреслюється стихійність, неусвідомленість стану (*Мені хочеться. Я хочу. Дівчині співається. Дівчина співає. Матері не спиться. Мати не спить. Мені весело. Я веселий. Хлопцеві боязко. Хлопець боїться* і под.). Однак і така, на перший погляд, активна синоніміка (і це часто підкреслюють дослідники) практично досить обмежена. Причина цього – в тій же традиції позначати стан (природи чи людини) переважно безособовими реченнями, тобто "прямим" способом, використовуючи існуючі в мовній системі безпосередньо для цього створені граматичні категорії. Отже, можливість вибору не виключається, хоча й використовується не часто.

Дещо активнішою вважаємо синоніміку односкладних речень з типовим значенням "стану з можливо активним суб'єктом" (головний член – інфінітив) і "результативний стан" (головний член – безособова форма на *-но (-ено), -то*). Ця синоніміка можлива і в межах односкладних речень: як-от: *З краси не пити роси. – З краси не питимеш роси. Негайно рятувати людей! – Негайно*

рятуйте людей. Цю станцію побудовано до війни. – Цю станцію побудували до війни.

Досить поширеною є синоніміка цих речень з двоскладними, до того ж цей "вихід" у систему двоскладних речень є не тільки теоретично можливий – він і практично реалізується досить активно. Наприклад: *Юнакові ще б учитись... Юнак ще б учився...; Від нас вам не втекти, кати. Від нас ви не втечете, кати...; Запросити б друзів до хати... Запросив би я друзів до хати...; Тоді й споруджено цей пам'ятник... Тоді й споруджений цей пам'ятник.*

Речення з можливо активним суб'єктом властиві здебільшого стилям художньому та публіцистичному, а от речення із значенням результативного стану єдині з усіх односкладних, що активно функціонують в усіх стилях мови, і, мабуть, це й мав на увазі О.М. Пешковський, коли писав про те, що в українській мові ця форма "розцвіла пишним цвітом".

Односкладні речення в сучасній українській мові. – К.: Вища школа, 1976. – С. 67–85.

Шевельов (Шерех) Ю.В.

Відокремлення слів і зворотів як вияв синтаксичної синонімії

У складному реченні синтаксична синонімія має не менше значення і не менші можливості, ніж у простому реченні. Передусім, система сполучників складного речення дає змогу те саме в своїй основі значення відтворювати в різних відтінках. Далі можуть бути синонімічні між собою асиндетон, паратакса й гіпотакса. Нарешті, досить часто висловлене складним реченням можна висловити простим реченням – одним або кількома. В цьому останньому випадку – синонімії простого й складного речення – особливу роль має те, що в межах простого речення можуть уживатися т. зв. відокремлені слова й звороти.

Явище **відокремлення**, ззовні розглядане, полягає в тому, що певні слова й звороти в простому реченні можна буває – при наявності сприятливих до цього обставин – вимовляти з такою інтонацією, з якою вимовляється звичайно підрядне речення, а саме – з павзами на межах цієї групи слів (або навколо цього слова); з більшим, ніж при звичайних другорядних членах речення, наголошенням цієї групи слів (або слова); з рухом підвищень і знижень тону, властивим саме підрядному реченню.

Проте ці відокремлені слова й звороти **граматично** не становлять собою окремого речення, а тільки другорядні члени простого речення. Тим самим вони більше підпорядковані цілості, і це дає змогу витворити щось проміжне своєю вагою між підрядним реченням і другорядними членами речення. Це і є та головна прикмета, яка визначає доцільність уживання відокремлених зворотів. Наприклад, у реченні "У плавнях гнулася, співаючи, лоза" (Є. Фомін) є відокремлений дієприслівник *співаючи*. Автор мав тут інші мовно-стилістичні можливості. Він міг не відокремлювати цей дієприслівник, подавши його як звичайний другорядний член речення: "У плавнях гнулася співаючи лоза", а міг заступити його підрядним реченням: "У плавнях гнулася в той час, як вона співала, лоза". Друга заміна тут зовсім недоречна, бо випинає спів лози в якусь зовсім самостійну дію, тоді як це тільки супровідна обставина. При першій заміні, навпаки, дія співу зовсім притушковано. Тільки варіант (авторів) з відокремленим дієприслівником дає потрібний ефект: спів лози виділено, підкреслено, але водночас не перетворено на зовсім самостійну дію.

Відокремлюватися можуть дієприслівники, – якщо мають при собі залежні слова, то разом з ними (це т. зв. відокремлені дієприслівникові звороти), напр. "*Стискаючи бравнінг в руці, біг навпроти себе*" (Ю. Липа); дієприкметники або прикметники, – якщо вони мають при собі залежні слова, то разом з ними (це т. зв. відокремлені дієприкметникові звороти або відокремлені прикметники), напр.: "Андрій з Болохова держав у лівій жмені стяг, *розиштий тризубом*" (К. Гриневичева); прикладки (іменники, узгоджені з іменником і вжиті як друге окреслення того самого предмета), напр.: "Це лабораторія Рудольфа Штора, *сина Ганса Штора*" (В. Винниченко); окремі іменники, вжиті в непрямих відмінках, і прислівники з обставинним значенням, напр.: "На

Монте Пінчо, *там, на бельведері*, з'єднали ми розрізнені дорогих" (П. Карманський); рідше – інші слова, наприклад, займенники ("Так лети ж окрилено, корабель, в буруни, нову пісню – *нашу!* – передай про нас" – А. Малишко) або дієслова (інфінітиви), напр.: "Є у мене звичка – *ходити по вулицях і тулитись до людних місць*" (Ю. Яновський).

Відокремлення всіх оце перелічених типів слів і зворотів залежить від наявності тих чинників, що сприяють відокремленню. До цих чинників належать зсунення відокремлюваного зворота з його звичного місця в реченні, обтяження відокремлюваного слова залежними словами, наявність уточнювального значення супроти попереднього члена речення.

Зсунення відокремлюваного зворота з його звичайного місця в реченні має найбільше значення при відокремлюванні прикметників і дієприкметників. Нормально вони стоять перед тим іменником, з яким вони узгоджені, і в цій позиції вони звичайно не відокремлюються, напр.: "Дівчата співали зовсім не аранжованих і все таки незвичайних народних пісень" (М. Хвильовий). Якщо ми пересунемо дієприкметник або прикметник (з залежними від них словами) в постпозицію супроти іменника, до якого вони стосуються, то його відокремлення робиться майже обов'язковим. У нашому прикладі: "Дівчата співали народних пісень, *зовсім не аранжованих і все таки незвичайних...*" З цих же причин є відокремлення, напр., у реченні: "Спогади, *сумні і славні*, немов трава, переплелись" (М. Рильський).

Однак, як видно з уже поданих прикладів, самої зміни місця слова для відокремлення мало. Одночасно мусить діяти й другий чинник: обтяження його залежними словами. Дієприкметник *не аранжованих* обтяжений залежним словом *зовсім*; прикметник *незвичайних* – залежним словом *все таки*. В другому прикладі прикметники не обтяжені кожний зокрема залежними словами, але важить те, що їх тут два. Якби був тільки один з них, то ймовірність відокремлення різко зменшилася б, пор.: "Лінь в натурі *тихоокій*" (В. Барка), – тут нема жадних підстав відокремити прикметник *тихоокій*, хоч він і в постпозиції.

Так само дуже рідко відокремлюється прикладка, якщо вона не обтяжена залежними словами, напр.: "Коло станції *Крижопіль*

невідомі злочинці зірвали невеликий міст на залізниці" (М. Левицький), – де прикладка *Крижопіль* не має при собі жадних залежних слів, а з другого боку: "В його уяві мелькнули старинні казки про дріяд, лісових дівчат, богинь дерев" (І. Франко), де прикладка *дівчат* обтяжена залежним словом *лісових*, а прикладка *богинь* залежним словом *дерев*.

Так само, нарешті, і дієприслівник, коли він стоїть сам, не конче відокремлюється, але якщо він зв'язаний з залежними словами (дієприслівниковий зворот), то відокремлення стає неодмінним. Напр.: "Ідуть старі гайдамаки, *ідучи*, співають" (Т. Шевченко), – а з другого боку: "Дідок, *проходячи сьогодні через сіңці*, мугикав під ніс невиразну пісеньку" (А. Любченко).

Уточнювальне значення супроти попереднього члена речення найчастіше спричиняється до відокремлення іменників і прислівників з обставинним значенням, напр.: "А там, *в майбутній злотній даліні* – шалені коні і гарячі лица" (О. Ольжич); "І *взавтра – в день Велико вже Суботній* – по катакомбах снуємося знов" (Б. Кравців); "За церквою, *це вище*, ліс" (Б. Лепкий). Іменники *в (майбутній злотній) даліні*, *в день (Велико вже Суботній)*, прислівник *(це) вище* – відокремлені, насамперед, тому, що вони вносять уточнення в значення попередніх членів речення з таким самим обставинним значенням: *там, вавтра, за церквою*.

Слід одначе застерегти, що відокремлюватися в реченні може кожний другорядний член речення незалежно від наявності перелічених чинників, якщо він має значення **другорядної предикативності**. Ми вже знаємо, що присудок показує ознаку, що приписується підметові в часі і способі, тоді як зв'язок інших членів речення між собою цих прикмет часовості і модальності (способу) не має. Проте подеколи ці ознаки можуть з'являтися і в зв'язку другорядних членів речення. Саме в таких випадках ми говоримо про другорядну предикативність. Повернімося ще раз до відокремлення дієприслівників. Дієприслівник – певна неособова форма дієслова і, отже, має в собі з природи елементи предикативності. Вони особливо виразні, коли він має при собі залежні слова. Тому обтяжений залежними словами дієприслівник завжди відокремлюється (разом з ними). Без залежних слів дієприслівник теж часто зберігає типовий для нього відтінок другорядної предикативності, напр.: "В одну мить він знесилів і пішов,

хитаючись, з байдужою посмішкою на обличчі" (В. Підмогильний). Та нерідко дієприслівник сходить просто на роллю прислівника, що показує тільки спосіб дії, про яку знаємо з присудка. В таких випадках, samozрозуміло, нема жадних підстав відокремлювати його, напр.: "Халабурдиха тим часом сиділа *похнюпившись* на канапці" (В. Мова).

От ще кілька прикладів відокремлення слів, зумовленого тим, що вони з'являлися в реченні ніби додатково, як вияв другорядної предикації: "А й земля тут добренна, – *чорнозем*, аж масний" (А. Головка); "У Соні є жених – *Чоботенко – мільйонер*" (І. Тобілевич); "Йому досить тільки моргнути хлопцям, а ті вже тямкують, що треба діяти – *хату перевернуть*" (К. Гордієнко).

Носієм другорядної предикації супроти ряду буває т. зв. **сумарне слово**, якщо воно стоїть після членів ряду, напр., у реченні "Найду тобі рівню хоч за морем синім: або крамарівну, або сотниківну – таки панну, сину" (Т. Шевченко) таку другорядну предикацію супроти ряду має в собі слово (*таки*) *панну* – сумарне слово. Якщо сумарне слово стоїть попереду, а ряд іде далі, то носієм другорядної предикації бувають члени ряду, напр.: "Та ліки є у нас од всіх хвороб: *од немоці, од туги, од старости*" (Л. Старицька-Черняхівська). Тому в вимові здебільшого буває відокремлене постпозитивне сумарне слово (якщо воно не надто коротке і не становить собою головного члена речення) або постпозитивний ряд (Наша пунктуація в цьому випадку не завжди відбиває інтонаційне відокремлення).

Нарешті, другорядною предикацією пояснюється і відокремлення препозитивних дієприкметників й прикладок, а так само й прикметників, якщо вони, мавши причинове, умовне або протиставне значення, в'яжуться не тільки з тим іменником, з яким узгоджені, а і з присудком, а через присудок і з усім реченням, напр.: "*Підкорені під ноги*, вже вогори не встануть" (П. Тичина – причиново-умовне значення); "*Колись жвавий та веселий*, Чарнота після смерти Галини став сумний та замислений" (А. Кашченко – протиставний зв'язок); "*І, знак північної снаги*, високі заграви студені міняться" (Є. Плужник).

Так само буває і з відокремленням іменників, коли вони мають таке значення і так в'яжуться з реченням, напр.: "Без *зброї*, без

війська, мирні народи жили в непорушнім і мирнім дозвіллі" (М. Зеров – значення протиставлення); "Степана, *по давній приязні до його батька*, хотів би пригостити в себе в хаті" (Леся Українка – значення причини). З цих же причин відокремлюються здебільшого іменники, впроваджувані в речення прийменниками *крім, окрім, опріч, замість*, – бо в них теж більш або менш виразно є елемент протиставлення решті речення, напр.: "Зараз *же* вся громада, *крім жінок та дітей*, рушила на попівське дворище" (Ор. Левицький); "*Замість мольбертів та полотен* – шафи та полиці з книжками, столи з приладами" (В. Винниченко).

Від цих випадків відрізняються ті, коли відокремлення зумовлене головне зовнішніми моментами: незвичністю граматичного зв'язку між даним словом і іншим, як це буває при узгодженні атрибутивного (означального) прикметника з особовим займенником, – або відірваністю даного слова від того, з яким воно граматично пов'язане. Приклад першого: "Не плач, не ридай, за мною, *молодим*, ручок не ламай" (М. Руданський). Приклад другого маємо, коли, приміром, прикметник або прикладка відірвані від свого іменника присудком-дієсловом: "*Смутне, холодне і мутне*, повисло *небо* над ланами" (М. Чернявський); "*Умерлих квітів царство* – спить *пустиня*" (Б.-І. Антонич.). Особливо наочно зовнішня зумовленість відокремлення виступає тоді, коли слово або група слів відокремлюється тільки тому, що опинилися між іншими відокремленими групами, напр., у реченні "На гори високі, на срібло снігів! На саму далеку вершину, з якої, раніше крилатих орлів, вітаючи, ранок я стріну" (О. Олесь) відокремлення групи слів *раніше крилатих орлів* зумовлене тим, що вона опинилася після сполучного слова *якої* і перед відокремленим дієприслівником *вітаючи*.

Відокремлення може відчуватися з різною силою. Іноді слова або звороти на початку або в кінці речення відокремлюються так сильно, що павза при них дорівнює павзі, яка буває в кінці речення, напр.: "По вулицях калюжилися діти. *Босі, в позаголюваних сорочках, заляпані по очія*" (Г. Журба); "Майбутнє ж знов різьбитимуть мечі при смолоскипах, що запалять війни в цей чорний час. *Оце тепер. Вночі*" (Є. Маланюк). Таке різке відокремлення одначе є індивідуальна риса. Нормально відокремлені звороти інтонаційно не випадають з речення, а тільки виділяються в межах його.

Загалом відокремлення незвичайно збагачує і врізноманітнює інтонацію і дає змогу в межах простого речення відтворити багато відтінків думки (і почуття), які, правда, чіткіше, але зате і самостійніше, не так пов'язано, відтворюються за допомогою складного речення. Відокремлення характеризує високорозвинену літературну мову, яка однак не пориває з інтонаційним багатством добре організованої усної мови. Тому відокремлення мало розвинене в письменників, що наслідують стиль оповіді з народних уст (Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, В. Стефаник), а найбільші майстри його – М. Коцюбинський, І. Франко, Леся Українка, В. Винниченко, В. Підмогильний та ін.

Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – С. 123–128.

Шульжук К.Ф.

Функціональні параметри складного речення в художньому стилі

Дослідження синтаксичних одиниць (мінімальної синтаксичної одиниці, словосполучення, речення) здійснюється, як засвідчують численні дисертаційні дослідження, переважно у сучасній українській літературній мові, хоча джерельною базою здебільшого послуговує саме художній стиль. Звичайно, цей стиль є особливим і поєднує в собі всі особливості інших функціональних стилів. Проте інші стилі значною мірою обмежені в своїх функціональних можливостях. Так, науковий стиль реалізує всі типи складних речень, найбільшою мірою репрезентованих в основних формах реалізації, що наближаються до інваріантного вияву. Це стосується як загальної типології складного речення, так і особливостей його внутрішньої структури, яка найбільшою мірою збігається з будовою простого речення (двоскладне, поширене, повне). Семантико-синтаксична і комунікативна організація складного речення в науковому стилі теж найбільшою мірою

наближаються до своїх інваріантних виявів. Сказане стосується і офіційно-ділового стилю, у якому складне речення є периферійною ланкою, становить типізовану структуру з обмеженими можливостями формальної, семантико-синтаксичної і комунікативної структури. Найближче у функціональному плані перебувають до художнього стилю складні речення публіцистичних текстів. Розмовно-побутові і синтаксичні конструкції є органічним складником художнього стилю, особливо в діалогічному мовленні. Саме художній стиль, поєднуючи в собі складні речення від основних форм реалізації аж до периферійних висловлень, найповніше репрезентує вияви складних речень у мовленні, синтезуючи ознаки решти функціональних стилів, узагальнюючи їх. Тому саме у художньому стилі під дією конкретної ситуації мовлення мовна модель складного, особливо багатокomпонентного, речення підпадає під вплив різноманітних перетворень, модифікацій, додаткових функціональних нашарувань, що реалізуються передусім через інтонацію, порядок компонентів і їх лексичне наповнення. Мовленнєві особливості складних багатокomпонентних речень можуть виявлятися як типові, модельовані, такі, що прилягають до мовних характеристик, з одного боку, та індивідуальні, оказіональні, найбільшою мірою віддалені від мовної структури, з іншого боку.

У деяких лінгвістичних працях українських мовознавців, загалом малочисельних, досліджується довжина речення¹. Аналіз розподілу довжини речення в текстах різних стилів, а також у творах різних авторів здійснюється з урахуванням кількості слів і засвідчує ряд специфічних особливостей. Такий підхід вважаємо цілком коректним щодо простих та елементарних складних речень. Однак щодо складних багатокomпонентних конструкцій треба передусім застосовувати інший критерій – кількість предикативних компонентів як ознаку довжини речення. І саме в художньому стилі, на відміну від інших функціональних стилів, довжина речення є найбільшою, зокрема в реченнях з багатокomпонентною сурядністю (3, 4 компоненти), в реченнях з сурядністю і підрядністю (3, 7 компоненти), у реченнях з однорідною супідрядністю (3, 3 компоненти), тобто в конструкціях, мінімальний склад яких становить 3 компоненти. В інших

¹ Статистичні параметри стилів. – К.: Наук. думка, 1967. – 260 с.

функціональних стилях ці структури переважно реалізуються в основних формах реалізації.

Щодо використання цих речень різними авторами спостерігаються значні розбіжності. Так, зокрема, П.А. Загребельний у своїх творах використовує такі структури, що становлять цілий текст або ж співвідносяться з текстом. Про зв'язок складного багатокomпонентного речення і тексту свідчать факти структурного оформлення тексту у вигляді поліпредикативної конструкції (з однорідною супідрядністю, складні сполучниково-безсполучникові утворення тощо).

Дослідження співвідношення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур складного речення засвідчує переважно часткову їхню відповідність, повна ж відповідність трапляється рідко, що зумовлюється передусім наявністю згорнутих пропозицій.

Особливістю художнього стилю порівняно з іншими є можливості стилістичного використання складних речень. С.Я. Єрмоленко, аналізуючи стилістичні значення, цілком справедливо розмежує стилістичні значення, пов'язані з лексикою, яка органічно впливає на створення мовно-стилістичних колоритів урочистості, офіційності, інтимно-ласкавості, гумору, сатири та ін., і синтаксичними явищами, характер і стилістична природа яких інші: "Таким синтаксичним категоріям, як двоскладне чи односкладне речення, однорідні члени речення, складнопідрядна чи складно-сурядна, сполучникова чи безсполучникова конструкція, не можна приписати, скажімо, ознаки урочистості або фамільярності. Тут, як і при аналізі лексичної семантики, виділяються стилістичні значення, що проявляються тільки в конкретному вживанні синтаксичних одиниць, при наповненні їх відповідною лексикою і функціонуванні в інтонаційно-синтаксичній структурі тексту, іншими словами, йдеться про "стилістичне звучання" тієї чи іншої форми, вживаної в контексті, а не про її постійну диференційну ознаку – стилістичне значення"¹.

З-поміж складних елементарних речень в поетичному мовленні вирізняються займенниково-означальні речення типу той..., хто: *Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмер, не здобувши нового добра* (Леся Українка). Як зазначає

¹ Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 42.

С.Я. Єрмоленко, "стилістичний компонент у таких структурах пов'язаний із значенням узагальненості особи, семантичного суб'єкта, що співіснує з іншими значеннями – умовно-часовими, з'ясувальними відношеннями, які встановлюються між частинами складного речення"¹.

У художньому стилі регулярно використовуються як типові структурні схеми складносурядних речень, у яких ізоморфні як семантико-синтаксична і формальна структури, так і різні семантичні варіанти, в яких порушена симетрія між формальною і семантичною структурами. Саме останні конструкції характеризуються більшою експресивністю, посиленням стилістичного звучання. Вони, звичайно, співвідносні з іншими типами складного речення. Такі речення, уживаючись для вираження семантичних відношень причиновості, допустовості, а також і темпоральності, у стилістичному плані більш навантажені.

Нейтралізована семантика сполучників *і, а, але* зумовлює широке функціонування їх у художніх описах. Сурядні сполучники *і, а* при багаторазовому їх повторенні у відкритих структурах, в яких спостерігається своєрідне "нанизування" речень, набувають яскравого приєднувального характеру, наближаються до функції часток: *А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко); *А ранок вставав перед ним теплий і вітряний, а картоплі бігли до обрію, а сукня дівчини майоріла на вітрі все ближче і ближче* (Ю. Мушкетик). На наш погляд, мають рацію ті дослідники, які вважають такі утворення не реченнями, а сполученнями речень. Тому приєднуємось до думки Г. В. Валімової, що такі ряди "не становлять складного речення, не становлять одного речення, а отже, не становлять однієї комунікативної одиниці. Кожне з речень, що входить у відкритий синтаксичний ряд, самостійно виконує свою комунікативну функцію"². На користь такого розгляду свідчить і те, що можуть оформлятися у вигляді складносурядного речення і ряди номінативів: *І дощ, і сніг, і віхола, і вітер*. (Л. Костенко). Такі номінативні речення паралельно можуть

¹ Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 68.

² Валімова Г.В. Сложное предложение и сочетание предложений // Вопросы синтаксиса современного русского литературного языка. – Ростов-на-Дону, 1973. – С. 94.

оформлятися в одну синтаксичну одиницю і в окремій, являючи собою єдине змістове ціле, текст, і будучи центром цього тексту.

Стилістичні особливості безсполучникових конструкцій зумовлюються їхньою динамічністю, експресивністю викладу. Ці конструкції є синонімами не лише сполучникових речень, а й простих, ускладнених вставними словами типу *кажуть, дивись, зрозуміло, очевидно* тощо. Безсполучниковість, особливо в реченнях з неоднорідними частинами, використовується для стилістичного підкреслення додаткового, коментуючого пояснення. Звичайно підкреслюється коментуюча, доповнююча, пояснювальна роль частин, що розгортають семантику слів мовлення, оцінки, сприймання, наявних у першій частині. Наприклад: *Мені снилось: червоні рожі пламеніли в промені злотистім* (Леся Українка); *Друзі мали нагоду пересвідчитися – на стратегічних планах командир добре знається* (К. Гордієнко).

Уснорозмовним колоритом відзначаються безсполучникові речення з першою частиною емоційно-оцінного характеру: *І що воно за дитина, ніяк не заплаче!* (К. Гордієнко). Безсполучниковість є семантично багатоплановою.

Саме художнє мовлення найактивніше використовує формально-семантичну варіативність синтаксичних структур, найзагальнішою стилістичною ознакою яких є експресивність, конкретнішими – книжність, розмовність, поетичність, публіцистичність; ці особливості зумовлюються власне синтаксичною семантикою складного речення. Взаємодія в художньому стилі книжно-писемних і уснорозмовних конструкцій "приводить до формування в синтаксичній системі української мови стилістично маркованих реченневих структур"¹.

Стилістичне розподібнення в складних реченнях залежить передусім від маркованості сполучних засобів: сполучні вирази типу *всупереч тому, що незважаючи на те, що одночасно з є* виразними ознаками книжної структури. Речення з часовими і умовно-часовими відношеннями стилістично розрізняються сполучниками *коли і як*, останній сполучник у результаті семантичної багатоплановості (поєднання часових, умовних і відношень способу дії) набуває відтінків розмовного і експресивного поетичного стилів: *Як не горю – я не живу, Як не люблю – я не співаю*

¹ Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 66.

(П. Тичина). Це стосується і синонімічних сполучникових засобів *незважаючи на те що, хоч, хай*, що передають відношення допустовості, сполучних слів *який, чий, що, котрий*, що вживаються в підрядній означальній частині.

Особливо слід відзначити в стилістичному плані складнопідрядні конструкції з підрядними порівняльними: *Ой одна я, одна, як билиночка в полі* (Т. Шевченко).

Складнопідрядні багатокомпонентні речення як центральний тип поліпредикативних структур у художньому стилі реалізуються найповніше як в основних формах реалізації, так і в різних мовленевих варіантах. Часто вони оформляються як приєднувальні, парцельовані конструкції. А.П. Загнітко цілком обґрунтовано, на наш погляд, зазначає: "Парцелювання реченневих структур є семантико-синтаксичним процесом, що безпосередньо пов'язаний з особливостями та закономірностями людського світосприйняття, світоузагальнення, прагнення людської психіки виокремити навіть залежний компонент як такий, що набуває статусу людської уваги, концентрації на ньому людських роздумів. Парцелянт набуває в структурі художньо-прозового тексту відповідної самостійності як об'єкт уваги, але виступає функціонально і структурно зорієнтованим на базове реченнєве утворення"¹. У складному багатокомпонентному реченні весь підрядний блок чи його частина нерідко виносяться за межі головного речення. Одночасно можуть актуалізуватися головні і другорядні члени, що виносяться за межі компонентів. Порівняймо: *Нудне, нелегке життя – на безлюдді, серед кошлатої і дикої, хоч і вільної природи. Де тільки вода та сонце, де очерет і верби, де риба та птиці. Де шукачі і втікачі. Вічне змагання всього живого* (Ю. Мушкетик).

Складнопідрядні поліпредикативні конструкції часто набувають значного стилістичного звучання. Особливо це стосується конструкцій з однорідною супідрядністю, в яких однорідні супідрядні, пояснюючи головну частину в одному плані, нерідко в художніх творах виступають як градаційні елементи і виконують відповідні стилістичні функції. Особливо виразними зі стилістичного боку є ті конструкції, що мають будову періодів, оскільки

¹ Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 467.

інтонаційне напруження постійно зростає, бо саме однофункціональні супідрядні нарошують градацію. Наприклад: *Лиш хто любить, терпить, в кім кров живо кипить, в кім надія ще лік, кого бій ще манить, людське горе смутить, а добро – веселить, той цілий чоловік* (І. Франко).

Трапляються досить розгорнуті конструкції, особливо в поезії, коли однофункціональні супідрядні розділяються паузами і на письмі оформляються як окремі речення. Така градація цих одиниць, виділення їх в окремі синтагми сприяють емоційному звучанню тексту, його експресивності: *І мозок мій здивований у край. Що я сміюсь. Що говорю дурниці. Що чую голос вимерлих племен. Що у сучасність гонти і драниці не закидають вудлища антен. Що тут нема транзисторної музики, лише пташки щебечуть лісові і маслочкив брунатні карапузики з дощами в шахи грають у траві* (Л. Костенко).

Виразне експресивне навантаження конструкції з однорідною супідрядністю мають тоді, коли однорідні супідрядні оформляються як обірвані речення, коли початкові частини їх повторюються, що свідчить про схвильованість мовця, який їх використовує: *Машенько! Я весь час згадував про тебе, але ж не знав, що ти... Що ти про мене думаєш... Що ти... Що ти... Моя!* (А. Хижняк).

Показовими, зокрема для поезії М. Рильського є цілі строфи, що становлять складнопідрядне багатокomпонентне контаміноване речення, у якому кожне підрядне доповнює висловлювану думку, становить синонім, перифраз тієї самої думки. Наприклад: *Яким би був я йолопом жахливим, коли б почав завидувати юним, рум'янощоким та блискучооким, коли б запав у жалюгідну заздрість до сильних, до здорових, до струнких, до молодих, які не без підстави себе вважають владарями світу, до зміни, що прийшла тобі й мені, не названий, далекий, добрий друже!*

Структура складного речення у художньому стилі, зокрема в рідних його жанрах (прозовому і поетичному мовленні) має ряд специфічних особливостей, що стосуються загальної типології складних речень і їх внутрішньої структури, центральності і периферійності різних типів складних елементарних і багатокomпонентних речень, стилістичного функціонування складних конструкцій.

На особливу увагу заслуговують складні конструкції діалогічного мовлення, що широко репрезентовані в художньому стилі.

На противагу дослідникам, які вважають, що синтаксис складного речення, в усній формі літературної мови є ділянкою стилістичного синтаксису¹, переконливими, на наш погляд, є аргументи, що "синтаксис розмовного (уснорозмовного) мовлення на сьогодні не вважається вже ділянкою стилістичного синтаксису; стаючи об'єктом самостійного дослідження (Дудик, Лаптева), він виявляє певні закономірності в побудові простих і складних речень, розкриває специфіку еліптичних, неповних структур, речень-еквівалентів, приєднувальних конструкцій, парцельованих речень, тобто на синтаксичну організацію розмовного мовлення дослідники не накладають модель двоскладного речення, а вивчають в ній тільки поширені характеристичні типи синтаксичних структур"². Це ж стосується і складного речення.

Дослідження формально-синтаксичних параметрів складного речення у діалогічному мовленні засвідчують максимальну стислість поліпредикативних конструкцій усіх типів. У діалогічному мовленні регулярно функціонують складні елементарні речення, однак загалом поширені і складні багатокомпонентні конструкції³.

На відміну від прозового художнього мовлення, в якому переважають сполучникові поліпредикативні конструкції, в діалогічному мовленні більш поширеними є сполучниково-безсполучникові та безсполучникові багатокомпонентні утворення.

У поетичних творах кожного письменника принципи реалізації поетичного матеріалу індивідуальні. Це зумовлюється комплексом чинників, визначальними з яких, на думку деяких мовознавців, є рівень обдарованості митця, його талант⁴. Так, за свідченням дослідників виражальних можливостей складного речення у творчості Ліни Костенко, у творах поетеси переважають елементарні складні речення, найчастіше безсполучникові,

¹ Каранська М.У. Особливості складного речення в усній формі літературної мови // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 249.

² Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 107–108.

³ Шульжук Н.В. Структура складного речення у діалогічному мовленні: Автореф. ...канд. філол. наук. – К., 1999. – С. 7.

⁴ Кузьмич О.О., Ричагівська Ю.Є. Виразальні можливості складного речення у творчості Ліни Костенко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 1999. – Вип. 7. – С. 39.

що характеризуються стилістичною багатозначністю; друге місце належить складнопідрядним реченням з одним підрядним; регулярними є і складні неелементарні речення. Особливістю неелементарних складних конструкцій є широка наявність у їхній семантичній структурі вторинних предикатних синтаксем, що, очевидно, зумовлене передусім особливостями організації поетичного мовлення, обмеженнями, які накладає на структуру речення будова строфи. Дослідження складнопідрядних неелементарних речень у поезії Івана Драча засвідчує центральність складних конструкцій з однорідною супідрядністю і периферійність інших моделей складнопідрядних неелементарних речень. Як і в поезії Ліни Костенко, досить поширеними є парцельовані конструкції, що сприяє увиразненню кожного парцельованого компонента, його логічному виділенню.

Одним із чинників досягнення стилістичної виразності в художньому тексті є комплексне використання складних речень.

Дослідження функціональних параметрів складного речення в художньому стилі лише започатковується і вимагає поглибленого зіставного аналізу цих конструкцій на матеріалі творів різних авторів і різних жанрів.

Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії:
Збірник наукових праць. Випуск 10. – Рівне: РДГУ, 2002. – С. 4–10.

Дорошенко С.І.

Безполучникові складні речення в системі синтаксичних синонімів

Як синтаксичні одиниці, що відзначаються специфічним змістом, оригінальною формою і своєрідним стилістичним забарвленням, безполучникові складні речення вступають у синонімічні зв'язки з іншими синтаксичними конструкціями, зокрема складносурядними і складнопідрядними реченнями. Відмінність цих структур – у вираженні семантичних і стилістичних відтінків,

що дає змогу поділяти розглядувані синтаксичні синоніми на семантичні, стилістичні та семантико-стилістичні.

Семантичні синтаксичні синоніми мають властивість виражати смислові відтінки. Такими є, наприклад, дво- і багатокomпонентні безсполучникові утворення із значенням одночасності дій, фактів, явищ і співвідносні з ними складносурядні речення з повторюваними перед кожною частиною єднальними сполучниками.

Будучи семантично близькими, зіставлявані конструкції значеннево не тотожні. Складні речення безсполучникового типу зі значенням одночасності об'єднують перелічувані деталі в одне ціле без виділення явищ чи дій кожної складової частини. У реченні *"На ливарному дворі холів чавун попереднього топлення, рухався кран, каванники метушилися, домна гула рівним робочим голосом"* (Ю. Яновський) кожна з предикативних частин важлива для вираження складного задуму автора, але ні явища, ні дії в них окремо не виділені. Всі вони розташовані в одній смисловій площині.

Структурна й семантична своєрідність таких конструкцій зробила їх активними стилістичними одиницями в художніх описах. Введенням речень цього типу досягається ефект нерозривності компонентів описуваних подій чи явищ. Пор.: *"Автомобілі бігли по мосту, сміялись люди, цокотали коні"* (М. Рильський); *"Високо в небі іскрилось сонце; залишки сірих хмар відпливали непомітно на північ; під самим сонцем, в густій блакиті, дзвеніли жайворонки"* (Ю. Збанацький).

Інакше сприймаються складносурядні речення з повторюваними при кожному предикативному компоненті єднальними сполучниками. У них теж є перелік, але в ньому увага сфокусована на чомусь одному: на особах чи предметах, що називаються, на діях чи станах, представлених у перелічуваних частинах. Акцентну роль у цьому відіграють повторювані сполучники. У реченні *"І добре синові: в нього є мати, і добре матері: в неї є син"* (А. Малишко) повторюваний сполучник *і* не стільки з'єднує предикативні частини, скільки підкреслює рівноцінність, однозначність стану сина і матері. Речення *"І день іде, і ніч іде"* (Т. Шевченко) теж характеризується не просто переліком. У ньому перелік супроводжується виділеністю того, що минає. Своєрідність таких структур – у підкресленні перелічуваного.

Вони доречні при аналізі внутрішнього стану героїв, характеристичні явищ чи подій, як-от: *"Добре складалось поки що: і робота була йому до смаку, і люди милі"; "Потім і пісня кінчилась, і движок на заставі замовк"* (О. Гончар).

Семантично відрізняються також безсполучникові складні конструкції і багаточленні складносурядні з одиничним єднальним сполучником, що ставиться перед останньою частиною речення.

Незамкнений ряд перелічуваних одиниць, з'єднаних безсполучниково, може бути безмежним. На письмі це часто передається трьома крапками, як в уривку: *"У безсилій люті ворог мстився всіма можливими засобами. Злетіли вгору мости над Дніпром, пливла на їх місці сіра, на півнеба, курява, горіли будинки в місті, великі склади біля річки..."* (Г. Григор'єв). Закінчення таких речень в усному мовленні нічим не підкреслюється. Вживання ж єднального сполучника перед останньою частиною багатокomпонентного речення не лише вказує на її синтаксичний зв'язок з попереднім складником, а й сигналізує про кінець переліку, його обмеженість, наприклад: *"Вечірні барви тихо облягли село; над Великим шляхом трінула зоря, і десь далеко-далеко запечалилась пісня"* (М. Стельмах). У цьому семантична своєрідність порівнюваних складних сполук. Безсполучникові речення передають відкритість ряду перелічуваних одиниць; введення завершального єднального сполучника намічає межу переліку.

Від таких конструкцій із завершальним єднальним сполучником треба відрізнити двокомпонентні складносурядні речення, які утворюють закритий ряд. Єднальний зв'язок їх предикативних частин супроводжується накладанням причиново- або умовно-наслідкових відтінків, як, наприклад, у фразі: *"Сонечко зайшло, і надворі почало вже темніти"* (І. Нечуй-Левицький). Тому вони не співвідносні зі сполучниковими реченнями відкритого ряду, про які йшлося вище.

Як семантичні синоніми безсполучникові складні речення належать до активних стилістичних засобів української мови. Індиферентність безсполучникових конструкцій аналізованого різновиду щодо стилів робить їх загальностильовими структурами. Відсутність сполучника відіграє граматичну роль, що відповідає значенню перелічуваності. Якихось експресивних ознак такі речення не виражають, тому вони лишаються у сфері семантичних синонімів.

Поряд з цим безсполучникові складні утворення функціонують і як стилістичні синоніми сполучникових конструкцій. На відміну від семантичних синонімів вони при схожості граматичного значення й змісту відзначаються динамікою викладу, емоційною забарвленістю, що сприяє закріпленню їх за певними стилями мови.

Стилістичними синонімами виступають закриті безсполучникові конструкції, які мають протиставні, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові й пояснювальні значення. Ця семантична гама передається різними конструктивними поєднаннями. Наприклад, речення *"Хотіти вчитись – це не все, треба вміти вчитись"* (Нар. творчість) має виразно протиставне значення: *"Кров людська – не водиця – проливати не годиться"* (М. Стельмах) виражає причинове обґрунтування; *"Не почувши вітру – серце мре"* (А. Малишко) – передає умовно-наслідкове; *"В повітрі без угаву гули літаки: відбувались учбові польоти"* (Я. Баш) – пояснювальне значення. Однак усі ці різноструктурні складні речення стилістично споріднені. Відсутність сполучників, подовжена пауза між складовими частинами в поєднанні зі специфічною для кожного виду речень інтонацією надає їм експресивного відтінку. І в цьому переконують приклади. Так, безсполучникове поєднання предикативних одиниць виразніше передає, зокрема, дію як причину й наслідок: *"В душі моїй сила стозора, – бушуй ти, натхнення, бушуй!"* (П. Тичина). Досить ввести до цього речення сполучник *тому*, як втрачається жвавість, динаміка викладу. Безсполучникові поєднання чіткіше формулюють значення прямої зумовленості: *"Лиш карбованця наставте – вийде сам з води"* (С. Руданський). Структура таких утворень відзначається внутрішньою компактністю, зібраністю, що надає їх змісту відчутної емоційності.

На такому структурно-семантичному співвідношенні будуються прислів'я і приказки: *"Добре роби – добре й буде"*; *"Учись – на старість буде як знахідка"*; *"Года, як вода: пройнуть – не побачиши"*, *"Стукотить, гуркотить – комар з дуба летить"*, *"Знає кума – знає півсела"*, *"Гляне – молоко кисне"*.

У художньому стилі ця особливість безсполучникових поєднань використовується як стилістичний прийом. Їх багато в діалогічній мові персонажів; у монологічну художню мову такі

поєднання вводяться як засіб сконденсованого, пожвавленого викладу; в поезії, як і в народнопоетичній мові, безсполучникові єдності вживаються як прийом художнього порівняння: *"Подивилась ясно – заспівали скрипки"* (П. Тичина).

Емоційна маркованість різновидів безсполучникових складних одиниць обмежує їх стильове функціонування. Вони являють собою конструкції типово розмовного і народнопоетичного мовлення. Для наукового й офіційно-ділового стилів, позбавлених образності, експресивно забарвлені безсполучникові речення чужі.

Виразність, афористичність протиставних, умовно-наслідкових конструкцій використовує більшість публіцистичних жанрів. Часто вони стають заголовками статей, кореспонденцій: *"Нова програма – нові завдання"*, *"Умови однакові – результати різні"*. А публіцистичні жанри, яким властива офіційна строгість і наукова доказовість, як правило, не використовують безсполучникових речень цього зразка.

Ми торкнулися лише окремих видів безсполучникових складних утворень у їх співвідношенні зі складносурядними і складно-підрядними реченнями, з якими вони становлять ряди синтаксичних синонімів.

Але і цього достатньо, щоб переконатися у тому, що структурна різноманітність складних синтаксичних конструкцій (сполучникових і безсполучникових) зумовила їх стилістичну варіантність і стильове розшарування. Окремим видам безсполучникових складних утворень притаманні такі значеннєві відтінки, яких не мають сполучникові складні структури. Деякі безсполучникові поєднання дістали стилістичну маркованість і закріпилися за певними стилями мови.

Серед різновидів безсполучникових структур закритого ряду виділяються й такі, що ні семантично, ні стилістично не рівнозначні співвідносним складнопідрядним реченням. Так, у складних утвореннях безсполучникового типу з умовно-наслідковим значенням зумовлююча частина може нести в собі ознаки питальної модальності, що надає всій фразі рис роздуму. Такі відтінки засвідчуються в конструкціях, присудок зумовлюючої частини яких виражається формами дійсного способу, як-от: *"Обридло тут – туди мандруйте На втіху навукам"* (Л. Глібов) або неозначеною формою дієслова, наприклад: *"Пилип (виходить з хати).*

Піти привести Романа, швидше діло буде" (М. Кропивницький). Разом з цим наведеним реченням притаманна внутрішня динаміка, експресія.

У відповідних їм складнопідрядних реченнях умови підрядні частини не мають ознак питальної модальності. Пор.: *"Якщо обридло тут, то туди мандруйте на вітиху навукам"*. Введений у речення сполучник до того ж нейтралізував динаміку викладу. Тим-то трансформація таких безсполучникових одиниць у сполучникові і навпаки має своїм результатом утворення семантико-стилістичного синоніма, а не різнотипної синтаксичної конструкції, відмінної тільки за наявним чи відсутнім сполучником.

Будучи багатими на синонімічні зв'язки, безсполучникові поєднання допомагають уникнути одноманітності й безбарвності викладу, досягти точності формулювання думки.

Українська мова і література в школі. – 1978. – № 5. – С. 37–40.

Городенська К.Г.

Синтаксична специфіка української наукової мови

У теоретичному мовознавстві донедавна поширеною була ідея про наднаціональну природу синтаксису. Суть її полягає в тому, що в різних національних мовах вживаються спільні синтаксичні одиниці, які не виявляють у своєму функціонуванні якихось національних відмінностей. Останнім часом спостерігаємо намагання спростувати цю ідею. Їй протиставляють цілком протилежну, згідно з якою в динамічній системі мови найбільш самобутніми є синтаксис та фразеологія. Свого часу таку ідею стосовно синтаксису української мови обстоювала Олена Курило, яка, зокрема, зазначала: "Дух мови – це її складня та фразеологія"¹. На її думку, національно самобутнім повинен бути і синтаксис української наукової

¹ Курило О.Б. Уваги до сучасної української літературної мови. – 2-е вид. – К., 1923. – С. 7.

мови, оскільки він формувався на основі синтаксису народної мови. Характеризуючи розвиток наукового стилю в 20-х рр., вона з прикрістю констатувала, що українська наукова мова "мало нагадує народну мову", бо "намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого важким, далеким від народного складом речення"¹.

На ці застереження дослідниці не зважали ні в 20-ті, ні в наступні десятиліття. Навпаки, у радянські часи здебільшого як позитивний факт відзначали, рідше – просто констатували, що науковий стиль української мови формувався під впливом відповідного стилю російської мови. Деякі дослідники конкретизували цей висновок, наголосивши на тому, що історичні обставини склалися так, що українська, чеська, болгарська та сербська мови зазнали впливу саме російської ділової й наукової мови². Справді, на початковому етапі свого становлення синтаксис української наукової мови ввібрав, крім власних, риси церковнослов'янської, російської, польської та інших мов. З їхніх систем було запозичено ті синтаксичні структури, що не були властиві українській народній мові, бо на той час книжний стиль асоціювався передусім із церковнослов'янським та російським зразками³. Як відомо, російська мова набагато довше перебувала під впливом церковнослов'янської мови, що спричинило різне наближення російської та української літературної мов до живої народної мови, що виявилось передусім у неоднаковому співвідношенні книжних і розмовних елементів: російська мова була зорієнтована більше на книжний виклад, а українська – на народний, розмовний. Запозичені синтаксичні конструкції, які задовольняли тоді вимоги до книжного стилю, були потрібні для витворення власного українського наукового стилю, тому їх не кваліфікують як негативне явище. До негативних наслідків, що тепер стали очевидними, спричинився опосередкований російською мовою церковнослов'янський вплив, який розпочався з 30-х рр., коли з синтаксису наукового стилю української мови вилучали питомі синтаксичні

¹ Курило О.Б. Уваги до сучасної української літературної мови . – 2-е вид. – К., 1923. – С. 6.

² Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 177.

³ Непійвода Н.Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних текстів) // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 47.

елементи – словосполучення, моделі речень тощо і натомість вживали властиві російській мові конструкції. Після кількох десятиліть використання в науковій сфері переважно російської мови взагалі зникла проблема синтаксису українських наукових текстів, бо їх було дуже мало і в них нерідко вживали конструкції, які порушували чи обмежували синтаксичні норми української літературної мови.

Повернення української мови у сферу науки в 90-х рр. виявило, що синтаксис української наукової мови багато в чому втратив свою національну самобутність і потребує відновлення його синтаксичних традицій, які надали б науковим текстам яскравого національного колориту¹. Дослідивши мову української науково-технічної літератури, Н.Ф. Непийвода дійшла до висновку, що вплив російської мови на свідомість і мислення українських науковців призвів до того, що вони перестали розмежовувати синтаксичні відмінності російської та української мов у наукових текстах². Про це свідчить насамперед використання різних типів пасивних конструкцій. Для книжних стилів російської мови характерне широке використання трикомпонентних пасивних конструкцій, утворених дієсловом недоконаного виду пасивного стану на *-ся*, іменником у формі орудного відмінка на позначення суб'єкта дії та іменником у формі називного відмінка, що визначає об'єкт дії³. Для української мови вони нетипові. Незважаючи на це згаданий тип пасивних конструкцій став широковживаним в українських наукових текстах, особливо в авторефератах, дисертаціях, наукових статтях тощо, напр.: **Процес текстотворення розглядається нами в межах системи текстової комунікації; Текст визначається дослідниками по-різному; Проблема "мова та ідеологія" з методологічного погляду чітко поділяється лінгвістами на дві окремі частини.**

¹ Непийвода Н.Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних текстів) // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 45.

² Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 1997. – С. 25.

³ Русанівський В.М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах // Доповіді радянської делегації на VI міжнар. з'їзді славистів (Прага). – К., 1968. – С. 4.

З приводу доцільності вживання таких пасивних конструкцій українські мовознавці поділились на три групи. Одні пропонують залишити їх у синтаксисі наукової мови тільки тому, що вони мають тут тривалу історію свого використання¹. Інші вважають пасивні конструкції периферією синтаксичної системи загальнонародної української мови, але повністю не вилучають їх з наукових текстів, рекомендують уживати тоді, коли вони комунікативно доцільні². Треті категорично проти вживання в українській науковій мові таких трикомпонентних пасивних конструкцій, тому що її синтаксис сформувався переважно на основі синтаксису української народної мови, типовою ознакою якого є розмовний, активний характер його конструкцій. Спеціалізованим засобом вираження виконавця дії є називний відмінок, для орудного відмінка функція діяча є вторинною. Крім того, орудний суб'єкта в пасивних конструкціях дещо нівелює його активність. Щоб установити національну ідентичність у синтаксисі української наукової мови, вони пропонують замінити пасивні трикомпонентні конструкції органічними активними, у яких присудок виражений дієсловами у формі 3-ої особи однини або множини теперішнього часу і поєднується з підметом, який визначає активного суб'єкта дії, та додатком, що вказує на об'єкт активної дії.

Усупереч незначній питомій вазі пасивних конструкцій у синтаксичній системі сучасної української мови в українських наукових текстах особливо широкого вжитку набули також двокомпонентні пасивні конструкції, тобто ті, що співвідносяться з трикомпонентними пасивними конструкціями, але в них редуковано позицію орудного суб'єкта дії, напр.: *В українській лінгвістиці прескриптивна проблематика розробляється в аспекті проблем літературної норми та культури мови; Текст аналізується в контексті інтенціональності; У розділі докладно описуються мовні формули.*

Як відомо, в українській мові для вираження дій, які не передбачають точного означення їхнього виконавця, вживаються безо-

¹ Коваль А.П. Культура ділового мовлення. – К., 1974. – С. 125.

² Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 1997. – С. 33–34.

собові конструкції з предикативними формами на *-но*, *-то*, які мають досить давню традицію використання (у діловому стилі з XIV ст.) і становлять національну специфіку синтаксису української мови¹. Олена Курило наголошувала, що в цих безпідметових реченнях "чинність бере гору над чинною дієвою особою"². Саме тому замість двокomпонентних пасивних конструкцій потрібно вживати безособові речення з предикативними формами на *-но*, *-то*, для яких характерна виразна безособовість і результативність. З-поміж різних українських наукових текстів лише в лінгвістичних, передусім у дисертаціях, авторефератах, резюме, анотаціях, статтях, упродовж останніх років спостерігаємо дедалі активніше використання цих органічних для українського синтаксису безособових конструкцій.

Відновлюючи вживання таких безособових конструкцій, автори нерідко припускаються іншої помилки: вони вводять до їхнього складу третій член у формі орудного відмінка із значенням виконавця дії, напр.: **Нами проаналізовано 6 тисяч речень; Нами було виділено кілька зон акцентуації; Нами було запропоновано нову одиницю; Багато уваги було приділено мовознавцями вивченню словотвору; Матеріали узагальнено дослідником.** Щоправда, з приводу вживання з предикативними формами на *-но*, *-то* орудного суб'єкта мовознавці досі сперечаються. Багато з них вважають, що орудний суб'єктний з цими формами пов'язується зрідка і здебільшого в науковому стилі. Саме в цьому вони зберегли одну з рис пасивних зворотів³. На думку польської дослідниці Діани Вечорек, уведення такого орудного зумовлене насамперед прагматичними причинами, а саме потребою акцентувати на виконавцеві дії, щоб він опинився в комунікативному фокусі⁴. Справді, орудний відмінок є формою вираження логіч-

¹ Пугач В.М. Історія формування та функціонування предикативних форм на *-но*, *-то* в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996. – С. 20.

² Курило О.Б. Уваги до сучасної української літературної мови. – 2-е вид. – К., 1923. – С. 32.

³ Межов О.Г. Орудний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 95.

⁴ Wiczorek D. Ukrainiskij pierfiekht na *-no*, *-to* na fonie polskiego pierfiekhta. –

ного суб'єкта пасивних конструкцій, що здавна властиві слов'янським мовам. Але не можна ігнорувати того, що в сучасній українській мові в ряду пасивних конструкцій речення з предикативними формами на *-но*, *-то* є завершальною ланкою в процесі нейтралізації суб'єкта, виконавця дії, тому що в структурі незмінних предикативних форм немає граматичних афіксів, які б характеризували особу діяча, пор.: *Професор написав монографію* → *Монографія написана професором* → *Монографія написана* → *Монографію написано*. Основне призначення конструкцій з предикативними формами на *-но*, *-то* – акцентувати на завершенні дії та її результаті, а не на виконавцеві дії, що спостерігаємо в російській мові. Найхарактернішою особливістю українських форм на *-но*, *-то*, як цілком слушно відзначив О.О. Потебня, є вживання при них знахідного відмінка, пор.: *Запропоновано нову концепцію; Узагальнено досвід; Зібрано цікавий матеріал*.

Нівелює національну синтаксичну самобутність української наукової мови й абсолютно переважає вживання тих три- та двоконтактних конструкцій, до складу яких входить предикативний пасивний дієприкметник доконаного виду. Ідеться про конструкції на зразок *Зауваження враховані аспірантом* та *Зауваження враховані; Висновки були прийняті спеціалізованою радою* та *Висновки були прийняті*. З приводу доцільності /недоцільності їх використання в наукових текстах української мови дослідники неодностайні. Одні з них вважають, що з формального боку такі пасивні конструкції не виходять за межі синтаксичної норми, але дієслівні конструкції для української мови природніші¹. Це пов'язано з близькістю української літературної мови до живої народної, у якій спостерігаємо виразну тенденцію до зосередження предикативності в дієслові. Тому конструкціям із пасивним дієприкметником доконаного виду вони відводять у ряду синтаксичних синонімів місце після активних дієслівних, пор.: *Аспірант врахував зауваження; Зауваження врахували; Зауваження враховані (аспірантом)*, але повністю їх не заперечують,

Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 52.

¹ Непійвода Н.Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних текстів) // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 50.

тому що вони становлять проміжний етап у перетворенні дієслівних особових речень у безособові, пор.: *Аспіранти надрукували статті* → *Статті надруковані аспірантами* → *Статті надруковані* → *Статті надрукували* → *Статті надруковано*.

Інші дослідники вживання конструкцій з предикативними пасивними дієприкметниками доконаного виду кваліфікують як один із типових виявів іменного характеру традиційного російського наукового викладу. Ці конструкції відображають визначальну рису російського синтаксису, суть якої полягає в переважному використанні іменних складених присудків. Вони наполягають на заміні їх українськими синтаксичними відповідниками, до яких належать неозначено-особові речення та безособові речення, головний член яких виражають предикативні форми на *-но, -то*, якщо предикативний пасивний дієприкметник вживається без зв'язкових і модальних компонентів (пор.: *Зауваження враховані* й *Зауваження врахували* або *Зауваження враховано*), чи двоскладні речення з дієслівним складеним присудком, коли предикативний пасивний дієприкметник поєднується із зв'язковими та модальними компонентами (пор.: *Зауваження можуть бути враховані* й *Зауваження вони можуть врахувати*).

Отже, про нівеляцію синтаксичної самобутності української наукової мови свідчить занадто широке вживання тут різних типів пасивних конструкцій, які в синтаксичній системі сучасної української мови, на противагу іншим слов'янським мовам, опинилися на периферії. Для надання українським науковим текстам національної ідентичності потрібно змінити в них співвідношення між активними і пасивними конструкціями. Домінантне становище повинні посісти активні конструкції, тому що вони становлять типологічну ознаку синтаксису сучасної української літературної мови й української загальнонародної мови. З-поміж пасивних умотивованим є лише використання конструкцій з пасивними дієприкметниками доконаного виду, бо вони становлять проміжну ланку в перетворенні особових речень у безособові на позначення результативного стану.

Українська термінологія і сучасність. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 11-14.

Загнітко А.П.

Сучасна українська синтаксична поетика: закономірності розвитку і тенденції

У сучасній лінгвістичній та літературознавчій науці не викликає ніякого сумніву своєрідність синтаксичного рівня художнього твору, на якому реалізуються універсальні загальнонаціональні особливості мовлення та власне-авторські (індивідуальні) риси мовленнєво-естетичного освоєння навколишньої дійсності. Підтвердженням цього виступає постійне розширення аналізу синтаксичної структури твору у підручниках та навчальних посібниках з літературознавства¹. Таким чином визначається належність синтаксичної організації художнього твору до його поетики, оскільки поза ним не можуть бути зреалізовані будь-які авторські інновації та запізнавані інтенції. В синтаксисі чи не найбільш повно окреслюється власне-авторська стилістика, простежується основний/неосновний шлях осмислення пізнаного, встановлюються закономірності насичення речення інформацією та прагнення передати складний/надскладний світ авторського бачення.

У поезії слово перебуває у найбільш напруженій формі, в силу цього саме тут апробуються новаторські підходи до реченнєвої організації – від ускладнення, надускладнення до членування єдиного смислового тла на цілий ряд окремих стилістично навантажених величин. Мабуть, синтаксичний рівень художнього твору найбільшою мірою об'єднує в собі лінгвістичні та літературознавчі напрями аналізу. Свого часу Р.О. Якобсон наголошував: "Лінгвіст, глухий до поетичної функції, точно так само, як спеціаліст з літератури, байдужий до проблем і методів мовознавства, в наш час являє собою кричущий анахронізм"². Тому розгляд синтаксичного рівня твору очевидно належить до **загальнофілологічної проблематики**, хоча в ній, поза всяким сумнівом, чітко виділяється суто лінгвістичний аспект. Останній полягає у встановленні закономірностей сполучуваності лексем, організації речень,

¹ Ткаченко А. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): підручник для гуманітаріїв. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 448 с.; розділ третій "Поетика літературного твору". – С. 240–299.

² Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987. – С. 44.

витворення внутрішньотекстових одиниць – періодів, складних синтаксичних цілих, простеження довжини речення, окреслення частотності надкоротких, коротких, довгих і наддовгих речень, з'ясування їх текстотвірного потенціалу, визначення напрямів переходу від наддовгих до надкоротких речень, що зумовлює витворення особливих ритміко-інтонаційних перепадів (здебільшого покваліфікованих як пуанти), виявлення шляхів ускладнення реченнєвої структури додатковими носіями об'єктивної інформації (вставлені конструкції та наддовгі речення та надускладнені вставлені структури, що поєднують у собі і власне-встановлення з вставністю – чітким вираженням авторської сентенції, підтвердженням цього є стилістика роману О. Забужко "Польові дослідження українського сексу", проза В. Шевчука, Ю. Винничука, Є. Пашковського та ін.). Водночас синтаксичний рівень організації художнього тексту репрезентує цілий спектр синтаксичних фігур, з-поміж яких окремі дослідники вважають ядерним паралелізм, що був кваліфікований Р.О. Якобсоном як **б і н о м** у силу того, що у його структурі один "коефіцієнт стає відомим завдяки іншому" (А. Ткаченко). Це дозволяє Р.О. Якобсонові вважати біномність загальним законом поетичного тексту і тому М. Ласло-Кацюк називає це явище наскрізним (тотальним) паралелізмом:

Муза ударила в груди мене
гострим, холодним ножем.
Юність, осяяна блиском жене,
кожним осліплена днем.

(Б.-І. Антонич).

Торкаючись сучасного функціонального навантаження паралелізму у структурі поетичного тексту, слід констатувати, що його внутрішньотекстове навантаження суттєво не видозмінилося, оскільки він побудований за класичною формулою-моделлю висловлення: відоме – невідоме, знане – незнане. Перший компонент, почерпнутий з навколишньої дійсності, здебільшого знаний і відомий. Здійснення ж паралелі з ним актуалізує внутрішньопаралелістичну інформацію, тому що це, як правило, новітнє асоціативне відтворення. На цьому наголошують й автори "Словника епітетів української мови"¹,

¹ Биби́к С.П., Єрмоленко С.Я., Пустові́т Л.О. Словник епітетів української мови. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.

аналізуючи стилістично-якісну та емоційно-образну функцію епітета в контексті української народної пісні. При цьому паралелізм може набувати чітких ознак протиставлення, що, очевидно, притаманне і класичним моделям паралелізму, де, з одного боку, наявне наближення паралелістичних структур, а, з другого боку, цей паралелізм актуалізується через зіставлення непорівнюваних образів, оскільки їх функціонально-семантичне навантаження різне:

Ударив дощ, заколихав
полудня спокій величавий.
З квітучого горошку галяв
Стовпи метеликів підняв.
Де ж ти? Твоєї пісні звук,
минувши потопила злива.
Дивлюсь: з затуманілих лук
Біжиш задихана, щаслива.

(В. Свідзинський)

Розглядаючи синтаксичний рівень організації художнього тексту, слід констатувати наявність особливих закономірностей його структуралізації в межах художнього прозування та віршованої мови.

Для поетичної мови особливе навантаження відіграє ритміка, що дає підстави стверджувати наявність смислової функції ритму в тексті. Підхід до ритму з позиції вираженого чи реалізованого смислу набув значного поширення в літературі з проблематики (М.Л. Гаспаров, П.Ф. Фортунатов, А. Белий). У таких студіях ритмізована форма визнається змістовою, оскільки зміст виражається відповідною формою ритмічної кривої (за А. Белімом). Якщо поетичне мовлення (услід за О.О. Потебнею) тлумачити як художнє мовлення, а художній текст – як текст поетичний, в такому разі щодо будь-якого художнього тексту постає справедливим зауваження Ю.М. Лотмана про те, що виступаючи основою спротиву усіх мовних елементів поетичного тексту, ритмічна структура перетворює значення використовуваних у тексті мовних засобів, зумовлюючи з'яву певного внутрішнього поетичного смислу¹.

Сучасний поетичний синтаксис характеризується розмаїттям, у якому вирізняється розвиток класичних течій, продовження новаторських пошуків і постання новітніх тенденцій. Загалом постає очевидним розвиток **інтуїтивно-споглядалної, прагматично-**

¹ Лотман Ю. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – С. 124.

модальної і когнітивно-інтерпретативної течій в українському поетичному синтаксисі, хоча ця картина буде зовсім неповною без урахування деструктивістсько-репрезентативно-епатажного напрямку, в якому, за влучним висловом Владислава Сікалова¹, домінує постійний пошук і "...одинокі підмет і присудок розцінюються як стилістичне убозтво". При цьому можуть домінувати або абсолютний пошук форми з різноманітних розчеплень слів:

н н

е е

дороги

з з

б б

вгору

а а

г г

вгору

н н

е е

вгору

н н

н н

вгору

і і

с с

вгору

т т

ь ь

н н

е е

дороги

с с

к к

вгору

і і

н н

вгору

ч ч

е е

вгору

н н

н н

вгору

і і

с с

вгору

т т

ь ь

¹ Сікалов В. Українська молода поезія: втрата релігійної основи (Нотатки до ювілею "смерті мистецтва" за В. Вейдле) // *Arflinic.* – 1998. – №1. – С. 68–69.

І за принципом побудови й архітектоніки готичної церкви будує Василь Габор усю поезію, в якій повторюються слова "незбагненність", "нескінченність" у вертикальному плані, спочатку структуруючись зверху до низу, а потім навпаки, в горизонтальному ж порядку виконують роль цеглинок лексеми "дороги", "вгору", найчастотнішою постає "вгору", що використовується 31 раз, а "дороги" вживається тільки на початку (на самому верху) або в кінці (у фундаменті) умовно структурованої готичної колони – шість, всього і наявних у поезії шість колон¹.

Такі пошуки суттєво впливають на смислову ємність строфи і самої поезії загалом. "Шукаючи нові, нетрадиційні форми вираження, митці розбирають і наново збирають мовну систему, забуваючи про те, що мова – **не конструктор, а жива істота, й розчленувати її на клітини – значить розшматувати, вбити**"². Можливо при цьому переслідується мета зробити зрозуміле незрозумілим, адже, за виразом Ежена Йонеско, "люди бояться того, чого не розуміють". Інколи не тільки бояться, але й пошановують, оскільки при цьому, як правило, спрацьовує стереотипна фраза, побудована з повним порушенням усталених синтаксичних прийомів, свідчить про важку роботу мозку (спрацьовує суто життєве: чомусь я не розумію, мабуть, щось тут глибинне):

*тепла не буде
буде зима
ніколи не
ма ніколи
бо за зи
завжди ма є
так отож
на
заргон
чар
я ни ні
слово ка*

¹ Габор В. Драбина до небес // Сучасність. – 1998. – №6. – С. 9–12.

² Сікалов В. Українська молода поезія: втрата релігійної основи (Нотатки до ювілею "смерті мистецтва" за В. Вейдле) // Arflinie. – 1998. – №1. – С. 68–69.

*зав жди
лучу
сад
лучу¹.*

У цьому разі читач повинен бути синтаксично підготовленим, оскільки йому слід не тільки скласти слова, але й сконструювати з них цілісні речення та відповідно до формально-граматичної будови останніх та їх інтонування розставити розділові знаки. Таким чином поезія виконує вже і суто функцію коду, який тільки за умови наявності спеціалізованої лінгвістичної підготовки можна декодувати і здобути відповідний глибинний зміст.

Наше окреслення цієї течії як **деструктивістсько-репрезентативно-епатажної** ґрунтується на тому, що в основі її вияву перебуває в першу чергу деструктування форми (чим оригінальніша – тим краща – від простої геометричної фігури до відтворення різноманітних архітектурних вибудов: готична церква, мусульманська мечеть тощо), що поєднується з послідовним механістичним заповненням таких фігур – від слів або словосполучень до простих літер або їх комплексів, що їх необхідно трансформувати у слова і вже останні у речення. Саме через такі витвори відбувається репрезентація власного особистісного почерку з постійним окресленням "Я" та його поверхневою актуалізацією, яка перебуває на поверхні, і гіпертрофуванням "ЕГО" (при цьому може зберігатися класична форма строфи):

*Я чорним буду триста літ.
Я відтінятиму цей світ,
який чомусь назвали білим.
Я вчусь літати. Ще невмілим
назвати можна цей політ².*

У цій поезії Анатолія Кичинського 14 разів використано займенник "Я", що, очевидно, покликаний передбачати суб'єктивізацію мовлення, але виходить нагнітання незрозумілої першості особи. І хоча зовні поезія побудована у класичному дусі, вона сповнена епатажності і гіпертрофованості "Я", що нівелює усю образну канву, пор.:

¹ Кир'ян Н. Текст // Сучасність. – 1998. – №6. – С. 32–33.

² Кичинський А. Ворон // Сучасність. – 1998. – №1. – С. 5–6.

*Я каркаю, і звуки срібні "кар-р-р" –
голублять слух мій. Слово "кар-р-р" –
всесильне. Інші не потрібні.
Я не поет. Я санітар.*

*Я хоч малий ще, але ж ворон.
І пір'я в мене – воронé!
Я ворон, отже, маю гонор.
Не раджу клюнути мене...*

Природно, що абсолютно більшість поезій деконструктивістсько-репрезентативно-епатажного напрямку створена без вживання будь-яких розділових знаків, фіксації початку або кінця речення. Цим, очевидно, знову ж таки переслідується мета – читач сам повинен зрозуміти, що ті чи ті розділові знаки тільки заважають зрозуміти "глибинний" зміст твору:

*вікно щоправда
висадили
в оксамитову революцію
але нині ми прокинулись
з розпеченим цвяхом у м'язку
ваше слово пане-товаришу
і тому що ви не револьвер
а тромпет
труба
вам і схожим
а п'єц не гріє
хочу у вирій

де ви розчинить двері
палає небо¹.*

Не заперечуючи своєрідності української "зорової поезії", що у творчій манері М. Семенка набула "поезюмалярства" (див. поетичні збірки "Каблепоема за океан" (1920-1921); "Моя мозаїка" (1922), в яких використовуються і математичні символи та різноманітні друкарські шрифти), та її своєрідних виявів у сучасній поетичній стихії з домінуванням традицій писанкарства у К. Шишка; шахових знаків – у А. Мойсієнка,

¹ Кир'ян Н. Текст // Сучасність. – 1998. – №6. – С. 33.

криптографії – у Волхва Слововéжа, слід зазначити, що у цій царині новаторські елементи інколи покликані просто привернути увагу читача і внаслідок цього формально вирізнитися. Синтаксична ж поетика в такому разі постає публіцистично-епатажною, при цьому з-поміж фігур слова домінують різноманітні повтори (накопичення), безсполучниковість (уникнення), інверсія (переміщення), іронія (переосмислення), а з-поміж фігур думки переважає репрезентація змісту предмета, його визначення, уточнення.

Особливістю інтуїтивно-споглядальної синтаксичної поетики є констатація баченого і прагнення його відтворити у правильності форм і ліній. Звідси здебільшого дотримання усталених норм літературного письма з відповідним порядком членів речення в структурі останнього, домінування конкретних лексем у синтаксичній позиції підмета тощо:

*Я хотів би сказати тобі слово,
Що нікому іще не сказав.
Але дощ нам урвав розмову –
І поглинув тебе вокзал.
Я чекаю тебе так довго –
Скільки ж можна отак чекать? ¹*

Оповідно-розповідна манера зумовлює відповідну панораму синтаксичної поетики, в якій переважає чітко виражене ставлення до предмета (здебільшого від власної особи).

У поезіях цього напрямку домінують метафори-відкриття, специфіка яких полягає у констатації побаченого (пор. відкриття Ньютоном закону земного тяжіння: він існував і до нього, але його геніальність полягає в тому, що він сформулював концептуальну суть закону земного тяжіння). Щоправда, такі метафори не завжди свіжі, оскільки повторюють уже відоме. У центрі їх побудов перебуває *вітер* (душу вивертає, наснажує серце (П. Вольвач), *проникає у єство, підказує думку* (В. Руденко)), *сніг, дощ* тощо як елементи повітря – однієї з чотирьох визначальних стихій.

Прагматично-модальний синтаксис сучасної української поезії змодельований таким чином, що в центрі вербальної структури перебуває власне-авторське "Я". Здебільшого в таких поезіях через

¹ Орленко О. "Я хотів би сказати тобі слово..." // Літературна Україна. 1998. – 20 серпня.

власне "Я" не так відтворюється почуттєвий світ ліричного героя, як моделюється з єдиним завданням – підпорядкувати не тільки увагу читача, але й спрогнозувати його реактивний вимір. У силу цього поети прагматично-модального напрямку полюбують ті чи ті анафоричні елементи, що виступають ядерними і несуть на собі основний смисловий заряд:

*він посланець
врожайних днів
на ластівки
на нори
на тіні у садку
прийшла печать
до нього¹.*

Кожна строфа цієї поезії (а їх аж 52) розпочинається анафоричним елементом "він посланець", що постійно розширюється, його діапазон модифікується. Це зумовлює витворення єдиного смислового тла і компонент "посланець" постає ядерно-композиційним, його повтор призводить до постійної актуалізації і набуття ним ритміко-кульмінаційної значущості. Водночас він набуває в межах поетичної строфи синсемантичності, тобто здатності власною перспективою вказувати на елементи дійсності тільки за умови сумісної реалізації з семантично ключовим словом². Мотивація анафоричної конструкції "він посланець" здійснюється за рахунок активного використання причинових детермінантів, пор.:

*він посланець
пам'ятає про мур
і заборону
на подарунки
бо митець –
тільки гість
навчається у сні
замкнувши лінію*

¹ Воробйов М. Він – посланець // Сучасність. – 1998. – №4. – С. 5–9.

²Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / Отв. ред. А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1981.

Подібне зустрічається в Ю. Бедрика, Н. Білоцерківець та інших, що зумовлено модально-прагматичними завданнями. При цьому модальний компонент забарвлений суб'єктивністю з чітким спрямуванням у сферу ситуативно-прагматичних завдань, з-поміж яких основним постає опис тих чи інших почуттєвих сфер у драматично-напруженій формі з метою чіткого спрямування почуттєвого світу читача, подекуди навіть у хибну сферу.

Досить привабливим постає у сучасній українській поезії когнітивно-інтерпретативний синтаксис, основними ознаками якого є домінування синтаксико-стилістичних засобів напруженого діалогу з читачем (частим виступає використання замовчування або ампліфікації), різноманітні внутрішньореченнєві та міжреченнєві переміщення (інверсія, конверсія, транспозиція синтаксичних структур тощо). Поезія може витворювати цілісну метафоричну структуру з домінувальним компонентом гіпотези:

*всюди люди люди
і Христос
а не прийде ніхто
і не звільнить
і я знову падаю
на землю
яблукові
до ніг¹.*

Поезії, в яких домінує когнітивно-інтерпретативний синтаксис, сповнені образності, у них аперцепція почуттєвого світу ліричного героя передана через почуттєво-когнітивні або когнітивно-асоціативні реалії, що можуть бути сприйнятими тільки за умови активного входження в національно-когнітивний простір з усвідомленням співвідношення наївно-міфологічної та науково-організованої (науково-структурованої) картин світу, значущості в кожній з них тих чи тих концептуальних прецедентних феноменів та їх корелятивність / некорелятивність з фрейм-структурами, пор. статус в українській мовній ментальності лексем-образів *хата, дівчина, калина, земля* тощо.

З-поміж суто синтаксичних прийомів актуалізації внутрішньореченнєвих відношень, поза всяким сумнівом, вирізняються

¹ Мельничук Т. "...всюди люди..." // Літературна Україна. – 1998. – 27 серпня.

парцеляція, нагнітання коротких речень з метою подати серію миттєвих вражень, кожне з яких може уміщуватися в окремому реченні, нерідко односкладному, не пов'язаному з попереднім, або еліпсованому. Такі речення не автономні, уява про ту чи ту реалію постає з цілого складного синтаксичного цілого:

*Звичайна собі дорога в жовтому літі.
Так. Зелена дорога. Синій Дніпро.
Білі хустики на полі. Засмагли лікті.
П'ята, що вгрузає в землю. Дзенька відро¹.*

Поширеним також є прийом предикативної номінації зображуваних явищ, що, очевидно, мотивується більшою їх семантичною глибиною та ємністю малюнка. Інколи, правда, це виправдано також відсутністю однолексемної номінації такої реалії:

*Ніж,
щоб накраяти хліб.
Ніж – майструвати сопілку.
Ніж,
щоб добити ягня,
Вовком скалічене².*

Поширеним також постає прийом імпліцитно-когнітивних структур, що закладаються в поезію з метою включити читача в парадигму образно-когнітивної насиченості. Хоча при цьому передбачається, що когнітивно-мовне наповнення таких елементів є вторинним щодо авторського, тому вони пунктуаційно виокремлюються (поезія в такому разі може бути адекватно сприйнятою тільки візуально-, зорово-споглядальний простір уможливило включення читача в асоціативно-образну атмосферу і когнітивно-мовленнєву парадигму твору):

*застрілився.
()
мати з вишнями у руці
()
обличчя вже постійне
()*

¹ Вольвач П. Хортиця // Літературна Україна. – 1998. – 27 серпня.

² Білоцерківець Н. Ніж // Сучасність. – 1998. – №2. – С. 9.

порожньо. самотньо. тішуся.
 ()
 набридло бути вічним.
 ()
 може, знову застрілитись.
 ()
 позбавлений мовчання (ніжно).
 ()
 позбавлений голосу (дуже ніжно).
 ()
 мати з вишнями. дивиться.
 ()
 пальці кришаться.
 ()
 мати.
 ()
 вишні
 ()

Ядерно-ключовими словами "мати", "вишні" завершується поезія. Таку манеру можна порівняти в чомусь з внутрішньо умовчуваними монологами, майстерно використаними (чи не вперше!) Осипом Турянським у його повісті "Поза межами болю", в якій за їх допомогою відтворено глибину почуттів ліричного героя, прагнення автора включити читача у парадигму глибинних світовідчуттів героїв, доповнити зображене тими чи тими картинами горизонтальної чи віртуальної площин переживань – спрямованих екстенсивно чи інтенсивно у життєвий набуток читача:

Роса вранці сльозами паде на них.

*Ні, я не можу. Я не смію мовчати*¹.

Така творча манера співвідноситься з манерою розлогих резюмувань, спрямованих на ускладнення реченневої структури, розширення його горизонтальної довжини за рахунок уведення

¹ Турянський О. Поза межами болю // Поза межами болю: Повість-поема; Син землі: Роман; Оповідання. – К.: Дніпро, 1989. – С. 43.

вставлених конструкцій, що постають носіями об'єктивних і суб'єктивних смислів. Таким чином реченнєва структура перетворюється у надскладну смислову структуру, в якій вирізняються кілька інформативно насичених центрів, що засвідчує витворення особливої синтаксичної манери з домінуванням іррадіальних центрів смислового насичення строфи, пор.:

*той світ – ясний, як пригосний "б"
(чотири білосніжні голуби
про мене, що на місяць дмухав,
туркочать Богові на вухо).
той світ – сумний, як голосівка "и"
(для кожного, хто гине молодим,
цвіте в руці архістратига
фіалка кольору індиго)*

*той світ – чудний, як буквозлука "дз"
(свої молитви в'яжу у гудзи,
по манівцях сліди збираю –
приходжу з раю...)¹.*

Якщо у попередній поезії "Нотатки лаконічного самовбивці"² автор має на меті включити читача у контекст зображуваного, пропонуючи останньому самому відтворити ті чи ті когнітивно-ментальні структури, то у поезії "Спостереження ангела" сам автор пропонує тлумачення метафорично-асоціативного образу, в якому ядром постає образ "того світу", співвіднесенного у своїй ясності з пригосним "б", оригінальності і неповторності – зі звукосполюкою "дз", а у своєму сумі – з голосівкою "и".

Мабуть, не можна умовчати одну чи не з найсуттєвіших особливостей сучасного поетичного синтаксису – це деструктивну внутрішню та міжреченнєву компонентарність, коли чи не кожний автор вважає за обов'язок для себе написати одну чи більше поезій повністю без розділових знаків, з порушенням логіки і специфіки внутрішньореченнєвих та міжреченнєвих зв'язків або при вживанні утрадиційнених розділових знаків (кома, тире, крапка тощо) використовувати власні правописні норми щодо вжитку

¹ Стринаглюк Л. Спостереження ангела // Сучасність. – 1998. – №6. – С. 7–8.

² Сучасність. – 1998. – №6. – С. 7.

великої літери та й самого членування речення. Якщо парцелювання (вичленувані частини є валентнозумовленими, залежними від основних компонентів речення), приєднування (постають, як щось додаткове і суттєво модифікувальне) стали вже усталеними в поезії і свій початок беруть ще від Т. Шевченка та інших, то сучасне членування єдиної реченнєвої структури в межах поетичної строфи спрямоване уже не на виокремлення того чи іншого компонента інформації, а на витворення ілюзій, певного накопичення аперцепції, що створює несподіваність постання кінця речення (пунктуаційно-розділового) і зумовлює його спрямування у перспективу. Це зумовлює активізацію взаємозалежності двох або більше формально вирізнених речень (пор. поезику Ю. Бедрика тощо). Непоодинокими постають спроби надати усій поемі структури єдиного цілого через її оформлення як єдиного речення, що у своєму вимірі характеризується багатоплощинністю у формально-граматичному і семантичному плані, а у комунікативному плані витлумачення його як єдиного цілого є надзвичайно проблематичним. Очевидно, у цьому разі слід вести мову про кореляцію "речення → текст". Прикладом такого твору є поема Ю. Тарнавського "Місто Київ та ям", значно менші за обсягом твори зустрічаються у Н. Кир'ян та ін. Щодо оформлення поезій без розділових знаків, то їх коло широкі і функціональне навантаження неоднакове. Їх синтаксис характеризується аморфністю і невизначеністю, що й дає підстави кваліфікувати цю манеру поетичного письма як аморфно синтаксичну, пор.:

*переверсійний герой
втонув
у перфектності
сторонніх вод
може в черниці тобі
мавко
але ж ти любиш життя
і його
самозакоханого
пророка зі списом
архангела
архістратига
пити треба менше*

*тоді побачиш
вікно
і сніги*¹.

Зустрічається у сучасній українській поезії і розмаїте функціональне передумовчання, коли прийом недовомовленості передує подальшому висловленню, в силу чого створюється внутрішньо-віршова парадигма передумовчання. Цей прийом може легко поєднуватися з деструктивним навантаженням членування слів і надання їх уламкам семантичної і функціональної значущості:

*... і казано й приказано мені
... і навіть щиро плакано: розвійся
... обмолотись у гострім ячмені
... поляж під сніг чубатим вівсям
... все-все те чулося: і молоти
... лося і гибло в густих решетах
... а вітер вітряки свої котив
... не все ж той світ який нам брешуть очі
... вчинявся хліб: хоч як збивавсь мені
... щербатий материк на збитих вівсях
... душею відмолотною я чум'янів
... в мені із мене хліб сьогодні містять*².

Таким чином, сучасна українська поезія характеризується різними діапазонами і напрямками звучання, в силу цього у неї синтаксична поетика неспівмірна і нерівнорядна. Багато залежить у цьому разі від орієнтованості митця, його уподобань і прагнення творити почуттєву чи образно-ментальну, когнітивно-опосередковану поезію. Все це суттєво впливає на синтаксичні фігури, синтаксичну тропіку. Можна з усією відповідальністю констатувати єдине: постання новітніх тенденцій у синтаксичній поетиці, що відображають видозміни у художньо-естетичних пошуках і самих аспектах естетики поетичного слова, суттєво впливають на розвиток потенційних можливостей синтаксичних форм слова тощо.

Теоретична граматики української мови. Синтаксис. –
Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 493–507.

¹ Покальчук Ю. Дорога часу // Сучасність. – 1998. – №6. – С. 29–30.

² Затулівітер В. "... і казано й приказано мені..." // Сучасність. – 1998. – №1. – С. 8.

Єрмоленко С.Я.

Синтаксис у стилістиці і стилістика в синтаксисі

Для поєднання двох понять синтаксисі *стилістика* в одній синтаксичній конструкції використано риторичну фігуру, що зветься *анакладис*, тобто поворот, переставляння слів, коли підмет попереднього речення стає в наступному присудком, а присудок в наступному стає підметом. Як приклад Феофан Прокопович наводить думку Платона: "Щасливою буде держава, якщо мудрі ті, що керують нею, або ті, що керують, мудрі"¹. В анакладисі маємо чергування позицій логічних предикатів і лексичний повтор. Стилістичний ефект такої синтаксичної побудови полягає в логічному наголошенні обох граматично зв'язаних слів, у підкресленні ідеї єдності, взаємозалежності обох понять.

Зв'язок двох слів у наведеній синтаксичній конструкції є прикладом логічного входження синтаксису в стилістику і стилістики в синтаксис. Для того, щоб висловити думку, зрозумілу для слухача, читача, треба знати закони граматики, правила поєднання слів у речення, а для того, щоб привернути увагу до незвичного повороту думки, треба вибрати відповідну форму, скористатися можливостями стилістичної гнучкості мови.

У мовній діяльності, в конкретних ситуаціях спілкування синтаксичні й стилістичні явища існують в єдності: комунікативна спрямованість усного і писемного тексту передбачає одночасне задіяння механізмів синтаксису і стилістики. Однак пізнання мовної структури і її практичної реалізації в актах спілкування зумовили диференційний підхід до категорій синтаксису і стилістики.

Диференціація лінгвістичного, ширше – філологічного, гуманітарного знання спричинила виокремлення з єдиної колісь риторики таких самостійних галузей, як логіка, граMATика, стилістика, теорія спілкування, культура мови². Кожна із цих галузей,

¹ Феофан Прокопович. Філософські твори в 3-х томах. Т.1. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. – К., 1979. – С. 283.

² Кожина М.Н. Стилистика и риторика в их взаимоотношении // Кожина М.Н. Речеведение и функциональная стилистика: вопросы теории. Избранные труды. – Пермь, 2003. – С. 126–149.

маючи спільний об'єкт дослідження – мову, ставить свою мету, тобто націлює специфічні інструменти пізнання на різні предмети. Граматика, зокрема синтаксис, вивчає правила побудови речень і словосполучень. Стилїстика визначає той компонент у семантиці синтаксичних одиниць, який породжує емоційно-експресивне, стилїстично марковане висловлювання, забезпечує ефективне використання синтаксичних структур у функціонально-стилїстових різновидах мови. Саме такий зміст вкладається в поняття стилїстичного синтаксису¹. Досить чітко про розмежування граматичного і стилїстичного змісту мовних одиниць висловився І.К. Кучеренко, визначаючи стилїстичний статус "прямої мови": "Поняття "пряма мова" і "слова автора" не мають граматичного змісту, вони повинні належати швидше до синтаксису стилїстичного, тобто розділу загальної стилїстики, в якому описується використання синтаксичних одиниць у художньому творі, їхні виражальні можливості"².

Традиційно стилїстика оперує одиницями мовних рівнів – фонетичного (фонологічного), морфологічного, синтаксичного, лексичного. Йдеться про стилїстику мовних ресурсів, або рівневу стилїстику. У назвах, словосполученнях термінологічного характеру *фоностилїстика*, *граматична (морфологічна, синтаксична, словотвірна) стилїстика* перші компоненти виконують роль диференційних ознак, за якими розрізняють ті системні одиниці, які потенційно здатні виконувати функції стилїстичних засобів. Системність у синтаксисі зумовлена визначеною, впорядкованою парадигмою синтаксичних одиниць. Будь-яка з синтаксичних конструкцій, зафіксована в конкретному тексті, може бути інтерпретована в стилїстичному аспекті, однак останній дослідники розуміють неоднаково. Варто звернути увагу на вживання деяких термінів. Якщо словосполучення *лексична стилїстика*, *словотвірна стилїстика*, *граматична стилїстика* здебільшого не викликають заперечень, то терміни *стилїстичний синтаксис*, *експресивний синтаксис* критично оцінюються прихильниками формального підходу, для яких мова існує лише як код, певна система знаків.

¹ Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилїстична семантика. – К., – 1982. – С. 39–54.

² Кучеренко І.К. Зміст поняття "пряма мова" з погляду синтаксису"// Ілля Кучеренко. Актуальні проблеми граматики. – Львів, 2003. – С. 153.

Тим часом мовна система – особлива, оскільки її функціональна сутність пов'язана з людським чинником, прагматичною оцінкою.

Доводити об'єктивність існування категорії експресивного синтаксису немає потреби, оскільки таке поняття вживають автори сучасних енциклопедичних видань. Так, у праці "Стилистический энциклопедический словарь русского языка" маємо тлумачення експресивного синтаксису як здатності синтаксичних одиниць виступати експресивно-стилістичними засобами, пов'язаними з досягненням ефекту виразності висловлювання¹. У метонімічне слововживання *стилістичний синтаксис* вкладається такий зміст: "використання синтаксичних одиниць як засобів створення додаткової експресії і досягнення функціонально-стильової доцільності висловлювання". Отже, стилістичний синтаксис об'єднує структури, здатні створювати експресивний ефект, і типові структури, наявність яких сигналізує про реалізований окремих функціонально-стильовий різновид мови.

До явищ стилістичного синтаксису належать насамперед ті одиниці, яким властива синонімія, тобто можливість вибору синтаксичних побудов. Так, у синтаксисі української мови наявні співвідносні словосполучення на зразок *Шевченкові думи і думи Шевченка, сільські звичаї і звичаї села, блакитне небо і блакить неба, повіває вітер і повів вітру* та под. Вони мають різні потенційні можливості щодо вживання у комунікативно орієнтованих жанрах різних функціональних стилів. До синтаксичних засобів урізноманітнення стилю належать порядок слів, повні й неповні речення, еліптичні, парцельовані конструкції, односкладні речення, речення з різним ступенем виявлення суб'єкта дії, варіювання позиції головних і другорядних членів, утворення конструкцій з однорідними членами, номінативні речення, можливість вибору сполучникових і безсполучникових структур, так само як і використання різних сполучних засобів та ін. Оскільки нас цікавить статус тих самих категорій у синтаксисі та в стилістиці, розглянемо конструктивні ознаки номінативного речення. Серед синтаксичних параметрів номінативних речень називають такі їхні модальні характеристики: буттєвість; вказівність; емоційна

¹ Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 474.

оцінність із використанням модальних маркерів на зразок *який, такий, що за* і відповідної окличної інтонації; належність до власних назв; спонукальність до дії. Як різновид номінативних речень розглядають називні уявлення¹.

Не важко помітити, що виділені ознаки базуються на різних ступенях граматичної абстракції, точніше, на врахуванні комунікативно-оцінної функції висловлювань. При цьому синтаксично-семантична характеристика номінативних речень супроводжується інформацією про "дієвий стилістичний засіб, властивий художньому і публіцистичному мовленню"².

Поглиблений аналіз номінативних речень здійснюється у зв'язку з розглядом форм вираження компонентів речень (від форми до змісту) і у зв'язку з детальною характеристикою комунікативних завдань висловлювання (від змісту до форми). Перший шлях веде до виділення однокомпонентних і двокомпонентних номінативних речень³ і водночас до розрізнення речень і комунікативів, або еквівалентів речень. До останніх потрапляють номінативні речення із семантикою називного уявлення, вказівності, речення з наявними формами займенників у давальному відмінку⁴. Однак при цьому не враховується семантика займенника, який виконує в рогляданих структурах функцію частки, напр.: *От же, пане сотнику, вам і хазяйка!* (Г. Квітка-Основ'яненко)⁵. Тим часом такі вказівні речення мають виразне стилістичне забарвлення: вони виступають засобом інтимізації розмовного висловлювання. Другий шлях передбачає зіставлення синтаксичної конструкції з еквівалентною щодо змісту й встановлення відхилення від "нульового ступеня", тобто від стилістично нейтрального висловлювання. Без урахування лексичного наповнення синтаксичної побудови здійснити таке оцінювання неможливо, оскільки "синтаксичне міцно поєднане з лексичним"⁶. Розгляньмо уривок: *"Вечір просидів на Володимирській горі. Давно-давно вже я там не був.*

¹ Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 384.

² Там само.

³ Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К., 1994. – С. 43–260.

⁴ Там само. – С. 286–290.

⁵ Там само. – С. 290.

⁶ Общая риторика / Пер.с фр.: Ж.Дюбуа, Ф. Пир, А. Тринон и др. – М.,1986. – С. 125.

Краса! Небо потроху темніє, міниться – і разом міниться та грає фарбами і все навкруги: і зелені гори поруч, і далеке Задніпря, сизою млою повите, і тихий Дніпро внизу" (С. Єфремов). За синтаксично-семантичною характеристикою номінативне речення *Краса!* належить до емоційно-оцінного типу, а за стилістично-текстовою класифікацією – до конденсованого зачину пейзажного опису, в якому поєднуються опис і роздум: занотовуючи в щоденниковому записі свої враження, автор відновлює пережитий стан захоплення баченим пейзажем. Лаконізм однослівного речення і розгорнута словесна картина доповнюють одне одного, урізноманітнюють ритмічно-інтонаційну структуру тексту, багатого на розмовні структури. Досліджуючи розмовний синтаксис, П.С. Дудик цілком слушно розширює об'єкти синтаксичного аналізу і зафіксовані в розмовній, публіцистичній, художній мові конструкції зараховує до явищ номінації, сегментації і контамінації як характерних ознак експресивного синтаксису¹.

Скорочення і додавання – два основні механізми урізноманітнення синтаксичних конструкцій. Вони торкаються розширення синтаксично-лексичної сполучуваності, порушення автоматизму зв'язків між словами, коли задіюються лексичні повтори, еліпсис, синтаксичний паралелізм, синтаксична і граматична надлишковість. На такі структури багата віршова римована мова, напр.: *Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому. ...За небо в небі, за дитячий сміх, за те, що можу, і за те, що мушу* (Л. Костенко). Словосполучення *дякую за небо в небі* поза поетичним контекстом не має пояснення, тоді як поява його в ліричному контексті – звертанні до вечірнього сонця мотивована радістю прожитого недаремно дня, сприйманням неба як традиційної поетичної реалії, як високості людського духу і щирого захоплення цією високістю. Саме лексема з виразною поетичною конотацією розширює можливості синтаксичних побудов, незвичної сполучуваності в поезії. Маємо справу з синтаксичною метафорою, коли нетривіальні синтаксичні зв'язки "вивільняють" лексичну семантику і змушують по-новому сприйняти не тільки зміст синтаксичної конструкції, а й текстові конотації слова.

¹ Дудик П.С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К., 1975. – С. 212–221.

Отже, стилістична інтерпретація синтаксичних одиниць враховує їхню типологічну характеристику в синтаксисі, а також взаємодію форми висловлювання із сферою спілкування, комунікативною діяльністю і відповідним типом мислення.

Українське мовознавство. – 2004. – Вип. 31. – С. 59–62.

Загнітко А.П.

Текст як лінгвістична категорія

До порівняно недавнього часу речення було основною одиницею лінгвістичного аналізу, й інтереси дослідників не виходили за його межі. Ще в 60-і роки нашого століття послідовно проводилася думка проте, що вищої структурно організованої одиниці, крім речення, немає. Поряд з цим давно було виявлено, що не кожне речення "виражає закінчену думку", тобто виступаючи самостійним синтаксично, у семантичному відношенні таким не виступає. Це видно з фрази "Там йшов тривалий бій", яка має свою суб'єктно-предикатну пару, але поза попереднім контекстом семантично недостатня, синсемантична, оскільки не зрозуміло, де "там".

Ще О.О. Потебня передбачав, що мовлення будується не тільки з речень, але й з одиниць, структурно і семантично вищих за останнє. У 1968 р. на колоквиумі в Констанці П. Хартман пропонував розділити сфери дослідження тексту і розрізняти: загальну лінгвістику тексту; лінгвістику конкретного тексту; лінгвістику типології текстів, хоча проблема тлумачення вищої від речення структурної одиниці залишається до цих пір актуальною. Так, Т.В. Булигіна підкреслює: "Незважаючи на деякі особливості сполучень речень у тексті, текст все ж таки не утворює ... специфічної структури, властивості якої б переважали суму властивостей складників речень"¹. Подібну концепцію розвивають М. Даскал й А. Маргаліт. На їх думку, немає необхідності у створенні теорії

¹ Булигіна Т.В. Ограницах между сложной единицей и сочетанием единиц // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 224.

тексту і що граматики речення, якщо вона "повністю опрацьована", може описати всі явища тексту (пор. погляд І.М. Кручиніної на безсполучникове складне речення, яке тлумачиться нею як сполучення речень, що виникає на рівні тексту і характеризується певними особливостями¹. Такий погляд на текст передбачає певний ізоморфізм структури речення і структури тексту, що є некоректним, оскільки ціле і його частини не можуть бути прирівнені і текст не є лише "сумою властивостей" речень (подібний погляд у свій час висловлювали О.О. Шахматов і О.М. Пешковський щодо складного речення, яке кваліфікувалося ними як поєднання речень).

Суперечки навколо кваліфікації вищої за речення синтаксичної одиниці зумовлені кількома чинниками, визначальним з-поміж яких є відсутність традиційно визначуваних граматичних категорій. З цього приводу слід підкреслити, що на кожному етапі теоретичної думки з'являються елементи системи, які значно розширюють уявлення дослідників про саму систему, в силу чого спонукають вчених переглядати "закриту" систему. Показовим у цьому плані є твердження Дж. Лайноза про те, що "граматична структура будь-якої мови у підсумку є невизначеною"². Отже, граматична система мови є системою відкритою і закритою. Її відкритість виявляється в тому, що змістовий і формальний аспекти системи постійно взаємодіють. Що часто підтверджує їх взаємозалежність (пор. вживання складних додатків в англійській мові, поняття транзитивності / інтранзитивності, істоти / неістоти і под.). Останнім часом граматики стає родовим поняттям, оскільки з'являються граматики словосполучень, граматики стилю, граматики розмовної мови, граматики комунікації, рольова граматики, семантична граматики та ін. "Граматики мови включає ... складну систему правил (таксем селекції), згідно з якими кожна лексична форма використовується тільки у певних визначених функціях; кожна лексична форма закріплена формальними класами. Для того щоб описати граматичний лад тієї чи іншої мови, необхідно визначити формальні класи кожної лексичної форми і виявити, які ознаки спонукають мовців зарахувати ту чи іншу лексичну форму до певного формального класу"³. Дещо по-іншому тлумачить сутність

¹ Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – С. 634–650.

² Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – С. 153.

³ Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1967. – С. 292–293.

граматики Л.В. Щерба, який вважає, що " ... справжньою основою граматичних і лексичних правил будь-якої живої мови виступає ... неписаний, невпорядкований лінгвістичний досвід даного колективу"¹. Мова якраз прагне перебороти ознаки хаотичності, відшуковує шляхи усвідомлення неорганізованості, в силу чого виділяються нові ознаки певних явищ і розширюються межі системи, яка уявлялася раніше закритою.

Принциповим є те, що більшість граматичних понять утворені з філософських категорій. На їх ґрунті сформувалися граматичні категорії. І.І. Мещанинов підкреслює: "... для наявності граматичної категорії необхідна наявність граматичного поняття, що передається граматичною формою"². Хоча у своїх подальших роздумах лінгвіст тлумачить граматичну категорію як величину, що постає у формальних виявах семантики, що перегукується з думкою Ж. Вандрієса, який пише, що "граматичними категоріями називаються поняття, які виражаються через морфеми. Так, рід і число, особа, час і спосіб, питання і заперечення, залежність, мета, знаряддя та ін. – все це граматичні категорії в мовах, в яких є спеціальні морфеми для їх вираження"³. Таким чином граматична категорія базується на граматичному понятті, що й дає можливість І.Р. Гальперіну стверджувати, що "...граматична категорія – це узагальнений клас форм, що виражає граматичне значення, граматичне поняття – це логіко-філософська категорія, яка перетворена у мовній свідомості і яка визначає предмет граматики"⁴. У такій інтерпретації постає можливим виділення граматичних категорій тексту, який являє собою певне утворення, що виникло, існує і розвивається у писемній формі літературної мови. Складники тексту по-різному в сучасній лінгвістичній літературі визначаються: складне синтаксичне ціле, надфразна єдність, прозова строфа. При відмінності термінології більшість дослідників однакові ознаки наводять при тлумаченні синтаксичної

¹ Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – С. 73–74.

² Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – С. 194.

³ Вандриес Ж. Язык. – М.: Соцэґгиз, 1935. – С. 91.

⁴ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – С. 15.

одиниці, рангом вищої від речення: два або більше речень об'єднуються у більшу одиницю для вираження певного логіко-семантичного цілого. Це відрізок мовленнєвого ланцюга, що характеризується смисловою, комунікативною і структурною завершеністю. У ньому вводиться, розвивається і завершується конкретний відрізок інформації. У зв'язку з цим у надфразній єдності розрізняють речення, які вводять тему, її розвивають і подають висновок. У першій частині відбувається знайомство з певним об'єктом, в останній – знову зустрічається об'єкт, але уже в іншому вимірі, оскільки його пізнання значно поглиблене комплексом даних, вміщених у середній частині. Таку побудову надфразної єдності слід визнати основною, яка у мовленнєвому потоці зазнає різноманітних варіацій і видозмін, внаслідок чого зустрічаються надфразні єдності зі зворотним розташуванням частин (спочатку йде висновок, а потім здійснюється детальне знайомство з причинами, що зумовили його з'яву, пор. композицію новели Василя Стефаника "Новина", яка розпочинається з розв'язки і тільки потім іде констатація подій і розкриття внутрішніх чинників, що зумовили такий перебіг подій). Крім цього, зустрічаються фразеологічні єдності, які об'єднують у своїй структурі тільки дві частини – вступну і завершальну, інколи вступну і розвиваючу. Наприклад: *Культ вогню, як відомо, дійшов до нас ще з язичницької доби. Та це й природно: наші далекі предки пов'язували з ним смисл життя. Вогонь у їхньому житті був найосновнішою формою існування – обігрівав, годував, гуртував у родинну спілку. Відтак вогнище – місце, де постійно горіло багаття, – вважалося оберегом життя, роду і племені в усіх давніх народів, у тому числі й наших предків.*

Згодом, коли люди наловчилися досить легко добувати вогонь, він проте й надалі продовжував виконувати духотворну функцію ритуального оберігача родин. Чимало обрядів, пов'язаних з цим символом, дійшли до нашого часу. Згадаємо вислови: вогненне слово, вогонь душі, родинне вогнище тощо (В. Скуратівський).

Як видно з тексту, у ньому легко вичленовується дві надфразні єдності, що своїми обсягами збігаються з абзацами (хоча абзац належить до стилістичних прийомів і необов'язково збігається з надфразною єдністю). Кожна з надфразних єдностей містить

у собі складники своєї цілісності, що досягається використанням слів типу *ним, їхньому, відтак*, які характеризуються синсемантичністю і значеннево спрямовані у попередній контекст, знаходячи там свою мотивацію. Подібні слова і словосполучення наявні і в другій синтаксичній єдності: *цим символом, він*. Структура надфразної єдності значною мірою зумовлена вимогами актуалізації вміщеної в ній думки. Компонування надфразної єдності з двох частин зустрічається в тих випадках, коли інформація, вміщена в ній, вміщує зачин і висновок, які констатують перебіг певних подій:

Щороку у цей день до старого заїздив із привітанням хтось із колишніх його вихованців. Останній раз було небагато, щось із чотири чоловіка. Бурхливе життя розкидало людей по всіх усяодах, а будівництво навантажило роботою, що за нею не завжди пригадаєш про ювілей старого вчителя, що спізнився вмерти...

*Думка, що він спізнився вмерти, припадає до смаку старому. Він усміхається з неї в бороду і каже вголос:
– Спізнився!*

Та спізнився він не набагато. Тільки дев'ять років, як кинув він педагогічну працю, і заходами своїх колишніх вихованців дістав пенсію у збільшеному розмірі... Таки не забули його, старого, хлоп'ята, що він і не мріяв ніколи бачити їх членами уряду, видатними політичними діячами (О. Слісаренко).

У наведеному уривку синсемантичними компонентами виступають слова *останній раз, він, він, він, він, їх*, які разом з лексичним повтором "*що спізнився вмерти*", "*що спізнився вмерти*", "*спізнився*", "*спізнився*" забезпечують цілісність тексту.

При аналізі тексту слід враховувати його усний чи писемний різновид. У свій час Л. Блумфілд підкреслював: "Письмо – це не мова, але всього лише спосіб фіксації мови за допомогою видимих знаків"; "ми завжди повинні надавати перевагу слову написаному слово мовлене"¹. Подібний підхід знаходить послідовну аргументацію при аналізі усної мови як єдиної реальної сутності мови. Не заперечуючи концептуальної істинності такої думки, слід зазначити, що відмінність між усним і писемним мовленням таїться в глибинах комунікації та спектрі реалізованих ситуативно-прагматичних завдань. Усне мовлення передбачає свого

¹ Блумфілд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1967. – С. 35–36.

адресата, його основним виявом виступає діалог; у писемному мовленні адресат його в даний момент мовлення відсутній, хоча він прогнозується самою текстовою структурою та його власне-комунікативними установками. Відсутність того, до кого звернене писемне мовлення, зумовило витворення основних граматичних категорій тексту. У зв'язку з цим Ж. Вандрієс підкреслює: "...різниця між мовами писемною й усною стає все більшою і більшою і більшою. Ні синтаксис, ні словник обох мов не збігаються. Навіть морфології різні: простий минулий, минулий недоконаний умовного способу уже не вживається в усному мовленні"¹ (розр. наша – А.З.).

Суттєвою особливістю писемного тексту виступає його функціональна орієнтованість, оскільки він виконується з чіткими завданнями, спрямованими на включення співбесідника в активну комунікацію.

Особливості синтаксису тексту. Текст – це серединний елемент схеми комунікації (комунікативного акту), яку гранично спрощено можна уявити у вигляді триелементної структури: автор (адресант) → текст → читач (адресат). Як серединний (проміжний елемент комунікативного акту) текст виявляє свою специфіку у двох вимірах: кодуванні і декодуванні. Щодо мовця (автора, адресанта) текст є кодованою величиною, оскільки мовець кодує певну інформацію з метою її донесення до читача (адресата), використовуючи при цьому наявні засоби; для сприйняття, вміщеної у тексті інформації, читач повинен її декодувати. В силу цього застосування тих чи інших засобів кодування має бути адекватним у вихідний і кінцевий момент комунікативного акту. При розбіжності цих засобів зникає можливість взаєморозуміння і правильного сприйняття тексту (текстової інформації). Якщо ж взяти художній текст, то тут два елементи структури злиті воедино, оскільки автор пропускає реальну дійсність через свій власний, суто індивідуальний психічний та емоційний світ. Специфіка художнього тексту полягає також у тому, що на відміну від інших текстів, які створюються тільки

¹ Вандриес Ж. Язык. – М.: Соцэкгиз, 1935. – С. 253.

після перебігу певної події, речовий світ художнього тексту створюється в міру створення тексту. До створення художнього тексту його предметний світ не існує, він з'являється симультанно, одночасно зі створенням тексту. "Форма художнього повідомлення і його зміст не існують окремо одне від одного, і творець цієї єдності завжди присутній в ній"¹. Предметний світ наукової статті, повідомлення тощо існує в реальному світі, звідки він черпається і подається у власне-авторській інтерпретації.

Художній текст складний і багатоплановий. Завдання його інтерпретації – виявити максимум закладених у ньому думок і почуттів художника. Задум автора втілений у творі і тільки з нього може бути реконструйованим. Саме це завдання є основним для інтерпретації тексту, яка може бути витлумачена як освоєння ідейно-естетичної, смислової та емоційної інформації художнього твору, що здійснюється шляхом відтворення авторського бачення і пізнання дійсності. Ця сфера філологічних студій, в якій синтезовано виявляються літературознавство і лінгвістика, розпочиналася як *герменевтика* (від грецьк. "герменеутикос" – пояснювальний, тлумачний) – *тлумачення спочатку біблійних, а потім й інших давніх текстів*. У наш час ця галузь відома як Новий критицизм ("New criticism") у США та Практичний критицизм ("Practical criticism") в Англії. Інтерпретація художнього тексту вимагає усвідомлення задуму автора і правильного тлумачення смислової значущості кожного його компонента. У тексті з'являються додаткові можливості мовних одиниць, що реалізуються в умовах контексту. Саме на тлі контексту відбувається висування мовної одиниці на передній план, вперше помічене представниками Празької школи і позначене ними терміном *актуалізація*, тобто "таке використання мовних засобів, яке зосереджує увагу само собою і сприймається як незвичайне, позбавлене автоматизму, деавтоматизоване"², протиставлене *автоматизації*. Остання означає звичне, нормативно закріплене використання мовних одиниць, що не приводить до створення додаткового ефекту і не несе додаткової інформації.

¹ Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. – М.: Просвещение, 1988. – С. 9.

² Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок. – М.: Наука, 1967. – С. 355.

Основним засобом створення актуалізованого контексту є повтор актуалізованої одиниці і порушення передбачуваності розгортання і безпосереднього оточення. Повтор актуалізованої одиниці у наведеному уривку виступав засобом, який концентрує навколо себе всі інші компоненти. У письмовому тексті значущими виступають різноманітні фоно-графічні реалізатори авторського задуму, що на рівні усного мовлення позбавлені свого навантаження, особливо графічні, оскільки для усної комунікації суттєвими постають різноманітні паралінгвістичні засоби актуалізації думки та висловлюваної інформації. Зміна шрифту і ущільнення ряду графем відображають зміну інтонації і логічного наголосу, тобто виконують функції відображення емоційного стану мовця в момент мовлення. Дефісація переважно є засобом зображення великого переживання персонажа, курсив передає інтенсифікацію і / або перенесення фразового наголосу на виділюване слово, пор.:

Осте сте
бі бо
бу
візники – люди
трамваї – люди
автомобілібілі
бігорух рухобіги
рухливобіги
кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палять
пах
пахка
пахітоска
дим синій
чорний дим
пускають

бензин
чаду жить
чаду благать
кохать кахикать
життедать
життерух
життебе-
нзин
авто
трам
(Михайль Семенко).

Так не вмирає життя.
Так ми ідем у вічність.
Атлант-ель-стан,
Ніл-ель – стан-
Змінє наш
Дніпр-ель-стан
(Михайль Семенко).

У першому випадку курсивом виділене слово "*бензин*" зосереджує на собі увагу і виступає кульмінаційним елементом всього поетичного тексту, у другому випадку третє членове слово "*Дніпр-ель-стан*" набирає логічного наголосу і виступає найбільш семантично вагомим. Водночас у першому уривку спостерігається морфемна гра, коли Михайль Семенко членує єдину морфему на кілька складників строфи і на цій основі намагається створити новий художній образ: *дим*, або ж кілька логічно наголошених елементів: *Дніпр-ель-стан*, при цьому використовуються власне-авторські утворення з метою посилення загальнономовного:

Атлант-ель-стан,
Ніл-ель-стан-
Змінє наш
Дніпр-ель стан.

Їх творення здійснюється за нормативним зразком на ґрунті загальновідомих понять (таке членування у чомусь подібне до членування єдиної реченнєвої структури при парцелюванні).

Посилювати звучання фрази та її експресію може використання графонона – найчастотнішого способу актуалізації фонетичних

особливостей персонажа. *Графон* – це графічна фіксація індивідуальних особливостей мовлення: *Гість виплутався з кущів і підійшов, розпливаючись в широку радісну посмішку цілим своїм квадратним, косооким обличчям. Присадукуватий і добродушний, він підійшов упевненою ходою, як додому, і далібі щиро тішився.*

– *Зиздрасте...* – тикав кожному свою шкарубату руку.

– *Зиздрасте, батіка!..* – і аж зажмурився від втіхи, коли старий Сірко дружньо обхопив його ручищами за плечі і потряс, – старі добрі друзі! "*Це ж Пятро Дядор*". Обернув тунгуза до хлопців: – *Перший мисливець у цілому світі. Ну-ну, добрий гість!..*

– *Зиздрасте, Наталіка... Здрасте...* – коло Григорія тунгуз завагався і подивився запитливо на Сірка. Той підморгнув йому: "*То теж наш!*"

– *Зиздрасте, к а п і т а н а !..* – подав він руку Григорієві.

... *Сірко теж набив люльку.*

– *Ну, як живеш, Пятро?! Розкажуй. Чого це ти никаєш? Чом не пантруєш?*

Тунгуз, все обтираючи рясний піт, похитав головою і аж зажмурився очі:

– *Ї р о п л а н у ї с к а і м !*

... – *Їроплану їскаім, – повторив скрушно вже і важко віддихнув.*

– *Яку "їроплану"!?*

– *У п а л а ... Мало-мало літала і упала... їскаім.*

– *Чогож вона впала? Хай вона сказиться! Отакої!*

– *Пороха мало... Порох горі – їроплана леті. Порох кончай – їроплана падай. Капут! Літала-літала і... "чи-ш-ші-к". І аж показав захоплено рукою, як то вона "чи-ш-ші-к" – штопором вниз, і прищмокнув язиком (І. Багрянний);*

Оксана: А тепер вже ти запанів, чи як?

Гордій: Разве не видно мово виховання? Оксана Антоновна! Позвольте вам об'яснити опис моїх стражданій, што тепер другою вже мой предмет, а не Катря, што я, чесне слово, і в мислях не імел, штоб какой душимишенний шкандал, как увідал і так себе тепер понімаю, што хоч січас согласен помереть.

*Жисть копейка,
Когда в любви лиходейка*

*Аба мнє так панімаєт,
Што з сьвета сживаєт.
Понятно вам, какая ето мука – безответная любов?*
(М. Кропивницький).

Функціональне навантаження графонів в обох уривках неоднакове. У першому випадку фіксуються особливості мовлення тунгуза, для якого російська мова є нерідною і вимова його характеризується цілим рядом специфічних ознак; у другому випадку спостерігається авторське прагнення через особливості мовлення свого персонажа передати своє ставлення і показати його нікчемність, що виявляється також і в його прагненні протиставити себе – освіченого – загальній людській поведінці.

Текстова організація на лексичному рівні також характеризується рядом особливостей, що особливо є помітною у функціональному статусі синсемантичної лексики. Займаючи в загальному словниковому фонді до одного відсотка слів, синсемантична лексика покриває майже половину всіх слововживань тексту. До таких частотних лексем належать займенники, прийменники (аналітичні синтаксичні морфеми), сполучники, частки і под. Займенники у структурі тексту вказують на розподіл функціональних статусів у комунікативній побудові, інтимізують (за висловом Л.А. Булаховського) мовлення, наповнюють його емоційно-експресивним забарвленням.

Завдяки своїй лексико-семантичній недостатності займенники легко семантизуються і заповнюють власні семантичні ємності контекстуальним змістом. Ця здатність займенника виявляється у двох напрямках. Перший пов'язаний з процесом семантичного включення. Це має місце у випадках охоплення семантикою займенника відповідного іменника і перший сприймається саме у такій іпостасі:

– Вже приїхали? – спитав воєнком.

– Воно таке саме... таке саме, як і було, – казав Данченко, не зводячи з міста очей (В. Підмогильний).

Повтор займенника у сусідстві з емоційно-оцінними словами приписує йому відповідну контекстуальну оцінність, якої він позбавлений у словнику, що слід назвати семантичною

протяжністю, оскільки зміст займенника змінюється за рахунок контекстних партнерів: Він підійшов до вікна й розчинив його, нагло рвучи наліплений папір. *Разом з холодним струменем повітря в кімнату долинув гомін безмежної вулиці, де він почув дзвін їхніх голосів, шелест їхніх кроків та суконь, рухи їхнього тіла та уст* (В. Підмогильний). Займенник "їхньому" (їхніх), характеризується і семантичним включенням і семантичною протяжністю, набуває подвійного тексто-сміслового навантаження, оскільки він семантично включає іменник (мова йде про асоціативний ряд іменників типу *дівчата, жінки* і под.) і водночас значною мірою набуває своєї семантики за рахунок контекстних партнерів (*кроків, суконь, рухи, тіла, уст*).

Широким діапазоном текстотворюючих компонентів характеризуються синсемантичні сполучники, подекуди цього статусу набувають і автосемантичні сполучні засоби. Найчастотнішим з-поміж усіх сполучних засобів виступає сполучник сурядності "і", актуалізація якого в художньому тексті досягається завдяки повтору. Повтор сполучного слова в стилістиці здобув назву *полісиндетон* (у перекладі з грецької означає "багатосполучниковість"). Полісиндетон створює враження збільшення кількості подій, ущільнення їх перебігу: *Всі жіночі кривди витягали наверх: і як він вдовами опікувався, і як дівчат з ума зводив, і які карі за мочення конопель накладав, що де й коли зробив, – все те пер пригадували собі* (Б. Лепкий).

Крім повтору, актуалізація сполучника здійснюється за умови його приєднального використання в ініціалній функції. Відкриваючи речення (розділ та ін.), сполучник встановлює між ним і попередньою частиною відношення аналогічності / неаналогічності¹:

На попівстві в наріжнім покою світилося.

– Панна Ганя ще не спить, – завважив о. Леміш.

– Мабуть, книжку читає.

А Шагаєві здалося, що світло з Ганиної кімнати бігло йому назустріч і освічувало дорогу (Б. Лепкий).

¹ Холодов Н.Н. Об отношениях аналогичности и неаналогичности в синтаксисе // Вопр. языкознания. – 1985. – № 5. – С. 23–27.

У створенні додаткового змісту тексту активну участь беруть окремі прийменники, прислівники. При їх концентрації створюється враження динамізму перебігу подій і напрям, спосіб, темп переміщення відтворюються не через назву відповідного об'єкта або певної дії, а через зосередження і нагромадження синсемантичних слів:

*Пісні... пісні... Без краю... Без кінця...
Пісні без слів... без звуків. Але туга,
Як хмара, лине по чолу співця;
Навколо мла, навколо мла, наруга,
І день, як ніч, без місяця і зір,
І в стумі чутно: хто там плаче?*

(В. Чумак).

Прийменник "без" і прислівник "навколо", "там" створюють динаміку зміни якостей, перебігу подій і виступають текстотвірними елементами.

Автосемантична лексика, на відміну від синсемантичної, спрямована на відтворення через власну семантику закономірностей об'єктивного світу, поданих через власне-авторське бачення. У межах тексту, крім свого власного лексичного значення, вони можуть характеризуватися емоційно-оцінною семантикою. Носіями такого значення виступає переважна більшість якісних прикметників. Насиченість тексту останніми засвідчує авторську деталізовану кваліфікацію та оцінку певних явищ та подій. Такі стилі часто називають а д ' є к т и в н и м и , пор. стильову манеру Дж. Голсуорсі, К. Менсфілда, О. Уайлда, У. Фолкнера¹. У таких авторських оцінках послідовно виявляються їх симпатії (антипатії) до своїх героїв:

Так велося з дня у день...

Ранком запашина купіль з прохолодною або й зовсім теплою розжевою водою. А тоді... вибагливі сніданки під чарівну музику, тривожно-релігійну чи тужну, неначе дитячий плач кинуті сироти. Маріам сказала, що то найкращі мелодії музичного Сходу, їх, мовляв, любить сам пан султан – оборонець правовірних мослем, тінь Пророка.

¹ Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. – М.: Просвещение, 1988. – С. 41.

Тоді прогулянки, де хто хотів: по великих залах, купелях, райських садах. Їх, тих красунь, було тут так багато, що нові полоньки швидко звикли до тої розкішної вроди: їм часом здавалося, що на світі все так, як і в цьому султанському палаці – краса, розкоші, безжурне життя, розманіжені лінощі (М. Лазорський).

Емоційно-оцінне значення інколи ототожнюють з експресивним. Синтезуючись, ці значення характеризуються власним спектром вияву. Основна функція емоційно-оцінного значення полягає в бажанні мовця виразити себе, завданням експресивного значення є вплив на адресата. Експресивне значення притаманне усім тропам, в яких експресія створюється за рахунок контекстуального висування тропічного слова, пор. статус метафоричних і метонімічних словосполучень. Метафора ґрунтується на спільності у семному складі двох лексем, денотати яких ніяк не пов'язані між собою у реальній дійсності: "сонце – куля": спільна сема – "круглий" – форма; "сонце – небесний вулкан": спільна сема – "гарячий" – температура; "сонце – янтар (буриштин) в небі": спільна сема – "жовтий" – колір і под., пор.: *Махом останніх зусиль Рвати кайдани гнилої моралі І далі!.. І далі!.. І далі!..* (В. Чумак); *А вітер в димарі регоче, вис, плаче, – Немовби хтось помер, що любий був йому; Криничний журавель чекає на цямринах, Корова жде в хліві і сонях на межі...* (М. Руденко).

У метонімії перенос найменування ґрунтується не на подібності об'єктів, а на їх реально існуючих зв'язках: *І враз клас вибухає реготом* (О. Слісаренко). Метонімія значною мірою базується на глибині асоціативного мислення, оскільки власне-авторська метонімія може ґрунтуватися на домислюваних (ірреальних) зв'язках, що особливо послідовано виявляється в особливостях функціонального статусу синекдохі, стосунок частини і цілого.

Суттєвим у тексті виступає також соціолінгвістичне значення слова, що пов'язане з етнічною самобутністю народу, його побутом, освоєнням реалій об'єктивного світу. Соціолінгвістичним статусом може характеризуватися і міфологія. Соціолінгвістичне значення входить у семантичну структуру слова, інколи соціолінгвістичне значення залежить від ідеологічного спрямування мовців. Це – ідеологічне значення, пор. зміст слів *біржа, демократія, пан, пані* та ін. у недалекому минулому і сьогодні (підтвердженням їх ідеологічного тлумачення виступають словники).

Важливість адекватного сприйняття соціологічного значення слів з особливою яскравістю виявляється при перекладі. Адресоване своєму національному читачеві і функціонуючи в національно-мисленнєвому контексті, слово сприймається автоматично і не вимагає ніяких пояснень і уточнень, мотивацій, оскільки його семантичний обсяг співвідноситься з конкретним контекстом і відповідно до нього інтерпретується. Для адекватного сприйняття значення цього слова необхідний контекст, в іншому разі витворюється лакуна – повна або часткова передаваної словом інформації. Читачеві роману А. Хейлі "Колеса" у перекладі українською мовою незрозуміло, чому розпочинається така напружена сутичка між білим майстром і чорними робітниками після вельми "нейтральної" фрази майстра *"Ось подивись, хлопче"* – *"Look here, boy"*, чому назавжди запам'яталася Дж. Болдуїну (*"I whel here for geit in"* – говорить він) фраза білої дами *"Що тобі, хлопче?"* – *"What you want, boy?"* (*No Name in the Street*); чому при знайомстві з Рафінадом (*Sugar boy*), одним із персонажів Р.П. Уоррена (*"Вся королівська рать"*), другий персонаж дивується: *"А я думав, він чорний"*. Для американця розшифровка ситуацій не виявляє складностей: презирливе *"boy"*, що застосовується до афро-американців будь-якого віку і яке вкорінилося у білому побуті, стало сприйматися ними як образа, викликаючи відповідну реакцію.

Стилістичне значення слова виступає одним з основних засобів відображення ситуації і створення загального тону викладу, при цьому воно фіксується у словнику як примітка, не будучи компонентом дефініції слова. Примітка сигналізує про коло комунікативних призначень слова, його силу експресії. Ефект використання стилістичного значення слова може бути прямим, за умови використання слова у його "власній" ситуації (книжне – у науковій дискусії, розмовне – у побуті), і зворотним, якщо стилістичне значення одного регістру попадає в ситуацію іншого регістру (вульгаризм – до книжного опису, офіційно-діловий термін – у невимушену бесіду). Останнє пов'язане завжди з передачею іронічного, критичного ставлення автора до мовця або до ситуації. У такому випадку слово виконує подвійну функцію: воно характеризує і умови спілкування і самих комунікантів, пор.:

*Борців як три не поденькуєш,
на моторошні засердчить,
і зараз тіглом закишкуєш,
і в буркоті закендююєш.
Коли ж що напхом з'язикаєш,
і в тебе добре зживотаєш,
то на веселі занутрить,
об лихо вдаром заземлюєш,
і ввесь забуд свій зголодуєш,
і біг до горя зачортить,
Та що абищоти верзлялом,
Не казку кормом солов'ят:
ось ну, закалиткуй брязкалом
то радощі заденежать.
Коли давало сп'ятакуєш,
то може чуло зновинуєш,
як, що з тобою спередить,
куди на плавах човновати,
як угодилі юновати
і як Еней замінервить.*

*Днів як три не поборицуєш
(поїси борцу),
на серці замоторошинить,
і зараз зотягне кишки,
і в кендюсі забуркотить.
Коли ж що язиком напхаєш
і в живіт добре втеречиши,
то на нутрі повеселішає,
об землю лихом вдариси,
і ввесь свій голод забудеши,
а горе до чорта забіжитьь.
Та що верзти абищю?
Не казкою кормлять солов'я:
ось ну, забряжчи калиткою,
То денежски порадують.
Коли даси п'ятака,
то може почувєш новину,
як і що з тобою буде,
куди на човнах плавати,
як угодити Юноні
і як за-енеїть (за Енеєм
стане) Мінерва.*

i

*"Енеус ностер магнус
панус
І славний Троянорум князь,
Шмигляв по морю, як
циганус,
Адте, о, рекс! прислав
нунк нас.
Рогамус, доміне Латине,
Нехай наш капут не загине
Пермітте жить в землі своєй,
Хоть за пекунії, хоть
гратіс,
Ми дякувати будем статіс
Бенефіценції твоєй.
"О, рекс! будь нашим*

*Меценатом,
І ласка мтуам покажи,
Енеусу зробися братом,
О, оптіме! не одкажи;
Енеус принцес єсть моторний,
Формозус, гарний і проворний,
Побачиши сам і номіне!
Великці пери подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене...*

(І. Котляревський).

В обох уривках¹ арготизми виконують подвійну функцію – вони характеризують ситуацію і окреслюють учасників комунікації.

Кожне вживання слова сприяє нарощенню ним смислів, тобто розвитку особливої, релевантної тільки для певного тексту семантичної структури повторюваного слова, яка на відміну від словниково запрограмованої характеризується індивідуальністю і не може бути відтвореною у своїй цілісності в інших текстах, що й засвідчує її контекстуальну закріпленість. Це в першу чергу торкається слів ключових і тематичних, специфіка яких відображена в їх назвах: вони позначають поняття вузлові для сюжетно-тематичного руху твору.

Так, наприклад, слово "комуна" у романі О. Слісаренка "Чорний ангел", виступаючи основним у зачині твору (*Року тисяча дев'ятсот двадцять першого, вночі під шосте жовтня селяни Липового, Гартаків і Вересок з жахом побачили, як над Липівською комуною, в лісі, спалахнуло велике полум'я*), поступово набуває різноманітних відтінків і асоціацій, оскільки вона виступає центром оповіді (комуна → комуна "Червоний шлях" → панський маєток → таємна місцина → кожному відоме місце → знане місце → місце таємниць → Липівська подія → подія з незаним). Загалом слово "комуна" повторюється у романі 378 разів, набираючи щоразу інших конотацій. Враховуючи прикріплення семантичних зрушень

¹ Перший уривок з власним авторським коментарем наводиться Олексом Горбачем у праці "Арго українських школярів і студентів" // Наукові Записки Українського Вільного Університету. – 1964 – 1966. – Ч.8. – Філологічний факультет. – Мюнхен, 1966. – С. 3–55.

слова "комуна" до певної замкненої лексичної мікросистеми художнього твору, значення слова "комуна" можна визначити як індивідуально-художнє.

Індивідуально-художнє значення слова виступає узагальненням цілого ряду актуалізованих контекстуальних смислів, реалізація яких зумовлена ідейно-тематичним і композиційним розвитком твору. Індивідуально-художнє значення не зводиться до одноактантного контекстуального прирощення смислу, оскільки таке прирощення завжди є контекстуально зумовленим і діє як комплементарне щодо словникового значення.

Значущим у художньому тексті постає граматичне значення, яке може зазнавати різноманітних актуалізацій і насичень. Найчастіше актуалізуються дієслівні категорії часу, стану, перехідності (неперехідності). Саме в умовах художнього тексту час може набувати різноманітних модифікацій, пор. функцію теперішнього історичного, теперішнього репортажного, теперішнього сценічного:

Кіндрат:

А що таке козацька наша слава?

От ми тепер за бідний люд б'ємось,

І люд кричить: козацтву слава! слава!

І кобзарів дзвінкії голоси

Про неї виспівують нам у думах.

Ми славою тією вже впились,

І час би вже добути нам спокою.

А знаєте, що станеться колись

Із славою тією голосною?

Настане (час), утишиться родина,

Забуде люд жахатись повсякчас, –

І не навчатиме вже батько сина

Про тее все, що турбувало нас.

Життям-бо іншим житимуть онуки,

А наші всі бажання, всі думки,

І наші всі надії, й наші муки

Забудуться на вічній віки

(В. Самійленко).

У запропонованому уривку форми теперішнього часу несуть на собі навантаження сценічного, оскільки, репрезентована ними дія, виявляється не у своєму прямому перебігу, а у розповіді про неї і в сценічному її зображенні через різноманітні аксесуари. Теперішній узагальнений у чомусь нагадує теперішній абстрактний (*Земля крутиться навколо Сонця; Квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів*) з тією лише особливістю, що репрезентована ним дія являє собою часткове узагальнення щодо конкретної особи: *"Жінки мене взагалі не цікавлять. Усі вони такі самі, як я, а то ще й гірші. А чоловіки вражають своїм маразмом. Вони так засліплені своєю зверхністю, що вже нічого не помічають і не можуть навіть у гадиці мати, що може знайтися жінка, для якої вони інфузорії під мікроскопом!"* (П. Загребельний).

У художньому тексті актуалізуватися може граматичне значення роду іменника, що виступає додатковим засобом характеристики зображуваної особи, виокремлення особливостей її мовлення: *"Ну, кінчилася шамотнява, наш експрес рушив, обійшла купе, збрала квитки, одержала за постіль, повертаються до "служебки", а лейтенаша стоїть виструнчений, блідий і аж ніби схудлий"* (П. Загребельний). Тут експресивну функцію несе форма *"лейтенаша"*, що містить у собі емоційно-оцінний суфікс жіночого роду *"и"*, позначений розмовним відтінком.

Подібну експресивну функцію можуть виконувати форми числа, що позначені формальним спрямуванням, пор.:

– *А для чого ж ви нові гасла вигадуси?* – з недовірою перепитав Понюхно, кинувши оком на списаний аркуш паперу.

– *А ви що, Ковбика не знаєте? Він же боїться, щоб хтось раптом не...*

– *Це ви, звичайно, вигadaв, що і я повинен вивішувати?*

– *А ви що, проти?*

– *Проти чого?*

– *Проти склянки шампанського?*

– *Ви б так зразу сказав.*

На дах лізли через горище, рясно обліплене павутинням.

– *Ви ж чув, мені сьогодні цікавий сон снився, – розповідав Понюхно по-товариськи, наперед смакуючи ще не взятим пивом чи склянкою шампанського.*

... – *Та ви слухай!* – *Понюхно ліз на дах позаду Грака і говорив йому в спину.*

(О. Черногуз).

Порушення формального узгодження в числі (*ви слухай; ви сподівався*) зумовлює витворення іронічного відтінку оповіді і характеризує мовлення Понюхна як низько освіченої людини.

Водночас граматичне значення роду може самостійно виконувати стилетворчу функцію, зумовлюючи з'яву сатиричного забарвлення контексту, пор. пародію на Є. Євтушенка, в якого у поезії "Поэт на рынке" був рядок "Поэт стояла":

*Евтушенко писало,
что стояло поэт.
Евтушенко считало,
что родов больше нет.
Евтушенко старалось
Доказать – все равно
у народа осталось
Евтушенко одно.*

Найбільшою специфікою характеризується синтаксичний рівень тексту, оскільки "Синтаксис визначає стиль" (Річард Оман) і вся література – це "конгломерат речень" (Річард Оман). Саме в структурі речення, його завершеності/незавершеності, довжині міститься основна різниця між усним і писемним мовленням. Писемне мовлення і відповідно речення писемного мовлення будується 1) за нормами літературної мови; 2) на індивідуальних особливостях мовця (його інтерпретація; власне, це вже не речення, а в и с л о в л ю в а н н я); 3) з урахуванням емоційно-стилістичних завдань. Поєднання цих трьох чинників і створює реальну картину будь-якого художнього тексту. Їх роз'єднання можливе тільки за умови спеціального дослідження кожного з них, функціонального навантаження окремої форми.

"Зі всіх елементів, що надають осмислення висловленню, наймогутнішим є синтаксис, який контролює порядок, в котрому проступають враження, і який відтворює відношення, що перебувають за ланцюгами слів. Ми природно схильні сприймати відношення, відтворені синтаксисом, без додаткових зусиль, його

дійовість як джерела поетичної насолоди часто помічається нами в останню чергу, а то й зовсім не помічається. Як наслідок виявляється, що синтаксис надзвичайно важливий для художника, для дослідника, тому що він створює сильний ефект непомітно, і ефект цей залишається не поясненим до тих пір, поки не виявляється значення синтаксису", – підкреслює відома дослідниця поетичного мовлення У. Новотна. Основними параметрами речення, які набувають додаткового навантаження, актуалізованого в межах художнього мовлення, виступають довжина, структура і пунктуаційне оформлення, що відображає його інтонаційний малюнок (вживання терміна "речення" у цьому контексті є дещо умовним і до певної міри традиційним, оскільки мова йде про висловлення, в якому реалізуються різноманітні суб'єктивні смисли і знаходять відображення особливості мовленнєвого і немовленнєвого контексту, різноманітні ілокутивні смисли).

За довжиною речення можна поділити на короткі (до 10 слів), середні (до 30 слів), довгі (до 60 слів) і наддовгі (їх обсяг практично не обмежений). Граничним виявом речення є одиниця, пор.: *Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті* (В. Сосюра); *Вечір. Спалах зорі. Золота долина. Перехрестя доріг. Молода калина* (О. Лупій); *Туман... Вози... Автомобілі... Пожарів спалахи німі... Ряди тополь заціпенілі – і невідоме щось у тьмі...* (М. Рильський); *Верлібри! Вільні громадяни, Республіки Поезії!* (І. Світличний); *Далина. Далечінь. Світопад... У мандрівку збирається молодь* (М. Сингаївський); *Високі сосни. Серпень. Спека. Усе так звично. Синь ріки. Летять над Ворсклою лелеки. А ген над гаєм – літаки* (І. Муратов).

Односкладні речення використовуються переважно з метою посилення експресії, динаміки оповіді. До них наближаються однослівні речення – висловлення, що являють собою мовленнєві модифікації реченневих структур з метою виокремлення інформації, надання їм актуалізованого відтінку і вичленування у самостійну текстотвірну одиницю (парцеляція, сегментація, приєднування). При цьому часто зміст такої вичленованої одиниці поза контекстом є незрозумілим і такий конструкт своєю семантикою тяжіє до попереднього речення, оскільки поза ним втрачає своє формальне і семантичне завершення: *Треба було щось робити. Бо*

хіба міг Брайко сказати щось таке, щоб усі до нього прислухались як до цього клятого хлопчиська? (П. Загребельний); Ото вони, люди трудного життя. Що солдатами були. Що трудягами стали. Що руки їх звичні до важелів (О. Гончар); Мені просто хотілося знищити один танк. Щоб одним було менше. Щоб хоч крок чи півкроку ближче до кінця війни (О. Гончар); Напишіть, будь ласка, їй... Щоб складно... Щоб жалібно... (О. Гончар); "Думати треба, – навздогін йому тихо сказав Лаврін. – Бо що воно служба, вченість і всі літа без гарної мислі і ділечка?" (М. Стельмах); Які то тяжкі були місяці! Коли думка не відпочивала миті, коли навіть уві сні мазок продовжував свою працю, коли нерви були виснажені до краю... (П. Загребельний).

Односкладні речення спрямовані на економію мовних засобів, орієнтованих на відтворення реалій об'єктивного світу. Вони у своїй синтаксичній функції переважно самостійні і не вимагають розширення формальними компонентами, оскільки їх предикативність структурно виражена і знаходить підтвердження у формі головного члена речення. Вичленовані конструкції своїм змістом і формою тяжіють до попередніх структур і поза ними позбавлені формальної і смислової завершеності, тому їх синтаксичні функції можуть бути з'ясовані тільки з урахуванням основних носіїв предикативності. Ізоляція одного члена речення, яка має місце в крайніх випадках відокремлення, еліпсису, парцеляції, сегментації, актуалізує всі інші значення. Тут слово виділене у висловлення (традиційно в речення) тільки формально, виступаючи позбавленим основних реченневотвірних величин. Набуваючи власного фразового наголосу і самостійної інтонації, воно і семантично, і синтаксично міцно пов'язане з основним компонентом, від якого відокремлене. Тому на перший план тут висувається не створення асоціативного простору для читацького додумування і його співучасті, а логіко-емоційна значущість слова, що підкреслюється виділенням. Еліптичні і парцельовані конструкції, на відміну від односкладних, передають авторську інтенцію, модальність, оцінку, не допускаючи ніякої варіативності, суворо спрямовуючи читацьку реакцію, його емоції: *Спали Русину на ум слова з писання Іларіона, митрополита Київського: "Бо не в поганій і невідомій землі владарював, а в землі руській, про яку знають і чуть по всіх кінцях"* (Р. Федорів); *Я хотів так багато сказати Валерії... Що дорога*

далека (П. Загребельний); *Бо все це: бесіда моя... рушники... ікони... – нанесене, молоденьке, або прийшло до нас із степів, або приплило морем...* (Р. Федорів); *Він помічав, що його думка вивільнюється, по-взе кудись убік. Що він мимоволі уникає відповіді, яку конче повинен знати для себе* (Ю. Мушкетик).

Таким чином, гранично скорочені речення-висловлення виконують прямо протилежні функції залежно від характеру своїх семантико-синтаксичних зв'язків з попереднім реченням. Висока акцентна, інтонаційна, смислова концентрація, зумовлена різким скороченням довжини, виступає результатом актуалізації саме цього параметру речення. Подальше збільшення смислової та емоційної значущості речень, уже актуалізованих завдяки граничному скороченню довжини, можливе лише за рахунок особливої дистрибуції. Їх концентроване розташування створює паралелізм, який інтенсифікує висловлення, сприяє його ритмізації.

Граничного вияву довжини речення, очевидно, немає, оскільки теоретично можна обґрунтувати існування будь-якої довжини речення (хоча слід розмежовувати формально і семантично елементарні/неелементарні прості і складні речення), підтвердження чому подає сучасна українська література, в якій зустрічаються наддовгі речення Є. Гуцала, П. Загребельного і середні речення В. Шевчука та ін., пор.: *Гарасим Сокира підійшов до річки, і нашорошено оглянувся, і, нічого для себе підозрілого не помітивши, взяв з-під пахви рядно, накинув його на себе так, як накидають кирею наопашки: відкинув назад голову; простіг праву руку в напрямок другого берега річки і спочатку тремтячим голосом, і далі все потужнішим почав співати:*

*"Я тот, которому внимала
ты в полуночной тишине,
чья мысль душе шептала,
чью грусть ты смутно отгадала,
чей образ видела во сне..."*

(Т. Осьмачка);

Йому не подобаються відчити, не подобаються книжки, не подобаються газети. Все це відома жовто-блакитна макулатура, слинява петлюрівська агітка... Не подобається йому та-кож торговельна справа... Млява, хронічний дефіцит, вічний

непорядок. З кожним реченням його голос набирає все більшої гостроти, вислови все менше і менше вибагливості, рухи все гвалтовнішої різкості. Зала починає хвилюватися. Там то тут встають то сідають неспокійні постаті, ніби їм також хочеться щось казати або звідсіль тікати... Обличчя їх набирають барви, очі вогню. Падають вирази: "Правильно! Так! Геть з ними!" (У. Самчук);

Село заворушилось. Управитель пообіцяв "набити морду", як хто звернеться по "гривеника".

Це він заявив двом парубкам-делегатам, що прийшли говорити з Рампом з приводу недооплачених грошей.

Парубки пішли, топотавшиє коло порога Рампового кабінету (О. Слісаренко).

Якщо праворуч виступає довге за обсягом речення, а за ним йде коротке, то утворюється пуант – ритміко-інтонаційний збій, який зумовлений різкою зміною довжини речення. Пуант актуалізується, виводить на поверхню причиново-наслідкові відношення, які мають місце між двома його частинами: коротке речення оформляє катарсис – вирішення кризи, яка акумулювалася у попередній структурі: *Навколо Шептала росла, ширилася аж до трав'яних, аж утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко* (В. Дрозд). Речення *"Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко"* є наслідком попередньої акумуляції подій і тому постає вмотивованим.

До чинників, які сприяють чітко визначеній організації тексту, належать синтаксичні фігури. Останні так чи інакше торкаються порядку слів у реченні і / або його складу. В сучасних художніх текстах рідко зустрічається силепс, анаколуф, хіазм, частотнішими виступають паралелізм, еліпс, інверсія, різноманітні види повторів.

Основною функцією переважної більшості синтаксичних фігур є висунення певної одиниці висловлення на передній план з метою її виділення.

Категорії тексту та особливості його парадигми. Цілісність тексту пізнається через дві його взаємозв'язані категорії – категорію членованості і категорію

зв'язності. Кожен компонент тексту характеризується відносною смисловою завершеністю, в чому й виявляється членованість тексту на окремі складники, оскільки в кожному з них реалізується той чи інший компонент загальної ідеї. І водночас кожен такий компонент займає своє місце у розкритті ідеї тексту, в цьому й виявляється зв'язність тексту (тому й такими актуальними постають завдання методичної науки щодо розвитку навичок зв'язного мовлення: кожен елемент тексту повинен посідати належне місце у загальній структурі). Категорія зв'язності виявляється і на формальному, і на смисловому рівнях. Так, наприклад, десятий розділ "Двоє в п'їтми" роману О. Слісаренка "Чорний ангел" закінчується *"Людину охоплює містичний жах, і вона виходить з укриття. Звуки її обережних кроків тихнуть у темряві..."*, одинадцятий розділ *"Чого хочуть велетні"* розпочинається зі з'ясування значущості обережних кроків у темряві.

Формальну пов'язаність тексту називають когезією (В. Дреслер), зовнішньою злитістю (К. Кожевников), відрізняючи її від когерентності (В. Дреслер), внутрішньої злитості (К. Кожевников), інтегративності (І.Р. Гальперін), тобто зв'язності змістової. В межах останньої здійснюється розвиток теми, яка й виступає основним засобом створення зв'язності тексту як його невід'ємної ознаки і ядерної властивості. Когезія і когерентність зв'язані, хоча в літературі непоодинокими є випадки свідомого порушення когерентності при збереженні когезії.

Нерозривна єдність доцентрових і відцентрових сил у тексті найяскравіше виявляється в текстових категоріях проспекції і ретроспекції, тобто в катафоричній, яка рухається вперед, або анафоричній, яка повертає назад, спрямованості розвитку подій сюжету. Переважно художній текст спрямований на розвиток подій у перспективу, тобто можна вести мову про переважання катафоричного типу оповіді й організації сюжету. Інколи має місце і проспекція у вузькому розумінні – попередження майбутніх подій, забігання вперед і ретроспекція – повернення до подій, що відбувалися в минулому. І одне, й інше порушують просторово-часовий континуум (за І.Р. Гальперінім, континуум також становить одну з визначальних текстових категорій), розривають безпосередні змістові зв'язки двох контактних висловлень, активізують дистактні зв'язки реченневих структур.

Ретроспекція може надовго відволікти дію сюжетної оповіді, оскільки через неї показуються інші події або спогад про подію в іншому часовому ракурсі. Так, в романі М. Лазорського "Степова квітка" після слів *"Поки пан Ярема їв, тета Марія повідала про своє життя в Чернігові та й про те, як врочисто ховали на Санджарівському кладовищі забитого ординцями пана сотника, Настусиноного батька"* йде десятий розділ, присвячений аналізу минулих подій і зображенню загального тла історичних подій в Україні: *"Навала Золотої Орди, відіпхнута далеко за Волгу в кінці XV віку, дала Україні невеликий перепочинок, та й європейські держави, зокрема Литва-Польща, не довго розкошували. Скоро вони побачили на своїх кордонах більш організовану й більш дисципліновану орду, що звалася турками-османами. Ця войовнича компактна орда заповнила всі Балкани, захопила Молдавію, скоро стала перед ворітьми таких же цивілізованих держав, як Австрія та Польща..."*

Без ретроспекції не обходиться практично жоден художній текст. Її форми і тривалість змінюються, але сигнали введення (слова, які входять у тематичну групу "пам'ять, спогад", граматичний час – теперішній історичний; прислівники місця і часу "тоді", "там", "колись" і под.) зберігаються.

Різноспрямовані у часі і смисловому плані, проспекція і ретроспекція мають і спільні характеристики. Обидві категорії пов'язані з частковим смисловим повтором: спочатку інформація постає у згорненому вигляді, потім вона розгортається; обидві виконують функцію доповнення теперішнього і, розриваючи його єдність, одночасно організовують його єдність, обидві сприяють створенню багатомірності основних змістових універсалій тексту – ЛЮДИНА, ЧАС, ПРОСТІР.

Ще з часів К. Бюлера кожна комунікативна одиниця розглядається у трикутнику "Я → тепер → тут", тобто вона існує за наявності трьох координат: суб'єкта повідомлення, часу і місця. Художній текст, який виступає комунікативною одиницею і відповідає на питання "хто? де? коли?", розташовує витворювану художником дійсність у тій самій системі координат. Обов'язковість їх наявності в кожному тексті і робить їх універсальними змістовими категоріями, оскільки поза ними не може бути утвореним будь-який текст. Вершинним компонентом у цій тріаді

виступає компонент "ЛЮДИНА" – герой, персонаж. Локально-темпоральна єдність з вершинним елементом "ЛЮДИНА" називається хронотопом.

Яким би не був конкретний характер лінійного твору, його змістово-фактуальної інформації, автор завжди підпорядковує його вираженню головної ідеї твору, для втілення якої й існує сам твір. Сформульована ідея твору є його концептом, який виступає визначальною категорією тексту.

Концепт художнього твору виявляється у різних пластах художнього тексту, його інформативного тла. Перший розгортається лінійно і для його позначення застосовують термін змістово-фактуальна інформація, на відміну від глибинного пласту – концептуальної інформації. Перший рівень відповідає на питання "що відбувається в творі?" і формує тему його; другий пласт мотивує перебіг і дає відповідь на питання "з якою метою все відбувається?" і формує ідею твору. Звідси й випливає, що інформативність, виступаючи текстовою категорією, щодо художнього тексту повинна позначитися як категорія гетерогенна багатоканальна, яка, попри свою неоднорідність і неодновимірність, спрямована на розкриття концепту твору.

Підпорядкованість локальних і визначальних функцій реалізації основного завдання забезпечує взаємозв'язок і взаємодію поверхневого і глибинного пластів інформації і засвідчує системність художнього тексту. Особливістю цієї системи є її закритий і цілісний характер. На відміну від мови, одиниці якої перебувають у постійному русі на шляху від виникнення і до зникнення, яка постійно поповнюється новими і втрачає ресурси, система художнього тексту суворо регламентована у часі і просторі. Жодна із її складників не підлягає подальшому розвитку, заміні або втраті. Наявність декількох чорнових варіантів одного твору не означає відкритості системи або наявності між ними варіантних/інваріантних стосунків, але засвідчує складний шлях становлення того єдиного тексту, який буде кінцевим, остаточним і набуде канонічності.

Можливість декількох інтерпретацій одного тексту, очевидна їх зміна з плином часу не суперечить твердженню про закритість художньої системи. Принципова можливість різних тлумачень

засвідчує відкритий, динамічний, розвиваючий характер сприйняття тексту і залежить не від адресанта і повідомлення – статичних ланок комунікативного акту передачі художньої інформації, а тільки від адресата – його єдиного змінного чинника, тобто особистості читача і соціуму, до якого він належить.

Закритість текстової системи й узгоджується з категорією цілісності (завершеності), яка виступає конституюючою ознакою будь-якого тексту, що відрізняє текст від не-тексту. Різновид завершеності тексту, який повністю залежить від авторських уподобань, надає відповідної модальної і прагматичної спрямованості тексту взагалі й окремих його компонентів зокрема.

Модальність – обов'язкова категорія художнього тексту. Поза модальністю текст як елемент комунікації не може існувати. Вона онтологічно властива тексту, оскільки він є результатом суб'єктивного авторського осмислення дійсності і, природно, не просто відображає світ, але подає світ, побачений автором. Кожний з нас вибудовує власну картину світу, концептуальність яких є спільною у плані відображення об'єктивних закономірностей позамовного світу. Модальність тексту розпочинається ще до його створення: з першого акту авторського вибору – вибору теми і проблеми твору. Поряд з концептуальністю вона зумовлює всі етапи створення художньої дійсності твору, всі ступені відбору екстралінгвістичного і лінгвістичного матеріалу, який включений у твір. З модальністю твору взаємодіє його прагматична спрямованість – спонукання до відповідної реакції. Ця спрямованість може бути глибинною, коли її складники містяться у тексті твору без їх констатації, коли автор відкрито закликає читача йти разом з ним (прикладом може бути роман Д. Дефо "Робінзон Крузо" та ін.).

Твердження про структурну організованість тексту, його системність, відтворюваність дають підставу багатьом лінгвістам аргументувати наявність текстових парадигм. Ще у 1928 р. В.Я. Пропп у двох працях з проблем жанрової специфіки казки ("Морфологія казки" і "Трансформація чарівної казки") стверджував: "Можна спостерігати, що персонажі чарівних казок, якими б вони різноманітними за своїм обсягом не були (зовнішністю, віком, статтю, факхом, за своєю номенклатурою та іншими

атрибутивними ознаками), – р о б л я т ь п і д ч а с д і ї т е с а м е . Ц и м
визначається відношення величин постійних до величин змінних.
Функції діючих осіб являють собою величини постійні, все
останнє може змінюватися. Наприклад:

1. Царь посылает Ивана за царевной. Иван отправляется.
2. Царь – " – Ивана за диковинкой. Иван – " –
3. Сестра – " – брата за лекарством. Брат – " –
4. Мачеха – " – падчерицу за огнем. Падчерица – " –
5. Кузнец – " – батрака за коровой. Батрак – " – і под."

[Пропп 1928, с. 38 і далі].

На основі здійсненого структурного аналізу В.Я. Пропп виділяє 31 функцію (дію) і 150 статичних елементів (суб'єкти та об'єкти дії), у комбінацію яких вписується практично будь-яка казка. На цій підставі виводиться поняття парадигми тексту.

Подібно до того, як окремі ознаки ряду лексичних одиниць дозволяють формувати їх різні парадигматичні об'єднання, у сукупності текстів також виявляються спільні формальні та змістові компоненти, які дають основу для парадигматичного об'єднання цілих текстів, тобто для утворення текстових парадигм.

Залежно від складу спільних ознак можна стверджувати наявність трьох парадигм, в які входить художній текст: жанрової, функціонально-стильової та індивідуально-авторської.

Жанрове позначення твору виступає його текстовим маркером, який міститься уже в першому абзаці. Жанр визначає структурні особливості твору, певною мірою впливає на його обсяг, непрямо відображається у його мовленнєвій субстанції.

Функціонально-стильова парадигма об'єднує тексти за їх функціональним спрямуванням, яке відображає обмеження, що накладаються на формування тексту ситуацією спілкування. Щодо лексики ситуація спілкування виступає як референтна сфера, яка дозволяє виділити і обмежити використання стилістичного значення слова.

Індивідуально-авторська парадигма об'єднує всі твори одного автора. Інтегральною ознакою, або архісемою, цієї текстової парадигми виступає творчий метод автора, що реалізується

у структурі його творів. Саме поняття індивідуально-художнього стилю набуває права чинності саме у зв'язку з різноманітною повторюваністю, яка створює спільність різних творів одного автора. Розглядаючи всю творчу спадщину автора як певну єдність, ми відсосереджуємося від конкретних творів і вказуємо на те, що є спільне і наявне в усіх творах. Так, ми стверджуємо разом з дослідниками, що В. Стефанику властивий глибокий психологізм, О. Кобилянській – аналітизм і под.

Авторський словник також є доказом наявності індивідуально-стильової парадигми, оскільки всі тексти одного автора розглядаються у розрізі цієї проблеми як певна єдність, сукупність, цілісність. На підставі авторського словника визначають слова-фаворити, які переходять з одного твору в інший, і становлять константи індивідуального стилю.

Актуалізація на рівні тексту. Основною функцією актуалізації на текстовому рівні є висування на передній план, посилення текстової категорії. Висуванню різною мірою підпорядковуються всі текстові категорії.

Одним з найбільш насичених та актуалізаційно маркованих компонентів тексту є заголовки, який виконує різноманітні функції, виступаючи складником різних категорій тексту.

Категорія інформативності виявляється в ономазіологічній, означаючій, номінативній функції заголовка, яку він виконує згідно з внутрішнім механізмом ономазіологічного процесу: називає об'єкт (текст) за однією з його ознак – темою.

Категорія модальності виявляється в заголовку експліцитно – через використання емоційно-оцінних слів в їх прямих значеннях, пор.: "*Із записок Холуя*" (І. Сенченко) та ін. Категорія модальності постійно наявна в усіх заголовках, але особливої актуалізації набуває в газетних жанрах: "*Смерть поезії?*"¹; "*Маятник рушив праворуч*"² та ін.

Категорія завершеності знаходить своє вираження у делімітативній функції заголовка, який відокремлює один завершений текст від іншого. Особливо це яскраво видно у збірниках оповідань, де одне оповідання від іншого відокремлене тільки заголовком.

¹ В. Базилевський // Літературна Україна. – 1994. – 24 листопада.

² В. Яворівський // Там же.

Проміжні заголовки, які даються розділам твору, актуалізують категорію членування тексту, полегшують сприйняття твору й актуалізують певну структурну частину, вирізняючи її як підтему загальної будови.

Категорія проспекції у заголовку виявляється в тому, що своїм змістом він спрямований у структуру тексту і водночас він прогнозує наступний зміст, пор. "Лебеді" (М. Драй-Хмара); "Київ з лівого берега" (М. Зеров); "Журавлі" (Г. Журба) і под.

Як основний актуалізатор текстового концепту, заголовок являє собою динамічне утворення. Перервавши читання тексту на певному місці, ми перериваємо і формування концепту і відповідно формування змісту заголовка.

Семантична специфіка заголовка полягає в тому, що в ньому одночасно здійснюється і конкретизація значення. Перше відбувається за рахунок прив'язування до певної ситуації, репрезентованої в тексті, і відрізняється від звичайної контекстуальної реалізації значення тим, що відбувається, по-перше, з розривом між з'явою форми та її осмисленням і, по-друге, настає не одночасно, не в одну мить, а поетапно. Генералізація, що йде за конкретизацією, пов'язана з включенням у розшифровку заголовку множинності значущостей різних елементів художнього тексту, що і дає можливість заголовку стати знаком типового, узагальнюючого, знаком концепту.

У внутрішньотекстовій побудові суттєву функцію відіграє власне ім'я, оскільки в його межах воно виступає контекстуально наповненим. Остання залежить від обсягу знань комунікантів про об'єкт, який називається. У свій час В.А. Никонов запропонував розрізнити три типи значень власних імен, які відображають діахронічне освоєння імені в суспільстві: доантропонімічне (етимологічне), антропонімічне (вказівне), відантропонімічне, яке виражає суспільну оцінку носія імені, що й переноситься на власне ім'я.

Всі сучасні імена пройшли через перший етап розвитку. Для багатьох із них інколи непросто відновити їх власну внутрішню форму, а деякі легко співвідносяться з вихідним поняттям. У художніх текстах етимологічне значення широко виявляється у так званих промовляючих іменах, які за формою ідентичні іменникам, які позначають характеристику особи за певною ознакою.

Власне-антропонімічний етап – функціонування власного імені – відбувається у текстовій системі, підпорядковується загальним законам її організації і являє собою власне-авторську інтерпретацію імені, при цьому це може супроводжуватися навіть поєднанням графічного виокремлення з оцінним, пор. у М. Хвильового персонажі мають імена *Льолю*, *Фур'є* (характеризується іронічною оцінкою автора) та ін.

У художньому тексті складне поняття, асоціативне узагальнення може характеризуватися згорнутістю, що досягається відповідними художніми деталями, тлумачення яких до цих пір у лінгвістичній науці є неоднозначним. Інколи під поняття художньої деталі підводять синекдоху, оскільки саме остання часто виступає яскравим виразником асоціативного вміння автора через частину показати ціле. Такий підхід вимагає корекції, тому що деталь художня повинна тлумачитися як уміння автора через незначуще показати вагоме, надати чомусь другорядному вагомості і значущості в межах художнього тексту, аби воно поставало визначальним і самодостатнім при пізнанні концепту художнього твору. При цьому художня деталь подається ніби мимохідь і постає наче несуттєве на тлі суттєвого, хоча саме ця несуттєвість і надає вагомості їй. У деталі має місце не заміщення (як у синекдосі), а розгортання, розкриття. При розшифруванні деталі однозначності не може бути. Істинний її зміст може бути сприйнятим різними читачами по-різному, з різними відтінками глибини, яка залежить від глибини їх особистого тезаурусу, уважності, спостережливості, настрою при читанні та інших особистих якостей. Деталь функціонує в цілому тексті. Її повне значення реалізується лексичними вказівними ресурсами і лексичним вказівним мінімумом, але вимагає участі всієї художньої системи, оскільки вона пізнається на її тлі. В оповіданні М. Хвильового "Мадам Фур'є" є фраза "Тоді Льоля подумала...", яка постійно повторюючись, водночас є незавершеною і через неї передано особливість характеру головної героїні твору. Взагалі художня деталь може відігравати у контексті художнього твору різні функції, що засвідчує неоднорядність її та нерівнорядність художнього застосування.

Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Донецьк, 1997. – С. 106–133.

Шинкарук В.Д.

Типологія наукових підходів до вивчення категорії модусу

Вивчення синтаксичної семантики зосередило велику увагу лінгвістів на модальності в новому напрямку, який висунув на перший план питання про місце та роль різних явищ, що іменуються терміном "модальність", у семантичній структурі речення.

Пошук відповіді на це питання передбачає узагальнення і в певному обсязі переосмислення із сучасних позицій всього того, що стало надбанням тривалої традиції дослідження модальності. Розмежування різних наукових підходів до вивчення модальності тісно пов'язане з трактуванням поняття "модус".

У лінгвістичній інтерпретації термін "модус" зазнав змін, причому сам Ш. Баллі чітко не визначив суть цього поняття, але його структуру обмежив двома компонентами – модальним дієсловом (мислення, волевиявлення, чуттєвого сприйняття) і модальним суб'єктом¹. Це призвело до суперечливого тлумачення цього терміна. Так, у концепціях Н.Д. Арутюнової та Т.Б. Алісової модус вжито на позначення суб'єктивно-модальних чи модально-оцінних значень². О.В. Трунова, відштовхуючись від значення слова "модус" у латинській мові, вважає його передусім способом уведення модальності в речення³.

Проте найцікавішим є витлумачення модусу, яке спирається на ідею суб'єктивності в мові, висловлену Е. Бенвенистом⁴. Концепція, згідно з якою весь комплекс суб'єктивних відношень відображеного в реченні явища до дійсності визначають як модус, видається найбільш прийнятною у розв'язанні цієї проблеми.

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – С. 41

² Алисова Т.Б. Дополнительные отношения модуса и диктума // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 54–64. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 383 с.

³ Трунова О.В. Природа и языковой статус категории модальности. – Барнаул – Новосибирск, 1991. – 153 с.

⁴ Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. – 447 с.

Внутрішня диференціація модусу дає змогу виділити модусні категорії, а саме: відповідність предикації дійсності (ствердження / заперечення і модальність), комунікативна настанова, інформативна настанова, структура акту мовлення (особа, дейк-сис), умови акту мовлення, емотивність та ін¹.

Т.В. Шмельова трактує модус як "комплекс таких суб'єктивних значень, які може і повинен висловити мовець, вступаючи в той чи інший спосіб спілкування і стаючи автором висловлень, побудованих за законами даної мови"².

Як бачимо, переважна більшість дослідників вважає, що поняття модусу об'єднує досить велике коло значень, спільною рисою яких є суб'єктивність: у центрі уваги мовець і його ставлення до того, про що йдеться в реченні. Отже, модальність – лише один із виявів модусної сфери речення-висловлення; це категорія, яка фіксує характер відношень предметів та ознак у реальній дійсності і стосунок суб'єкта висловлення до цих відношень. Саме такий підхід до витлумачення модальності запропоновано в працях В.В. Виноградова³.

У центрі уваги Ш. Баллі і В.В. Виноградова перебувають різні суб'єктивні значення, оскільки ці вчені по-різному кваліфікують їх у плані вираження. Так, Ш. Баллі вбачає модальність у модальному дієслові, яке може бути в реченні експліцитно або імпліцитно вираженим, а В.В. Виноградов – у дієслівному способі та системі "модальних слів". Ще одна істотна відмінність витлумачення модальності цих двох учених полягає в тому, що російський мовознавець розглядав модальні значення, висловлені в реченні тільки "від особи" мовця, а Ш. Баллі розумів модальність

¹ Гак В.Г. О категории модуса предложения // Предложение и текст в семантическом аспекте. – Калинин, 1978. – С.19–26.

² Шмелева Т.В., Шмелев А.Д. Прагматические аспекты теории референции // Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 78–100.

³ Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 53–87. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. С. 254–294.

як "реакцію мислячого суб'єкта на уявлення" і розмірковував над тим, у яких стосунках з мовцем може опинитися суб'єкт модусу.

На основі праць Ш. Баллі й В.В. Виноградова виникає уявлення про модальність як функціонально-семантичну категорію, проте з їхніх та інших досліджень у цій галузі (див., наприклад, матеріали симпозіуму про модальність у Брно¹ не можна зробити однозначного висновку про межі модальності та її склад: неоднорідність модальності є очевидною.

Аналогічне враження в цілому залишається і від праць логіків та лінгвістів логічної орієнтації, які підтримують традицію відокремлювати в реченні пропозицію, або препозитивне відношення, куди зараховують ствердження, питання, прохання, наказ, припущення, обіцянку, побажання тощо.

У вивченні модальності (модальної рамки, модусу) потрібно, по-перше, виявити весь набір значень суб'єктивного характеру, вираження яких необхідне і можливе в реченні, по-друге, визначити їх протилежність і взаємодію, а по-третє, окреслити коло методів установаження кожного із таких суб'єктивних значень у реченні, зважаючи на їхню взаємодію.

Розглядаючи речення як елементарну комунікативну одиницю, в якій повинно бути подано все те, що характеризує комунікативний бік мови і забезпечує його, варто звернути увагу на праці, які характеризують цей аспект мовного механізму. Особливо цікавою тут є ідея Е. Бенвеніста про суб'єктивність у мові. Суть цієї ідеї полягає в тому, що кожен мовець, використовуючи мову, "привласнює" її собі, співвідносячи із собою, моментом своїх мовних дій, своїми відношеннями та оцінками. Суб'єктивність – це та фундаментальна якість мови, на думку Е. Бенвеніста, яка забезпечує комунікативну функцію мови².

Для вираження суб'єктивності мова має цілу низку спеціально призначених для цього засобів (лексичних і граматичних), до яких учений зараховує систему особових займенників 1-ї і 2-ї особи, використовуваних щодо учасників комунікації відповідно до етикету мови; дійктичні показники, "які організують просторове і часове відношення навколо суб'єкта, прийнятого за

¹Otázky slovanské syntaxe. III. – Brno, 1973. – 223 s.

²Бенвенист Э. Общя лингвистика. М.: Прогресс, 1974. – С. 296–298.

орієнтир" – *тут, тоді, вчора*; дієслівне і лексично виражений час; "дієслова, які позначають стан духу або операції мислення" – *думаю, припускаю* (те, що Ш. Баллі відносив до модусу); дієслова на зразок *клянусь*, які передають акти прийняття присяг, давання обіцянок (те, що пізніше було названо перформативами).

Ідеї, запропоновані Ш. Баллі, підтверджують існування в мові граматичних категорій модусу. Ідеться про те, щоб визначити коло цих категорій в аспекті змісту та виявити способи їх вираження в українській мові. Можна припустити, що категорії модусу, які виражають мету і умови мовленнєвого акту, універсальні, але методи їх вираження дуже різноманітні. Проте при всій різноманітності цих засобів, вони також можуть бути об'єднані в універсальні типи. Особливістю модусних категорій є їхнє вираження в структурі речення. Речення являє собою інтонаційне ціле, що складається з відібраних і оформлених слів, розташованих у певному порядку. Тому виділяють три універсальних способи вираження категорій речення і, зокрема, категорій модусу: 1) інтонація; 2) порядок слів; 3) лексичні та морфологічні засоби. Наприклад, питання в українській мові виражають інтонацією – самостійно чи за допомогою лексичних засобів (питальних часток *чи, невже*, питальних слів); у деяких західноєвропейських мовах до цих засобів додається і тектонічний (зміна порядку слів). Вказані три способи використовуються для вираження актуального членування та інших категорій речення.

Питання про номенклатуру категорій модусу тривалий час залишалося відкритим і вимагало системного дослідження. У цьому зв'язку становить інтерес те, що різні автори, працюючи в різних напрямках, незалежно один від одного, вони дійшли єдиних висновків, що свідчить про об'єктивність відмінностей диктуму і модусу в структурі речення.

Різні автори вводять до модального аспекту речення різні елементи. Так само як в аналізі структури висловлення в денотативному аспекті виділяють неоднакову кількість актантів ("відмінків" чи "ролей") – від п'яти до п'ятдесяти, так і в аналізі його модально-комунікативного аспекту науковці виділяють різну кількість категорій модусу ("операцій" або "трансформацій"). Ці відмінності в багатьох випадках зумовлені об'єктивними

факторами, передусім складністю описуваного об'єкта. До того ж, диктумна частина може, у свою чергу, зазнавати трансформації, тому іноді важко відокремити трансформацію, яка належить до диктуму, від тієї, що стосується модусу. Відмінності можуть бути породжені мовним матеріалом, яким оперує дослідник, але ймовірно різними граматичними концепціями авторів.

Порівняльний аналіз теорій становить інтерес. Він дає змогу відокремити загальні, безсумнівні факти від тих, які мають невідразний статус, викликають сумніви і потребують системного дослідження. Такий аналіз виявляє розбіжності у виділенні категорій речення та у віднесенні їх до модусної або диктумної частини.

Спочатку до категорій модусу зараховували лише ті значення, які відображали комунікативну настанову речення, а також заперечення [Roulet1969].

Ж. Дюбуа і Ф. Дюбуа-Шарльє розрізняли у глибинній структурі речення два елементи: фразовий складник (Const) і ядро (P). Ядро тут охоплює не тільки структуру описуваної події, але й лексико-граматичну структуру речення, яка охоплює також предикативні відношення та низку категорій, які виражаються у французькій мові в називній чи дієслівній групі: детермінацію, темпоральність (час), вид (перфективність), модальність (спосіб).

До складу чотирьох категорій речення входять: комунікативна настанова (розповідь, питання, спонування), заперечення, емпфаза (=актуальне членування), пасив (= діатеза, орієнтація дії, конвертованість)¹.

Т.П. Ломтев кваліфікує категорії модусу як граматичні категорії речення, серед яких: 1) ствердження/заперечення; 2) вид спілкування (=комунікативна настанова: розповідь, питання, спонування); 3) час; 4) модальність у трьох субкатегоріях: а) реальність/гіпотетичність; б) модус існування; в) суб'єктивна оцінка); 5) конвертованість (= орієнтація); 6) особа (визначеність, невизначеність, узагальненість предмета); 7) активність / деміактивність (*Він думав – Йому думалося*)².

І.П. Сусов у реченні розрізняє не два аспекти, як, наприклад, Дюбуа, а три: денотативно-референційний, предикатний та

¹Dubois J, Dubois-Charlier F. Elements de linguistique française: syntaxe 1970, p. 133.

² Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 199 с.

аспект актуалізованого речення, яке співвіднесене з ситуацією. Значення, які необхідні для актуалізації абстрактного речення і які введені важливими операторами, утворюють разом те, що можна ототожнити з модусом висловлення, їх у нього дев'ять: 1) модальність; 2) темпоральність; 3) дескрипція (=детермінація, що виражена артиклями); 4) персональність; 5) виділення (=актуальне членування); 6) заперечення; 7) спонукання; 8) питання; 9) емотивність¹. Конвертованість (=стан) він зараховує до предикативного аспекту. Проте слід зауважити, що спонукання і питання протиставляються всередині загальної категорії настанови, вони нейтралізують один одного і не можуть розглядатися як окремі категорії. І.П. Сусов твердить, що "серед категорій авторської інтенції немає дескрипції, виділення, заперечення"², але додає просторовий дейксис. Між іншим і три тут не згадані категорії пов'язані з прагматичним аспектом речення (наприклад, виділення і дескрипція орієнтовані на інформованість співрозмовника). Важливим аспектом цього аналізу є намагання пов'язати виділені значення модусу речення з ролями учасників мовленнєвого акту.

Порівняння двох останніх концепцій засвідчує і важливість конкретного матеріалу досліджуваних мов. Т.П. Ломтев не випадково не враховує дескрипцію, яка не має постійних засобів вираження в російській мові, але вводить деміактивність – властиву для речення трансформацію, тоді як І.П. Сусов, що виходить із фактів німецької мови, чинить інше. Слід відзначити також, що трансформація деміактивності є різновидом конвертованості.

Б. Потье у своїх наукових дослідженнях розглядає питання про категорії модусу з позицій загального мовознавства. Він розрізняє в інформації два аспекти: формулювання (formulation) і тему (theme). Формулювання визначено як сукупність характеристик, які додають до зрозумілої частини інформації. Б. Потье виділив два класи формулювань: комунікативні й описові. Комунікативні співвіднесені з категоріями модусу речення, тоді як описові відображають різні якісні та кількісні модифікації самих

¹ Сусов И.П. Семантическая структура предложения. – Тула: Изд-во Тульск. Пед. Ин-та, 1973. – 94 с.

²Сусов И.П. Предложение как лингвосемиотический феномен: Сб. научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореза. – М.: Изд-во МГПИИЯ им. М. Тореза, 1977. Вып. 112. – С. 14.

об'єктів і тому входять у сферу диктуму. Він виокремив такі різновиди комунікативних формулювань, тобто категорій речення:

А. Модальні: 1) модальність, яка об'єднує 8 підзначень; 2) ствердження (заперечення, запитання, емфаза); 3) розгортання процесу (вид, фази, часова співвіднесеність); 4) детермінація.

Б. Локутивні, які відображають ставлення мовця до співрозмовника та до всього іншого: 1) особа мовлення; 2) міжособові стосунки (побажання, спонукання, звертання); 3) дейксис: просторовий, часовий.

Всього Б. Потье виділив 7 основних категорій, а з підкатегоріями – до 20. Безсумнівним досягненням його класифікації є намагання створити ієрархію виділених категорій, подати їх не як однорідний ряд, а як групи, що пов'язані з більш загальними параметрами мовленнєвого акту¹.

У дослідженнях модусу є чимало спірних питань. Можна погодитися з тим, що конверсивність (Б. Потье називає це *vision*) не входить у сферу модальних значень, а становить лише спосіб опису самої події (диктуму). Станові трансформації, як і порядок слів, самі не зумовлюють актуалізації речення, не сприяють його "прив'язанню до дійсності", але утворюють технічний засіб вираження актуалізації, наприклад, деперсоналізації (усунення особи діяча) чи актуального членування.

Конверсивність (=пасив), так як і виділена Т.П. Ломтевим деміактивність, є категоріями речення тому, що вони виражені в його предикативній структурі, а не формами окремих слів чи словосполучень. Вони належать до диктумних категорій, але не входять у сферу модальних операторів речення. Спірним виявляється і зарахування до фразових категорій виду. З одного боку, вид розглядають як об'єктивну, внутрішню властивість дії, а з другого – як відображення поглядів мовця на процес.

Можна погодитися з Б. Потье, який виділяє серед комунікативних типів речення, поряд із спонуканням, побажання (оптатив). Оптатив має особливу форму вираження і орієнтований на 1-у, а не на 2-у особу. Але й широкий список категорій Б. Потье можна було б доповнити. Наприклад, у "локутивних категоріях"

¹Pettier B. *Linguistique generale*. – Paris, 1974, s. 25

слід особливо виділити соціальний рівень комунікації, який реалізують не тільки форми особи дієслова чи займенника, а й інші засоби. Важливим фактором є і функціонально-стилістичні модифікації, які відображають технічні умови спілкування.

Категорії, що належать до модусу, передають різні параметри самого акту комунікації. В.Г. Гак вважає, що вони об'єднують:

1. Відповідність предикації дійсності. Сюди належать: а) ствердження/заперечення; б) модальність в її різних аспектах (можливість/дійсність; упевненість/сумнів та ін.).

2. Комунікативну настанову речення. Вона охоплює чотири субкатегорії: розповідь, питання, спонукання, побажання.

3. Інформативну настанову речення, яка об'єднує: а) актуальне членування; б) якісно-кількісну детермінацію.

4. Структуру акту мовлення, куди входить: а) особа мовлення (персоналізація); б) дейксис (локалізація, за Ш. Баллі), тобто визначення елементів ситуації щодо осі *я - тут - тепер - так*.

5. Умови акту мовлення, які визначають: а) соціальний аспект спілкування (форми ввічливості та ін.); б) звертання; в) функціонально-стилістичні модифікації форм.

6. Емотивність¹.

Н.Д. Большакова вважає, що в російській мові у побудові класифікації модусних категорій необхідно враховувати специфіку досліджуваного матеріалу, що дає змогу на основі протиставлення позицій адресанта та адресата розмежувати кваліфікативні та соціальні модусні категорії, увівши до їхнього складу такі категорії модусу: авторизаційні, модальні (персуазивність, модальність, комунікативна настанова), оцінні модусні категорії; директиви, найменування учасників комунікації (адресанта, адресата) і "третіх" осіб, формули соціального етикету; а також виділити в складі модусних категорій емоційні модуси, які служать для вираження емоцій адресанта².

¹ Гак В.Г. О категории модуса предложения // Предложение и текст в семантическом аспекте. – Калинин, 1978. – С. 26.

² Большакова Н.И. Мовне оформлення модусних категорій (на матеріалі листування М. Цветаєвої і Б. Пастернака): Автореф. дис... канд. філол наук: 10.02.01 / Київський державний педагогічний інститут ім. М.П. Драгоманова. – К., 1993. – С.5.

Категорії по-різному співвідносяться з особами мовлення; детермінація й актуальне членування в основному зорієнтовані на 2-у особу, так само, як і спонування. Модальність упевненості пов'язана з 1-ою особою, подібно до спонування. У кожній мові є своя система засобів вираження кожної із зазначених категорій. Хоч відомостей про модусні категорії накопичено чимало, вони розрізнені й іноді суперечливі внаслідок складності об'єкта дослідження, розбіжностей у граматичних концепціях авторів, відмінностей мовного матеріалу. Крім того, аналізуючи суб'єктивний зміст речення, різні автори виділяють неоднакову кількість категорій модусу (пор. концепції В.Г. Гака, Г.П. Ломтева, Б. Потье, Е. Руле, І.П. Сусова), тому питання про зміст модусних категорій у сучасному мовознавстві залишається відкритим й потребує продовження лінгвістичних пошуків.

Аналіз наявних в українському мовознавстві концепцій про семантичну організацію речення й суб'єктивності в мові дає змогу розглядати категорію модусу як комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець у процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата¹.

У сучасній українській літературній мові, за нашими спостереженнями, внутрішня диференціація модусу зумовлює виділення модусних категорій, які згідно з їхнім призначенням у реченні об'єднують у дві групи: кваліфікативні та соціальні. Основним критерієм цього поділу обрано протиставлення позицій комунікантів у процесі спілкування, що уможливило виокремлення кваліфікативних модусних категорій, орієнтованих на мовця (вони кваліфікують події та інформацію про них), і соціальних модусних категорій, спрямованих на адресата, що виражають різні соціальні стосунки між учасниками комунікації. Компактно їх відображає схема на рис. 1.1.

За нашими спостереженнями, модус виражають різноманітні мовні засоби, які ми поділяємо відповідно до ярусів мовної структури на лексико-граматичні (модальні слова й словосполучення, частки, предикативи, вигукі), морфологічні (мо-

¹ Шинкарук В.Д. Репрезентація модусних категорій в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 50–56.

дусні дієслова, способи дії, особа, час), синтаксичні (конструкції різних типів) та фонетико-графічні (авторські розділові знаки). Крім того, розмежовуємо модусні експліцитні категорії (коли значення модусу виражене за допомогою лексичних засобів) й імпліцитні, значення яких можна визначити лише із пресупозиції й контексту речення.

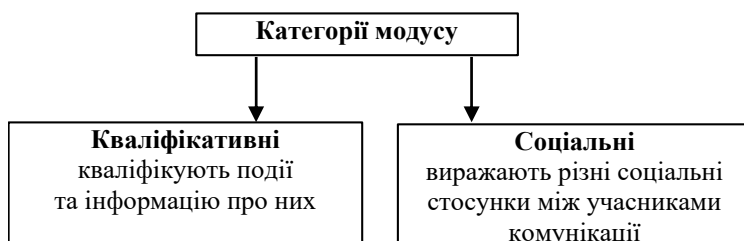

Рис. 1.1. Категорії модусу в сучасній українській мові

Категорія модусу і диктуму у структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 10–18.

ТЕОРІЯ СИНТАКСИСУ

Вихованець І.Р.

Поняття елементарності синтаксичних одиниць

Пошуки елементарних одиниць як першоелементів, вихідних величин стосовно їхнього структурування складніших одиниць, належить до визначальних питань кожної науки. З цього приводу чітко висловився історик філософії М.І. Степанов: "В історії науки елементарність ніколи не була тільки простотою, а містила в собі аспекти фундаментальності, вихідності, істотності і неподільності. Ці аспекти і становлять, очевидно, вихідний зміст поняття елементарності та його відносно стабільну інваріантну сутність"¹.

У висвітленні фундаментального поняття елементарності синтаксичних одиниць спостерігаємо суттєві розбіжності. Зокрема, А.М. Мухін найменшою функціональною синтаксичною одиницею, синтаксичним інваріантом, що реалізується у варіантах і функціонує в синтаксичних конструкціях, вважає синтаксему². Г.О. Золотова також кваліфікує синтаксему як елементарну, мінімальну, неподільну далі семантико-синтаксичну одиницю, яка виступає водночас у ролі носія елементарного змісту й конструктивного компонента складніших синтаксичних побудов³, проте, на відміну від А.М. Мухіна, дослідниця звертає увагу передусім на формальні ознаки цієї одиниці, називаючи її синтаксичною формою слова, елементарною, конститутивною одиницею, що поєднує в собі морфологічну, категорійно-семантичну і функціонально-

¹ Степанов Н.И. Концепция элементарности в научном познании. – М.: Наука, 1976. – С. 21.

² Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов. – М.; Л.: Наука, 1964. – С. 248–278.

³ Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – С. 4.

синтаксичну характеристики¹. Суперечливо висвітлено поняття синтаксичної елементарності в академічній "Русской грамматике" – 1980, де вирізнено елементарні синтаксичні категорії типу предикативної ознаки (дії або стану), суб'єкта, об'єкта, нерозчленованих (дифузних) категорій, які формують елементарні семантичні структури речення². Зараховані тут до елементарних категорій дифузні категорії, що виражають неелементарні значення на зразок суб'єктно-об'єктного, суб'єктно-просторового та об'єктно-просторового, звичайно, позбавлені ознаки елементарності. У попередніх працях автора подано невикінчену кваліфікацію елементарності синтаксичних одиниць, зокрема надто широке її трактування³.

Наші уявлення про елементарні синтаксичні одиниці відбивають досягнутий теоретичним синтаксисом ступінь пізнання механізмів граматичної системи. Вирізнення вихідних синтаксичних одиниць, першоелементів як підґрунтя похідних і складніших побудов становить першоознаку довершеної теорії синтаксису. У сукупності синтаксичних одиниць (просте речення, складне речення, словосполучення, мінімальна синтаксична одиниця) першоелементними, або елементарними, одиницями виступають дві одиниці – елементарне просте речення та елементарна мінімальна синтаксична одиниця. Ці дві синтаксичні одиниці перебувають в органічному системному взаємозв'язку: мінімальна синтаксична одиниця вступає у відношення частина / ціле з реченням, а речення з погляду синтезу формується з мінімальних синтаксичних одиниць, з погляду аналізу – членується на мінімальні синтаксичні одиниці. Елементарній мінімальній синтаксичній одиниці як носію елементарного синтаксичного значення і формального змісту притаманні ознаки, які регулює речення як ціле, куди входить мінімальна синтаксична одиниця. Зупинимося на характері синтаксичної елементарності взаємопов'язаних простих речень та їхніх складників – мінімальних синтаксичних одиниць.

Типи синтаксичних одиниць визначаються на ґрунті формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних та (стосовно речення) комунікативних функцій, які, у свою чергу, пов'язані із синтаксичними

¹ Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – С. 49.

² Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – С. 126–131.

³ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 10–17, 34–43, 48–52.

зв'язками, семантико-синтаксичними відношеннями та (для речення – висловлення) актуальним членуванням. З-поміж синтаксичних одиниць вирізняються, з одного боку, мінімальні синтаксичні одиниці, що функціонують як компоненти речення або словосполучення, і, з другого боку, синтаксичні одиниці-конструкції (тобто речення і словосполучення), у межах яких визначають мінімальні синтаксичні одиниці. Речення як основна синтаксична одиниця виступає в різних формах: простого елементарного речення, простого ускладненого речення, складного речення мінімальної будови і складного ускладненого речення. Специфічний різновид становлять нечленовані речення, яким не властиве членування на мінімальні синтаксичні одиниці.

Однією з найважливіших теоретичних передумов розмежування простих речень є вирізнення їхніх елементарних та неелементарних різновидів.

Елементарні прості речення позначають одну ситуацію. Ці одиниці можна інтерпретувати з семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного боку. Перший (семантико-синтаксичний, найважливіший) різновид елементарного простого речення залежить від лексико-семантичної природи предикатного слова, що вказує на семантичні функції залежних від нього субстанціальних (іменникових) елементарних синтаксем, тобто елементарних мінімальних семантико-синтаксичних компонентів речення. Семантико-синтаксичну структуру елементарного простого речення зумовлює валентний клас предиката. У сучасній українській мові семантичне елементарне просте речення містить у своєму складі шестивалентні – одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменникових синтаксем в елементарному простому реченні не може виходити поза межі шістьох компонентів, а мінімальну кількість реалізує один іменниковий компонент. Предикатами з максимальною валентністю, тобто шестивалентними, виступають дієслівні предикати зі значенням дії. Дієслівний предикат зазначеного типу передбачає поєднання з іменниковими синтаксемами у функції суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного й кінцевого пунктів руху, напр.: *Онуки привезли меблі бабусі вантажівкою з Кременця до Почасва*. Предикати з мінімальною валентністю (одновалентні) здебільшого позначають стан людини або предмета, їхні якісні характеристики, напр.: *Дівчина спить; Хлопчиків весело; Дуб високий*.

Формально-синтаксичний різновид елементарного простого речення тісно пов'язаний із його семантико-синтаксичною структурою, опосередкований нею. До складу такого речення входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, тобто ті компоненти, які роблять речення мінімальним повідомленням, незалежним від контексту. Проте предикат і пов'язані з його семантико-синтаксичною валентністю компоненти потрібно тут кваліфікувати не в семантико-синтаксичному, а у формально-синтаксичному плані. Якісний склад подібних формально-синтаксичних членів речення визначають формально-синтаксичні особливості речення – предикативний і підрядний зв'язки та відповідні форми останніх (координація та керування). Формально-синтаксичні члени речення, що ґрунтуються на предикативному й підрядному зв'язках та їхніх формах координації і керування, також чітко окреслюють межі елементарного простого речення, формально підтверджуючи реальність семантично елементарних простих речень. Наведене вище елементарне просте речення *Онуки привезли меблі бабусі вантажівкою з Кременця до Почаєва* у формально-синтаксичному плані складається з дієслівного присудка *привезли*, підмета *онуки*, керованих другорядних членів речення *меблі, бабусі, вантажівкою, з Кременця, до Почаєва* (звичайно, з відповідною градацією сили керування).

Найбільші складнощі викликає кваліфікація синтаксичної елементарності синтаксем – мінімальних синтаксичних одиниць семантичної природи. Елементарні синтаксеми визначають у реченні так: спочатку виокремлюють елементарну найцентральнішу синтаксему – предикат, а потім на ґрунті субстанціальних (у функції предметності) семантико-синтаксичних відношень (суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних, локативних) – елементарні іменникові синтаксеми. Ці одиниці виражають елементарне синтаксичне значення. Коли ж синтаксема передає неелементарне значення, то вона входить до сукупності неелементарних (складних) синтаксем. Порівняймо синтаксеми в реченнях *Галки на стіні сидять...* (М. Рильський) і *Босць стояв ошелешений* (О. Гончар). У першому реченні всі три синтаксеми елементарні, оскільки вони виражають елементарні (неподільні далі) синтаксичні значення в семантично елементарному простому реченні, а у другому реченні синтаксема *босць* неелементарна, бо в ній

об'єднано два елементарних синтаксичних значення: значення суб'єкта процесу і значення суб'єкта стану. Отже, з семантико-синтаксичного погляду синтаксема, яку визначають на основі семантико-синтаксичних відношень, виступає як носій нечленованого далі в межах синтаксичного рівня мови значення (елементарна синтаксема) і як носій ускладненого значення (неелементарна синтаксема). Із формально-синтаксичного боку елементарний член речення є окремим, виділюваним за формально-синтаксичними ознаками, компонентом, що поєднується з іншими членами речення. Мінімальні формально-синтаксичні одиниці (члени речення) формує морфологічне чи синтаксичне слово. Елементарні члени речення формально-синтаксичного типу вирізняються на основі предикативного і підрядного зв'язків. Це головні та другорядні члени речення, поєднані тільки координацією (формою предикативного зв'язку) і керуванням (формою підрядного зв'язку). З морфолого-синтаксичного погляду два ряди мінімальних синтаксичних одиниць (синтаксема як мінімальна семантико-синтаксична одиниця і член речення як мінімальна формально-синтаксична одиниця), що виділяються відповідно на ґрунті семантико-синтаксичних відношень і синтаксичних зв'язків, розподіляються на прості (у морфолого-синтаксичному плані елементарні, синтетичні) і складені (у морфолого-синтаксичному плані неелементарні, аналітичні) одиниці.

Такі синтаксичні одиниці, як словосполучення і складне речення, являють собою похідні від елементарних простих речень чи інших реченневих конструкцій одиниці і в реченневих утвореннях складнішої граматичної природи набувають різних (порівняно з вихідними синтаксичними одиницями) значеннєвих нашарувань, а тому перебувають поза системою елементарних синтаксичних одиниць (пор. трактування словосполучення в попередніх працях автора¹).

Вирізнєння типів елементарних синтаксичних одиниць та встановлення їхнього взаємовідношення з неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань синтаксичної теорії.

Лінгвістичні студії. Вип. 6. – Донецьк: ДонДу. – 2000. – № 1. – С. 17–20.

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 52–58; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 181–213.

Грищенко А.П.

Внутрішня синтаксична організація простого речення

До найскладніших питань синтаксичної теорії належить проблема взаємодії формально-граматичних і семантичних чинників у реченні, те чи інше розв'язання якої зумовлює відповідну класифікацію, визначення типів речення.

Найважливішим показником розмежування структурних типів простого речення виступає, як відомо, формальне вираження предикативного зв'язку між повнозначно-лексичними компонентами речення. Речення поділяються на двоскладні й односкладні, тобто на структури з формально розчленованим (аналітичним) і формально нерозчленованим (синтетичним) вираженням предикативного зв'язку. Щодо мінімального наповнення двоскладного простого речення, то конструктивною ознакою його треба визнати наявність двох повнозначно-лексичних компонентів – підмета й присудка, які формують предикативне словосполучення. Підмет – морфологічно неоднотипний головний член речення, категоріальним виразником якого є іменник у формі називного відмінка; присудок – морфологічно неоднотипний головний член речення, категоріальним виразником якого виступає дієслово в особовій формі.

Просте речення з нерозчленованим предикативним центром, тобто таку конструкцію, в якій неможливо виділити предикативне словосполучення "підмет + присудок", прийнято кваліфікувати як односкладне. За усталеною в українському мовознавстві традицією структурний центр односкладного речення називають головним членом.

Структурне протиставлення синтаксичних конструкцій у системі простого речення, за ознакою "односкладність – двоскладність", можна розглядати як вихідний пункт у класифікації з погляду внутрішньо-синтаксичної будови. Двоскладним і односкладним реченням властиві характерні граматичні ознаки, тобто відповідна система обов'язкових і факультативних граматичних

зв'язків між повнозначно-лексичними одиницями в межах речення. Досить плідним виявилось використання такого класифікаційного принципу, як відображення типу речення за допомогою відповідних формул, що фіксують обов'язкові елементи структури речення. Конкретним прикладом використання цього принципу структурної диференціації простого двоскладного речення в українській мові може бути, наприклад, розмежування двох різновидів двоскладного речення: а) речення з присудком, вираженим особовою формою дієслова (Підмет + Присудок (дієслово в особовій формі); б) речення з іменним складеним присудком (Підмет + Зв'язка + Іменна частина). Двоскладні речення з присудком, вираженим особовою формою дієслова, так само неоднорідні щодо граматичних зв'язків між повнозначно-лексичними компонентами. Показовим щодо цього є поділ двоскладних речень на так звані поширені і непоширені структури. Фактичний матеріал української, як і інших слов'янських мов, свідчить про те, що тільки в певних випадках граматичний зв'язок між двома повнозначно-лексичними компонентами виявляється достатнім для структурної завершеності речення. Поява у складі речення різнотипних за своїм формальним вираженням і значеннєвим наповненням об'єктних поширювачів, залежних від присудка, впливає з необхідності заповнити відповідною словоформою структурну позицію в системі граматичних зв'язків речення. Існування незаповненої структурної позиції зумовлюється так званою інтенцією дії або стану, що виражаються дієсловом.

З погляду дієслівної інтенції як різнотипні кваліфікуються, наприклад, речення 1. *Батько живе, Батько працює*. 2. *Батько живе (у Москві), Батько працює (на заводі), Син вивчає (х), Хлопець опинився в (х)*, тому що у випадку 1 поєднання підмета і присудка цілком достатнє як з погляду формального вираження предикативного зв'язку, так і з погляду комунікативної завершеності відповідних структур навіть поза ширшим контекстом. Приклади типу 2 ілюструють інший структурний принцип граматичної організації двоскладного речення. У перших двох реченнях маємо відмінності у значенні дієслів-присудків *живе* і *працює*, які можуть означати не тільки узагальнено-узуальні стани або дії (живе – живий, працює – зайнятий певною роботою),

а й виступають у реченні з видозміненою семантикою (*мешкає у Вінниці, а не в Києві; Працює на заводі, а не на фабриці*). Видозмінена семантика дієслова-присудка, як випливає з наведених прикладів, вимагає конкретизації іншими повнозначно-лексичними компонентами, які завершують просте речення зі структурно-граматичного і комунікативного погляду. Особливе місце в системі простих двоскладних речень займають структури, в яких дієслівний присудок потребує поширення повнозначно-лексичним компонентом – іменником у формі знахідного відмінка. Цей компонент виступає у функції об'єктного поширювача і з погляду формування предикативного центра речення кваліфікується як другорядний член. Проте для характеристики речення як значенневої одиниці синтаксичного рівня мови обмежитися тільки формальним аспектом не можна (порівняймо щодо цього незавершеність предикативного словосполучення *Син вивчає* для організації двочленної структури). Тільки єдність власне формальних і значенневих показників формує властивий певній мові тип простого речення. Речення *Син вивчає* набуває конструктивно-комунікативної завершеності в тому випадку, коли в ньому заповнюється відповідним повнозначно-лексичним компонентом позиція об'єктного поширювача дієслова-присудка (*Син вивчає математику*). Таким чином, об'єктний поширювач опосередковано бере участь у формуванні предикативного центра речення. Отже, з погляду внутрішньо-синтаксичних зв'язків між компонентами прості двоскладні речення *Батько живе (живий)* і *Син вивчає (математику)* становлять різні структурні схеми у межах загального поняття "просте двоскладне речення".

Звичайно, розкриття природи внутрішньо-синтаксичної організації простого речення не може охопити всі його проблеми.

Абстрактна структурна схема речення завжди актуалізується, набуває конкретних зв'язків з відповідними моментами об'єктивної дійсності, а також і з іншими реченнями, в процесі усного або писемного мовлення.

Модальність і часова віднесеність як зовнішньо-синтаксичні ознаки речення

В актуалізації структурної схеми простого речення важлива роль належить його зовнішньо-синтаксичній сфері, що, як відомо,

стосується не окремих аспектів граматичного зв'язку між членами речення, а синтаксичної конструкції в цілому. До визначальних характеристик простого речення небезпідставно зараховують наявність предикації, що виступає безпосереднім показником зв'язку речення з дійсністю. Предикація – визначальна конститутивна ознака, на підставі якої синтаксична конструкція зараховується до класу речень, – виступає в єдності таких двох аспектів як модальність і часова віднесеність. Переходячи до детальнішого аналізу цих двох складників предикативності, слід наголосити, що прямого і однозначного зв'язку між внутрішньо-синтаксичною і зовнішньо-синтаксичною сферами речення в багатьох випадках провести не можна. Так, речення: 1) *Він вивчав математику*, 2) *Він вивчав би математику*, 3) *Ти вивчай математику* з погляду внутрішньо-синтаксичних зв'язків між компонентами однотипні, побудовані за структурною схемою "Підмет + Присудок + (Додаток)". За типологічними ознаками ці речення можна кваліфікувати як двоскладні з обов'язковим заповненням позиції об'єктного поширювача при дієслові-присудку. Із структурного погляду вони відрізняються, наприклад, від речень типу *Мені не спиться*, *Ранкова тиша*, *Сонце заходить*, *Зима наближається*, одні з яких входять до розряду односкладних структур, а інші – до розряду двоскладних, але таких, що не потребують заповнення позиції додатка при дієслові-присудку. Ізоморфні з погляду внутрішньо-синтаксичної організації (Підмет + Присудок + Додаток) речення відрізняються своїми загальними зовнішньо-синтаксичними показниками, насамперед характером зв'язку повідомлюваного реченнями змісту з дійсністю. У першому реченні дія, що позначається присудком, представлена як реальна, така, що мала місце в об'єктивній дійсності. Загальне значення речення зводиться до повідомлення про те, що відповідний зв'язок між особою (граматичним підметом), дією (дієслівним присудком) і об'єктом, на який була спрямована дія (додатком), був фактом об'єктивної позамовної дійсності. У другому реченні дія суб'єкта представлена як нереальна, гіпотетична, така, що могла б стати фактом об'єктивної дійсності за певних умов. І, нарешті, загальне значення третього речення полягає у спонуканні мовця до того, щоб адресат мовлення виконав дію, названу

дієслівним присудком. Дія в цьому реченні також представлена як нереальна, така, що була, є або буде фактом об'єктивної дійсності. Таким чином, можливість вираження у реченні віднесеності основного змісту до дійсності дає підстави твердити, що зовнішньо-синтаксичні характеристики мають цілком визначену специфіку і необхідні для кваліфікації речення як явища синтаксису. Наповнення структурної схеми конкретними зв'язками між повнозначно-лексичними компонентами обов'язково супроводжується конкретним модальним значенням і конкретною часовою віднесеністю змісту речення до фактів об'єктивної дійсності.

Категорія модальності як зовнішньо-синтаксична ознака, що входить органічним складником у ширшу за обсягом і менш конкретну щодо означення категорію предикативності, часто ставиться окремими дослідниками у безпосередню залежність від трьох основних комунікативних різновидів речення – розповідного, питального і спонукального. Проте, зважаючи на той факт, що одним з основних модальних аспектів речення є реальність, нереальність, можливість або гіпотетичність дії, треба відзначити, що розповідність як самостійна модальна характеристика речення втрачає будь-яку розрізнявальну силу щодо протиставлення її іншим модальним різновидам. Це зумовлюється тим, що в межах розповідності, виділюваної з-поміж інших комунікативних різновидів речень за інтонаційними показниками, можуть набувати відповідного синтаксичного оформлення речення, зовнішньо-синтаксичне значення яких зводиться до повідомлення як про реальні, так про нереальні, гіпотетичні дії. Порівняймо з цього погляду, наприклад, такі речення: *Ти приніс мені води* (констатація, що дія була фактом об'єктивної дійсності); *Ти приніс би мені води* (поза конкретним контекстом можлива подвійна модальна інтерпретація цього розповідного речення: а) повідомлення про нереальну дію, виконання якої залежить від певних умов; б) виявлення бажання виконати відповідну дію).

Формально-граматичним ядром вираження модальності у реченні виступає дієслівна категорія способу. Загальні значення форм дійсного, умовного і наказового способу прийнято визначати на основі того, як вони співвідносяться з такими семантичними ознаками, як імперативність (вираження спонукування

до виконання відповідної дії), гіпотетичність і реальність. О.В. Бондарко наводить таку схему зв'язку трьох основних дієслівних способів із названими семантичними ознаками:

Форми способу	Семантичні ознаки		
	Імперативність	Гіпотетичність	Реальність
Наказовий	+	–	–
Умовний	–	+	–
Дійсний	–	–	–
	+	+	+

Основна лінія протиставлення між формами способу, як видно з цієї схеми, проходить між непрямыми способами (наказовим і умовним), з одного боку, і формами так званого прямого (дійсного) способу, з другого боку. Непрямі способи об'єднуються насамперед тому, що вони означають нереальні дії, тоді як форми дійсного способу, звичайно, виражають реальні дії. Однак у випадках функціональної транспозиції вони можуть виражати і модальні значення нереальності, імперативності¹.

Функціональна рухливість дієслівних способів, що виявляється у невідповідності між формою і синтаксичним змістом, не дає підстав для встановлення однозначного зв'язку між формою способу дієслова-присудка і зовнішньо-синтаксичною модальною характеристикою речення. Слід наголосити також, що діапазон модальних значень речення ширший порівняно з тими семантичними ознаками, які імпліцитно виражаються дієслівними формами способу. Досить помітну роль у вираженні шкали модальностей відіграють спеціальні лексичні показники у складі речення, зокрема так звані вставні слова і звороти.

Вихідним пунктом поділу простих речень за модальними значеннями безвідносно до їх конкретної внутрішньо-синтаксичної сфери може бути насамперед ознака вираження або невираження в них реальності зв'язку між відповідним змістом і об'єктивною дійсністю. З такого погляду усім іншим різновидам речень у загальній системі модальних значень протиставляються синтаксичні конструкції з індикативною модальністю. Термін "індикативна

¹ Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Русский глагол. – Л., 1967. – С. 125–126.

модальність" зручніший для класифікаційного використання порівняно з поняттям "розповідна модальність", оскільки остання, як уже зазначалося, не виключає інших модальних значень.

У межах розповідних речень за ознакою індикативної модальності виділяються тільки такі конструкції, в яких констатується ствердження або заперечення тих моментів відображуваної дійсності, що лежать в основі загального змісту речення. Слід зазначити, що у зв'язку з модальністю як зовнішньо-синтаксичною характеристикою речення, поняття реальності зв'язку відповідних фактів з дійсністю не ототожнюється з їх правдивістю або достовірністю. Так, синтаксична модальність речень *Дніпро впадає в Чорне море* і *Волга впадає в Чорне море* однакова, тому що в другому реченні відсутні будь-які зовнішньо-синтаксичні показники фактичної нереальності повідомлення. Отже, форма, у якій втілюється індикативна модальність, не може бути використана як достатній показник логічної несуперечності конкретного змісту речення.

Розповідність як об'єктивна форма реалізації, актуалізації речення у комунікативному процесі – категорія ширша порівняно з індикативною модальністю. Як уже зазначалося, вона може накладатися на різноманітні щодо суб'єктивно-оцінної модальності синтаксичні конструкції – речення. Крім розповідності як різновиду модальності повідомлення¹, об'єктивно необхідними в мові виступають ще такі дві форми комунікативної модальності, як питальність і наказовість (спонукальність)². Беручи до уваги ситуацію комунікативного процесу і роль питальних конструкцій у ньому, можна погодитись з Т.Б. Алісовою, що цей різновид модальності повідомлення функціонує в складній комбінації незнання, бажання дізнатися і спонукання співрозмовника до відповідного акту мовлення, тобто відповіді, конкретний зміст якої впливає з тих фактів, на які було спрямоване питання³. Виходячи з такої загальної суті питальних речень, не можна

¹ Поп.: J. Bauer, R. Mřazek, S. Žaža. Příruční mluvnice ruštiny pro čechy, Skladba, Praha, SPN, 1966. – С. 19.

² Алісова Т.Б. Дополнительное отношение модуса и диктума // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 57.

³ Там само. – С. 58. Детальний опис питальних речень з погляду їх форми і внутрішнього поділу щодо характеру питальності належить Л.О. Кадомцевій (Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К., 1972. – С. 128–134).

говорити про констатацію в них реального зв'язку відповідних дій або станів з дійсністю.

Третій різновид модальності повідомлення – наказовість – полягає у спонуканні адресата мовлення до виконання певної дії як реакції на наказ, прохання, вимогу тощо. Категоріальною ознакою внутрішньо-синтаксичної будови наказово-спонукальних речень виступає дієслівний присудок у формі наказового способу або ж його відповідник у випадку функціональної транспозиції форм, яскраві приклади якої становлять, зокрема особові форми дієслова дійсного способу, інфінітива, а також іменні форми у так званих бездієслівних реченнях. Порівняймо приклади: "Майор Підсікало. Так... Все! Перший човен веде сержант Кравчина!

Сержант Кравчина в човні: – Не *оглядатися* – раз! Повна тиша – два! *Дивись* пильно – три! *Дава-ай-й!...*" (О. Довженко).

Без наявності однієї з форм об'єктивної модальності у відповідній синтаксичній конструкції не можна розглядати її як речення.

Конкретні форми і значення суб'єктивно-оцінних модальностей як вторинні характеристики групуються навколо реальності – нереальності – гіпотетичності дії, стану або ознаки, у вираженні яких бере безпосередню участь предикативний центр двоскладного або односкладного речення.

Основне значення індикативної модальності полягає у вираженні реальної дії, яка мала, має або буде мати місце в об'єктивній дійсності. Наприклад: На сільському сході повстанці обрали свій комітет (В. Кучер); Народ не хотітиме чтива про війну побутово-описового (О. Довженко); Проте іноді Маковейчиків талант йому ж і шкодить (О. Гончар).

Дійсний спосіб дієслова, як формально-граматична основа індикативної модальності, позбавлений у випадках прямого вживання будь-яких семантичних ознак, що вказували б на нереальність, гіпотетичність відношення змісту речення до дійсності. У зв'язку з таким загальним семантичним характером форми дійсного способу кваліфікуються як слабкий член протиставлення щодо так званих непрямих способів¹. Модальна нейтральність дієслівних форм дійсного способу, що виступають присудками у внутрішньо-синтаксичній структурі речення, стала підставою

¹ Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Зазначена праця. – С. 126.

для оцінки модального значення відповідних речень як фону, на якому виразно виділяються позначені відповідною специфікою інші суб'єктивно-оцінні модальності¹.

Загальна категоріальна ознака речень індикативної модальності – вираження у ствердній або заперечній формі реальності предикативних відношень, повідомлення про які не супроводжується суб'єктивною оцінкою з боку мовця. З погляду внутрішньо-синтаксичної будови речення індикативної модальності неоднорідні. Структурна варіантність конструкцій проходить по лінії "двоскладність – односкладність" речення. З розмежування розповідності як модальності повідомлення та індикативної модальності як характеристики предикативного зв'язку щодо його реальності впливає, як нам здається, можливість конкретнішого окреслення власне формальних засобів індикативної модальності. До таких формальних засобів належать насамперед дієслівні форми дійсного способу та можливі різновиди складеного присудка у двоскладному реченні, а також різнотипні головні члени односкладних речень. Отже, з системи цих засобів випадають форми умовного і бажального способу, які також властиві реченням, оформленим розповідністю – модальністю повідомлення².

Індикативна модальність у межах розповідності як об'єктивної форми комунікативної модальності, або, за термінологією Т.П. Ломтева, виду повідомлення, зникає в тих випадках, коли присудок виступає в якій-небудь формі одного з ірреальних способів, крім наказового, модальні значення яких відповідним чином пов'язані з особою мовця³, або ж до складу речення вводяться спеціальні лексичні показники оцінки реальності предикативного зв'язку. Участь лексичних показників у вираженні зовнішньо-синтаксичного значення речення особливо показова з того погляду, що спеціальна група модально-вставних слів, належачи

¹ Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1947. – С. 587; Див. також: John Lyons. Introduction to theoretical linguistics, Cambridge, University Press, 1969. – С. 307.

² Ломтев Т. П. Система модальных грамматических категорий предложения // Sesja naukowa międzynarodowej komisji budowy gramatycznej języków słowiańskich. – PAN, Krakow, 1971. – С. 101–109.

³ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 66.

до загально-семантичного плану речення і беручи участь у вираженні суб'єктивно-оцінних модальних значень, не входить до системи внутрішньо-синтаксичних зв'язків у межах речення. Якщо розглядати категорію модальності – зовнішньо-синтаксичної характеристики речення – щодо єдності плану змісту (семантичний аспект) і плану вираження (формальний аспект), тоне можна, на наш погляд, повністю погодитись з думкою Л.О. Кадомцевої, що повнозначно-лексичні модальні слова типу *можливо, видно, здається, ймовірно, видимо, очевидно* випадають із зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення¹.

Однією із закономірностей у формуванні модальних характеристик речення є увиразнення формальних показників у зв'язку з конкретизацією модальних відтінків нереальності предикативного зв'язку, властивого реченню. Яскравим прикладом з цього погляду можуть бути речення умовної модальності, диференційною ознакою внутрішньо-синтаксичної будови яких є дієслівний присудок у формі умовного способу дієслова². Наприклад: Мій брате, *се була б* потрійна зрада – себе самої, правди і лідійців, бо я отим одним-єдиним словом погнала б на погибель ціле військо (Леся Українка); Філоксера однаково за кілька літ *знищила б* йому виноградники (М. Коцюбинський). Умовна модальність речення у ствердній або заперечній формі найбільше виразна, звичайно, в простому реченні. На відміну від складнопідрядних речень, у яких залежна частина конкретизує умову, обставини, за яких були б реальними дія або стан головного речення, простим реченням або зовсім не властива така конкретизація, або ж досягається вона за рахунок повнозначно-лексичних компонентів, що виконують у реченні обставинну функцію.

З формального погляду до речень умовної модальності наближаються конструкції, яким властиве вираження бажання, прагнення мовця до того, щоб відповідна дія або стан стала реальною. Власне граматичними показниками бажальної модальності виступають присудки, виражені дієсловами у формі бажального способу (Минулий час дієслова + частка *би (б)* або інфінітивом

¹ Речення гіпотетичної модальності // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – С. 135.

² Мельничук О. С. Зазначена праця. – С. 81.

із часткою *би* (*б*). Наприклад: *Не забути б* музики моторів на широких просторах величезного будівництва, *не загубити* спокою, пластики, ритму: везуть, переміщують, зрушують, розраховують... (О. Довженко).

Аналізуючи категорію способу дієслова з граматико-морфологічного погляду, В.М. Русанівський розмежує форми спонукального ("...за формою і змістом цей спосіб являє собою контамінацію наказового і умовного способів"¹) і бажального способів, різниця між якими полягає в тому, що в реченнях із присудками у формі дієслів спонукального способу, який має два різновиди – особовий і безособовий (*просив би – просити б*) може реалізуватися зв'язок присудок – звертання, чого не можна сказати про форми бажального способу, тому що в межах речення вони вступають у синтаксичний зв'язок з підметами-займенниками першої особи однини та третьої особи однини і множини. У зв'язку з тим, що бажальний спосіб не має безособових форм, реченням на зразок *Мені б ще вчитися* і *Я ще вчився б* нібито властива відповідно спонукальна й бажальна модальність, бо присудки згідно з запропонованими В.М. Русанівським принципами аналізу належать до різних способів, хоч як впливає із змісту наведених речень, вони тотожні з погляду модальності. Контамінація таких значень, як спонукання виконати дію і бажання мовця бачити відповідну дію реалізованою, справді властива, наприклад, реченням типу: *Пождав би* ти місячної ночі (Леся Українка); *Відпросився б* ти в командира, *прийшов би* до мене хоч на часину (О. Гончар). Поєднання значень непрямого спонукання і бажання створює за відповідних внутрішньо-синтаксичних умов так звану спонукально-бажальну модальність. До внутрішньо-синтаксичних умов речення, які передають додаткову ситуаційну ознаку спонукання, цілком слушно зараховують звертання. Звертання позначає адресата мовлення і співвідносне з підметом у формі займенника другої особи однини і множини (*ти зробив би, сину... – ви виконали б, товариші...*)². До синтаксичних засобів вираження бажальної модальності зараховують частки *аби, щоб, бодай, нехай, хай, хоча б, коли б, якби*, які в поєднанні з відповідними формами присудка

¹ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – С. 278–279.

² Русанівський В. М. Зазначена праця. – С. 279.

утворюють так звані описові форми бажального способу. Наприклад: Ох, *коли б* скоріше, хлопче, мрії ті твої справдились... (Леся Українка); Що ж, *хай надходить!* Мене навіть радує душного літа завчасний кінець; Провесни тільки *нехай не нагадає* дощик дріб-несенький, холодніш вітрець! (Леся Українка).

Щодо зовнішньо-синтаксичних ознак речення спонукально-бажальна модальність протиставляється власне спонукальній модальності, яка несумісна з розповідністю як об'єктивною модальністю повідомлення.

Значення гіпотетичної модальності речення (модальності припущення, проблематичності) виразніше з погляду суб'єктивної оцінки реальності висловлюваного в реченні у ствердній або заперечній формі повідомлення про відповідні факти.

До структурних ознак, за якими речення гіпотетичної модальності протиставляються у межах розповідності індикативним реченням, належать насамперед вставні слова¹, повнозначно-лексичні компоненти, що з формального погляду не пов'язуються з іншими компонентами речення. У структурі дієслівних присудків відповідних речень немає жодних показників гіпотетичної модальності, чого не можна сказати, зокрема, про формальне вираження дієслівних присудків у реченнях умовної і бажальної модальності. Вставні слова *мабуть, можливо, здається, видимо, очевидно* відіграють важливу роль у формуванні плану змісту речень гіпотетичної модальності, не мають постійно закріпленої позиції в їх структурі, оскільки достовірність змісту речення може пов'язуватись з різними його складниками – головними й другорядними членами. Порівняймо з цього погляду речення індикативної модальності *Мій товариш повернувся учора з Москви* і можливі його відповідники, конкретне спрямування гіпотетичності яких впливає з логічного наголошення відповідних компонентів залежно від позиції вставного слова, а саме: *Мабуть, мій товариш повернувся учора з Москви; Мій товариш, мабуть, повернувся учора з Москви; Мій товариш повернувся, мабуть, учора з Москви; Мій товариш повернувся учора, мабуть, з Москви*². В усіх наведених модифікаціях гіпотетичної модальності

¹ Ломтев Т. П. Зазначена праця. – С. 107.

² Панфилов В. З. Грамматика и логика. – М.–Л., 1963. – С. 55–56.

вставне слово виконує своєрідну службову функцію, надаючи змістові речення значення гіпотетичності.

Відзначені тут суб'єктивно-оцінні модальні значення, як уже було зауважено, виступають частковими реалізаціями розповідності як одного з трьох основних різновидів модальності повідомлення.

Своєрідна взаємодія модальностей можлива також і в межах питальності. Конкретні форми такої взаємодії властиві, наприклад, таким реченням, що виражають пряму уточнюючу питальність: *Ти виконав би це завдання?* (питальність-умовність); *Чи не виконав би ти це завдання?* (питальність-бажальність); *Ти, мабуть, виконав це завдання?* (питальність-гіпотетичність). Можливі комбінації об'єктивної і суб'єктивно-оцінних модальностей у питальних реченнях є ще одним свідченням того, що комунікативний план речення – категорія загальніша порівняно з можливими різновидами вираження ступеня достовірності змісту.

Лінія предикативності речення проходить через одну з можливих об'єктивних модальностей, що виступають обов'язковою умовою функціонування синтаксичної конструкції як речення.

Дієслівна присудковість – важлива, але не обов'язкова умова формування об'єктивної модальності, переконливим свідченням чого можуть бути, наприклад, номінативні речення.

Другою важливою зовнішньо-синтаксичною категорією, що надає відповідній конструкції статусу речення, є синтаксична категорія часу. Основним осередком формування і вираження її виступає морфологічна категорія часу дієслова-присудка. Проте як і у випадку з модальністю, морфологічна категорія часу дієслова може й не брати участі у вираженні часової віднесеності речення.

Розуміння часової віднесеності як зовнішньо-синтаксичної характеристики речення передбачає встановлення вихідного моменту – певного орієнтира для рахунку часу. Обов'язковим вихідним моментом, відносно якого визначається зовнішньо-синтаксична часова віднесеність речення, є момент мовлення. За своєю природою момент мовлення належить до позамовного плану. Синтаксична категорія часу фіксує часове співвідношення конкретного змісту речення з часовим моментом мовлення.

У зовнішньо-синтаксичній структурі речення розрізняються значення теперішнього, минулого і майбутнього часів. Ці часові значення поширюються лише на ті різновиди речень, присудки

яких виражені формами дієслів дійсного способу або ж взагалі не мають ніякої дієслівної форми у своєму складі.

Морфологічні форми теперішнього, минулого і майбутнього часу дієслова як частини мови набувають у реченні зовнішньо-синтаксичного значення, формуючи такий його аспект, як часова віднесеність. Система часових форм дієслова, як відомо, ґрунтується на вираженні одночасності дії або стану з моментом мовлення, передування дії або стану моменту повідомлення про них, настання дії або стану після моменту мовлення про них. Залежно від зв'язку повідомлюваного реченням змісту з моментом мовлення у зовнішньо-синтаксичній сфері речення виступає відповідно значення теперішнього, минулого і майбутнього часу. Наприклад: Дорога тут *веде* струнка До свідків величі й слави Допитливого юнака І дівчинку-пташа цікаве (М. Рильський); Ніколи, мабуть, історія *не тискала* у такий химерний клубок, ніколи серця мільйонів *не билась* у такому напруженні, ніколи європейський Захід *не надав* так низько в особі найпідліших представників, але ніколи *не являла* людина й стільки благородної сили й величі духу, скільки *явила* у світовій війні незмірна українська душа (О. Довженко); Багато *напишеться* книг про цю дивовижну весну, багато *складуть* пісень, наукових праць та спогадів (О. Довженко).

У наведених прикладах засвідчуються три плани часової віднесеності: теперішній (дії, виражені присудками у формі особових дієслів, збігаються з моментом мовлення про них); минулий (дії, виражені присудками у формі минулого часу, відбуваються до моменту мовлення про них); майбутній (присудки у формі дієслів майбутнього часу, виражають дії, що настають після моменту мовлення про них).

Як зовнішньо-синтаксична характеристика часова віднесеність по-різному виявляється в реченні залежно від специфіки його модального плану. Тільки в реченнях індикативної модальності, у складі яких присудки виражаються відповідними часовими формами дієслова або ж мають інші структурно-морфологічні характеристики (порівняймо щодо цього різні типи складених присудків і нерозчленоване вираження предикативного ядра в номінативних реченнях), наявні формально виражені показники часової віднесеності. У зв'язку з цим слід підкреслити, що модальність охоплює всі синтаксичні конструкції, що

мають за ознаками своєї оформленості статус речення відповідного структурного типу. Часову ж віднесеність не можна вважати зовнішньо-синтаксичною характеристикою речень, яким властива наказово-спонукальна, умовна або бажальна модальність.

При визначенні часової віднесеності речення необхідно зважати на зв'язок одного, окремо взятого речення з іншими, що його оточують. Це, зокрема, стосується неповних і деяких типів односкладних речень. Контекст відіграє важливу роль у визначенні часової віднесеності речень з відсутніми дієслівними формами – безпосередніми показниками часових значень. З ролі контексту у визначенні часової віднесеності впливає ще один аргумент для підтвердження того факту, що часова віднесеність характеризує все речення як цілісно оформлену одиницю, оскільки вона може визначатися й конкретизуватися на основі зв'язку речення з іншими структурними компонентами, що входять до складу єдності вищого рівня – тексту.

Засоби, використовувані для часової характеристики відповідних дій або станів, неоднорідні як з функціонального, так і з формального погляду. Усі ці засоби об'єднуються в одній загальній категорії темпоральності, що виступає в мові як відображення об'єктивного часу та взаємостосунків між окремими його періодами, відрізками. Так, у внутрішньо-синтаксичній структурі речення може мати місце кількісне вираження періоду тривання дії або стану (*Хвилину стоїмо мовчки*), фіксація дати дії або стану (*На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека...* (Ю. Яновський); періодичність повторюваності дій або станів тощо. Структурні елементи, які виконують подібні функції, належать до внутрішнього семантико-синтаксичного плану речення, проте вони не є визначальними показниками його будови. Ці супровідні показники часової характеристики дії або стану функціонують як конкретні різновиди реалізації обставини часу. В основі ж визначення часової віднесеності речення лежать протиставлення трьох синтаксичних часів: теперішнього, минулого і майбутнього, тобто присудків-членів предикативного відношення. В оцінці часової віднесеності речення виходять, як правило, з відповідної морфологічної форми присудка.

Проте, як і у випадках з модальними характеристиками, морфологічні ознаки присудка не завжди можуть бути безпосередньо

перенесені на оцінку часової віднесеності речення. Так, у реченнях, часова віднесеність яких пов'язана з часовим періодом до моменту мовлення, присудки можуть виражатися дієсловами теперішнього часу. Віднесеність речення до майбутнього часу передається іноді формами теперішнього часу. Отже, зовнішньо-синтаксичне значення часу в реченні однозначно співвідноситься з морфологічним значенням ужитої в реченні часової форми дієслова або ж морфологічне значення часової форми дієслова не відповідає зовнішньо-синтаксичному значенню часу в даному реченні. У першому випадку часові форми дієслова-присудка виступають в абсолютному (прямому) синтаксичному значенні, у другому – у відносному (непрямому). Основним зовнішньо-синтаксичним значенням речень з дієсловами-присудками в формі теперішнього часу є значення одночасності дії або стану, про які повідомляється в реченні, з моментом мовлення. Абсолютне часове значення форм теперішнього часу властиве таким випадкам, коли у реченні встановлюється однозначний зв'язок одночасності між моментом мовлення і діями або станами, що охоплюються ним. Наприклад: Мокрі кущі *блищать* під місяцем. Річка внизу *жебонить* по камінню, смирна, довірлива. З марева лугів *впливає* постать чиясь (О. Гончар). Усі дії і стани, про які йдеться в наведених реченнях, вводяться у зв'язок одночасності з моментом і ситуацією мовлення.

Пряме зовнішньо-синтаксичне значення часу мають форми теперішнього часу і в тих випадках, коли ними відтворюють постійно наявні дії, ознаки, стани. Наприклад: *Світовий океан займає величезні простори земної поверхні... У морях та океанах, як і в прісних водоймах, в значній кількості живуть рослинні організми – водорості.* Узагальнено, поза зв'язком із конкретним моментом мовлення сприймається абсолютне зовнішньо-синтаксичне значення форм теперішнього часу також у реченнях типу: Мов стрічка, рвучись, безладно *летить* на екрані, прискорюючись, мигтючо до хаосу, – так щодалі швидше – в міру того, як входиш в літа – відлітають дні, місяці, роки... Змигують прискорені весни, прискорені золоті осені... І чим швидше вони летять, тим щемливіше дорожиш усім, що бачиш, кожним зйденим сонцем, найменшою росинкою життя... Кожну усмішку спиваєш спраглим поглядом, кожній травичці хотів би сказати: "Ти мудра, прекрасна. Тобі нема ціни" (О. Гончар).

Систему відносних (непрямих) часових значень речень утворюють такі випадки, коли часова форма дієслова-присудка не вказує безпосередньо на зв'язок дії або стану з моментом мовлення. Така специфіка властива, зокрема, формам так званого теперішнього історичного часу, функція якого полягає у віднесенні зовнішньо-синтаксичного значення до минулого, тобто до часового періоду, який передує моменту мовлення. Наприклад: Водії озирались на своїх пасажирів і радо посміхались. А почувши, що пісня стосувалась саме їх, вони почали піддавати такого газу, що ніхто й незчувся, як віліси вскочили вже в село. Аж ось і рідне попелище. *Тут же, на ходу, складають нове продовження старої весільної пісні...* (О. Довженко).

Непряма часова віднесеність наведених речень впливає з того контекстуального оточення, в якому вони перебувають. За рахунок речень, яким властива абсолютна часова віднесеність (у наведеному прикладі – речення з присудками у формі минулого часу), конкретизується значення форм теперішнього часу, що виражають дії, які передують моменту мовлення. Форми теперішнього часу, вживаючись у непрямому значенні, можуть означати дії і стани, пов'язані з майбутнім, тобто з періодом часу після моменту мовлення. Наприклад: Самурай вдає спокійного. Наче забувши, що він маленький шпигун, продовжує говорити з пихою, з перебільшеною значимістю, як у поганому театрі: – Не треба. Надто пізно... Через тиждень з Уссурі наступають на Примор'я слухняні мікадо офіцери (О. Довженко).

Основною зовнішньо-синтаксичною характеристикою часу в реченнях з дієслівними присудками у формі минулого часу є значення передування повідомлюваної в реченні дії чи стану моменту повідомлення про них. Абсолютне та відносне часове значення речень з присудками у формі минулого часу розмежується за тим самим принципом, що й у реченнях з формами теперішнього часу.

На окрему увагу заслуговують відмінності в значенні присудків, виражених дієсловами недоконаного і доконаного виду. Дії та стани, позначені формами недоконаного виду, зовсім не зливаються з моментом мовлення. Наприклад: Надвечір'я було теплим. Сонце сідало за верби у малинову млу. Коноплища розливали над

оселями цибулячий дух, на городах мервились кучугури соняшникових шапок. Вітерець ртутними краплями ганяв на капустастих листках росу (Г. Тютюнник).

У реченнях з присудками-дієсловами доконаного виду зв'язок з моментом мовлення при абсолютній часовій віднесеності речення виявляється по-різному. В одних випадках виражається повна непов'язаність минулих дій або станів з моментом мовлення, як наприклад: Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ просто на південь... (Ю. Яновський). Проте в окремих випадках форми доконаного виду минулого часу можуть вказувати на минулі дії або стани, результати яких наявні в момент мовлення. Присудки в таких випадках мають перфектне значення. Наприклад: Там, у степу, схрестилися дороги, Немов у герці дикому мечі, І час невпинний, стиснувши остроги, Над ними чвалить вранці і вночі (В. Симоненко). Специфіка часової віднесеності речень з перфектними присудками полягає в тому, що вони можуть вільно сполучатися з реченнями, в яких абсолютна часова віднесеність виражається дієслівними формами теперішнього часу.

Абсолютна часова віднесеність речень, що повідомляють про дії або стани, які відбуваються після моменту мовлення, виражається дієсловами-присудками у формі доконаного й недоконаного виду. На відміну від форм минулого часу з перфектним значенням, які називають дії, частково охоплювані моментом мовлення, форми майбутнього часу не можуть без допоміжних лексичних засобів виражати такий зв'язок з моментом мовлення. Наприклад: Відвернеться від нього гнівна Вітчизна, і забуде його, і отрясне його, як жалюгідний прах, від своїх ніг. І загине відступник, оплакуючи день і час свого ганебного падіння (О. Довженко).

Дієслівні форми майбутнього часу здатні надавати реченню відносного зовнішньо-синтаксичного значення, вказуючи на дії та стани, що передують моменту мовлення. Наприклад: А як усміхнеться, бувало, чого, як блиснуть жартом ті мов заплакані очі, то всі смутки відразу злетять від тебе, а в грудях затремтить ніжна радість (С. Васильченко). Як і в інших випадках відносного часового значення речення, майбутній час у функції минулого конкретизується в контексті за допомогою речень, яким властива абсолютна часова віднесеність.

Підсумовуючи наведені тут відомості про характер часової віднесеності як зовнішньо-синтаксичної ознаки речення, слід підкреслити, що при абсолютному часовому значенні, яке проходить по лінії минуле – момент мовлення – майбутнє, повідомлюваний реченням зміст збігається з моментом мовлення, якщо присудок виражений формою дієслова теперішнього часу. Часткове охоплення результату дії або стану властиве також реченням з перфектними присудками. В інших же випадках зовнішньо-синтаксичне значення часу полягає у відсутності зв'язку повідомлюваного змісту з моментом мовлення.

Система відносних часових значень функціонує тільки в безпосередньому зв'язку відповідних речень з конструкціями, яким властива абсолютна часова віднесеність.

Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук.думка, 1975. – С. 14–29.

Грищенко А. П.

Форма в синтаксисі

*The relationship between elements and signs...
is the real secret of the whole marvellously
practical mechanism of language – indeed
one might be tempted to say, the touch of
genius in the construction of language...*

(L. Hjelmslev)

Одна з засадничих особливостей мови, найважливіша функція якої кваліфікується як комунікативна, полягає, як відомо, в тому, що за наявності строго обмежених і спеціальних для кожної конкретної мови формальних засобів забезпечуються необмежені можливості спілкування шляхом використання мовцями нескінченної кількості конкретних, ситуативно зумовлених висловлень. У висловленнях як комунікативних реалізаціях речень набувають актуалізованого вияву притаманні мові, зокрема, українській в нашому конкретному випадку, правила, які позначають:

а) закономірності внутрішньої сполучуваності форм слів (словоформ), належних до відповідних частининомовних парадигм, на засадах набуття ними формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій у складі речень;

б) закономірності репрезентації речень як конструкцій, яким притаманне зовнішнє формальне вираження згідно з категоріальними ознаками однієї з властивих мові структурних схем, що протиставляються одна одній за відповідними диференційними ознаками і становлять обмежену кількість типів. Отже, поняття "форма в синтаксисі" можна аналізувати з двох основних поглядів: як форму в реченні і як форму речення. При цьому, безперечно, постає проблема співвідношення між реченням і висловленням. Не заглиблюючись в історію лінгвістичних студій, пов'язаних з аналізом цих двох понять, важливих не лише з науково-теоретичного, а й з лінгводидактичного погляду, необхідно наголосити на безперечному значенні дослідницьких надбань Празької мовознавчої школи, засновники й прихильники якої послідовно розрізняють речення як абстрактну модель, властиву мові як системі, і висловлення як конкретну реалізацію речення в усному або писемному мовленні. М. Докуліл і Ф. Данеш з приводу проблеми "речення – висловлення" зазначали: "...ми вважаємо корисним розрізнення таких двох розумінь терміна "речення": 1) речення як найпростіший мовний вияв, пов'язаний з певною ситуацією і 2) речення як звичайна, типізована граматична форма цього вияву. Щоб уникнути термінологічної плутанини, ми вживаємо термін "висловлення" згідно з поширеною у нас традицією..., а спеціальний термін "речення" збережемо за типовою синтаксичною формою висловлення, характерною для даної мови."¹ Традицію термінологічного розмежування двох аспектів речення – типової синтаксичної форми реалізації, що має статус питомої для мови структурної схеми, або граматичного зразка, і конкретно-мовленнєвого вияву схеми (зразка), безпосередньо пов'язаного з комунікативною ситуацією, наповненого конкретним змістом, формальними і семантико-синтаксичними зв'язками й відношеннями між конститу-

¹ Doklil M. a Daneš F. K tzv. významové a mluvnické stavbě věty // O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1958. – С. 235.

тивними складниками, які втілюють реляційну структуру відповідної структурної схеми, а також ознаками модального плану, у чеському мовознавстві пов'язують з В. Матезіусом, який наголошував, що мові властиві речення як абстрактні зразки, моделі, тоді як у мовленні речення набувають вираження в конкретних висловленнях¹.

Становлення абстрагованого поняття "схема речення", як і інших важливих понять, що стали визначальними в сучасних теоретичних і лінгводидактичних описах синтаксичних систем багатьох мов, має досить тривалу традицію. Так, теорія валентності, основу якої становлять закономірності сполучуваності (формальної і семантичної) функціонально значущих компонентів речення і, зрештою, принципи, на яких ґрунтується вираження речення як цілісної конструкції, що репрезентує відповідну структурну схему, має досить виразну передісторію в німецькому мовознавстві XIX ст.².

В історії українського мовознавства на першорядну увагу заслуговують, безперечно, граматичні ідеї О.О. Потебні, зокрема ті, що безпосередньо пов'язані з концептуальними синтаксичними поняттями, а саме: 1) нетотожність і непаралельність граматичного речення з логічним судженням³; 2) репрезентативна функція дієслівного присудка, або типологічно визначальний вербоцентричний характер речення⁴; 3) наявність граматичної форми як обов'язкова умова виникнення й існування речення⁵; 4) значення позиції як найважливішого показника функціональної ідентифікації форми слова в реченні, а також структурного втілення самого речення; 5) належність висловлень, властивих мовленнєвій характеристиці носіїв мови, до структурних схем, завдяки яким, висловлюючись у світлі сучасних синтаксичних кон-

¹ Mathesius V. On some problems of the systematic analysis of grammar // *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 6, 1936. – С. 95–107.

² Кабардина С.М. К истокам теории валентности в немецком языкознании XIX века // *Грамматические концепции в языкознании XIX века*. – Л., 1985. – С. 181–209.

³ Потебня О. Из записок по русской грамматике, т. I – II. – М., 1958. – С. 68.

⁴ Там само. – С. 84; Храковский В.С. Истоки вербоцентрической концепции предложения в русском языкознании // *Вопросы языкознания*. – 1983. – № 3. – С. 110–117.

⁵ Потебня О. Из записок по русской грамматике. – Т. I–II. – М., 1958. – С. 82.

цепцій, речення набувають певної замкнутості – ознаки, що дозволяє ідентифікувати їх як незалежні, окремішні форми, що не входять до складу інших форм як їхні складові частини.

О.О. Потебня зазначав: "Між іншим, найпростіше речення наших мов містить уже в собі граматичну форму; воно з'являється в мові разом з нею. Творення і зміна граматичних форм, які складають формальний граматичний зміст речення, – це друга назва для зміни самого речення, тобто того найближчого цілого, в якому реалізується життя цих форм"¹. Олександрові Опанасовичу належить образна інтерпретація форми слова, яку думка розпізнає всупереч втраті певних звукових показників "іншим, тоншим засобом, саме знанням місця, яке займає слово в цілому, буде це ціле мовлення чи схема форм. Хто не вміє рахувати і має недостатнє поняття про просторові відношення, той повинен, щоб вибрати один предмет з багатьох, знати його власні прикмети, наприклад, колір тощо; однак, маючи можливість визначити предмет за порядком, за місцем у просторі, можна, якщо це потрібно, не перевантажувати думки жодними іншими прикметами"². Поняття с х е м а р е ч е н н я О.О. Потебня використав принагідно, розглядаючи конструкції, що традиційно кваліфікуються як різні вияви неповних речень, особливо характерних для діалогічного мовлення, в якому синтаксичні реалізації висловлень, що репрезентують відповідні форми речень, зумовлюються взаємодією двох основних чинників – мовного контексту і позамовної ситуації спілкування. О.О. Потебня звернув увагу на те, що насправді випадки лаконізму на зразок реплік при зустрічі "Здоров! а що" – Бички. "Скільки?" – Сім!" можна зрозуміти й пояснити "тільки тому, що в тому, хто має зрозуміти їх, є готові складні схеми речень, схеми, в яких обірвані частини мовлення... щоразу займають належне їм певне місце"³. Схеми речень, звичайно, такою ж мірою належать до мовної компетенції мовця, адже в комунікативному процесі ролі мовець – адресат мовлення міняються і кожен з них не вільний додавати висловлюванням "на свій – розсуд – форми". Як висловився К. Бюлер, інтерпретуючи також типову ситуативно зумовлену конструкцію *ein en*

¹ Потебня О. Из записок по русской грамматике. – Т. I–II. – М., 1958. – С. 82.

² Там само. – С. 66.

³ Там само. – С. 85–86.

s c h w a r z e n (йдеться про замовлення кави відвідувачем кав'ярні), потреба у використанні саме такого висловлення не становить загадки, тому що для обох співрозмовників (того, хто замовляє каву, і того, хто виконує замовлення), воно (висловлення) "ніби несе як свій ореол схему свого речення"¹. Більше того, як психолог-дослідник К. Бюлер констатував, що в аналізі мовленнєвого мислення він виявив "переживання синтаксичних схем"². Не привертаючи до себе уваги, синтаксичні схеми завжди або майже завжди виступають як щось окреме, як посередники між думками і словами. Це щось окреме – "знання форми речення і взаємозв'язку його частин, щось, що можна назвати безпосереднім вираженням граматичних правил, які живуть у нас"³.

Виразне розуміння засадничої ролі структурної схеми речення як регулятивного чинника комунікативної діяльності сформулював Е. Сепір. На його думку, основу кожного закінченого речення становить готовий зразок, або речення-тип, якому властиві відповідні формальні ознаки. Певні типи, порівнювані з фундаментами речень, виступають базою для будь-яких синтаксичних побудов, необхідних для усного або письмового спілкування, однак самі вони в застиглому вигляді відображають традицію подібно до "кореневих і граматичних елементів, абстрагованих з окремого закінченого слова"⁴. Е. Сепір наголосив, що з основних елементів за аналогією до старих слів цілком можливо створювати нові слова, але не нові типи слів. "Таким же шляхом постійно утворюються і нові речення, але завжди за строго традиційними зразками. При цьому поширене речення допускає, як правило, значну свободу щодо того, що можна назвати "несуттєвими" частинами. Саме ця міра свободи і дає нам можливість виявляти наш індивідуальний стиль"⁵. Заслуговує на увагу також важливе зауваження Е. Сепіра про безмежні вияви конкретності досвіду і строго обмежені виражальні ресурси навіть найбагатших мов. Отже, нескінченні вияви позамовної дійсності і

¹ Бюлер К. Теория языка. – М., 1993. – С. 142.

² Там само. – С. 230.

³ Там само. – С. 231.

⁴ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 53.

⁵ Там само.

внутрішнього світу носіїв мови, що стають предметами повідомлень, обміну інформацією у спілкуванні, розподіляються між відповідними основними концептуальними рубриками, які, безперечно, можна ототожнювати зі структурними схемами речень¹. Так, речення *Хлопець іде* і *Вітер віє* описують (відображають) зовсім різні позамовні ситуації (стани речей), які можна кваліфікувати як конкретні приклади досвіду, однак мовні, а щодо нашого конкретного випадку – формально-синтаксичні інтерпретації активної дії суб'єкта – людини і вияви природного явища як відповідного процесу, абсолютно тотожні. Обом наведеним реченням властива структурна схема, яку можна інтерпретувати як поєднання іменника у формі називного відмінка однини і дієслова у формі третьої особи однини (теперішнього часу). Важливо також зазначити, що формально тотожна інтерпретація ґрунтується на семантико-синтаксичному уподібненні повідомлення про природне явище до повідомлення про дію, виконавцем якої виступає жива істота – людина: вітер характеризується як істота, що виконує відповідну дію, перебуває в русі. Г. Брінкманн дотепно характеризує аналізований випадок семантико-синтаксичного уподібнення у вираженні нетотожних позамовних ситуацій. На ґрунті мовної "анімації" *вітру* цілком природним видається таке дитяче запитання: "Wo bleibt der Wind, wenn er nicht weht? – Де перебуває вітер, коли він не віє?"². Як зазначав К. Бюлер, індоєвропейські мови відображають своєрідне світорозуміння, надзвичайно часто інтерпретуючи репрезентоване як людський акт, і тому вибирається *verbum actionis*, згідно з яким відбувається розподіл ролей, як, наприклад: *Die Sonne warmt den Stein* (Сонце зігріває камінь), *Der Wind heult* (*Bimer віє*) тощо³. Основу відповідних метафор становить ознака антропоцентризму, який поширюється на синтаксичні схеми. На важливій ролі антропоцентричних схем речення наголошував також В. Скалічка. Зважаючи на те, що відношення між компонентами речення дуже різнопланові й, отже, не можуть бути виражені в усій властивій їм різноманітності, дово-

¹ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 87.

² Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Düsseldorf, 1962. – С. 461.

³ Бюлер К. Теория языка. – М., 1993. – С. 340.

диться обмежуватись синтаксичними схемами, антропоцентричними за своєю суттю. Найважливішою ознакою таких схем є принцип дії, тобто поєднання агенса (суб'єкта), дії (предиката), відповідного пацієнса (об'єкта), другого пацієнса (другого об'єкта) і обставин (місця, часу тощо). Згадана схема пасує насамперед реченням, які повідомляють про дії людей. Однак "схеми-дії" стали зручними засобами синтаксичної інтерпретації "недієвих" за своєю природою фактів досвіду, позамовної дійсності¹. Принцип розмежування речень, як синтаксичних одиниць-конструкцій, що реалізуються насамперед у сфері мовлення, тобто реально існують у вигляді висловлень, і абстрактних структурних схем, належить до засадничих синтаксичних концепцій О.С. Мельничука, викладених у зв'язку з ґрунтовним аналізом історії розвитку структури слов'янського речення. О.С. Мельничук, теоретичні узагальнення якого мали своїм безпосереднім підґрунтям гармонійне поєднання глибокої лінгвістичної ерудиції і достеменного знання реальних історикомовних джерел, вважав, що основною "для найбільш точного, логічно витриманого визначення загальної природи речення має бути загальновизнаний тепер факт, що окреме речення існує насамперед у сфері мовлення, тимчасом як мовна система включає до свого складу, поряд з цілими словами в їх звуковому складі і граматичному оформленні, а також з певною кількістю словосполучень і навіть цілих речень, які усталились у даній мові як щоразу повторювані виразники певного змісту, в основному лише абстрактні структурні схеми, за якими речення в різних випадках будуються"².

Як уже зазначалося, креативна сила мовної системи, реалізованої (об'єктивованої) в комунікативній діяльності мовців, виявляється в породженні нескінченної кількості висловлень шляхом актуалізації обмежених мовних засобів залежно від конкретних потреб спілкування. Тут діє принцип семи нот, на основі синтагматики яких створюються мелодії від елементарних, найпростіших до фундаментальних музичних творів, які, очевидно, можна порівнювати з найскладнішими текстами як послідовностями відповідних речень (висловлень).

¹ Skaliccka V. Das Wesen der Morphologie und der Syntax // Slavica Pragensia, IV, 1962. – С. 123–127.

² Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 36–37.

У зв'язку з обмеженими можливостями мовних засобів цілком природно постає проблема ідентифікації тих структурних схем речення, які можна кваліфікувати як елементарні, здатні виступати базою для заповнення відповідних синтаксичних позицій реальними функціонально спеціалізованими формами-складниками залежно від конкретних комунікативних потреб. Зважаючи на те, що визначальною диференційною ознакою речення виступає предикація, влучно охарактеризована як основний синтагматичний акт, який одночасно являє собою й акт створення речення¹, елементарними необхідно вважати такі структурні схеми, які виступають формами для реалізації згаданих одиничних синтагматичних актів. На базі елементарних структурних схем формуються елементарні конструкції з одиничними предикативними центрами, традиційно кваліфіковані як прості речення. При визначенні структурних типів речень вирішальна роль належить засобам вираження і кількості предикативних центрів: один (односкладний або двоскладний) предикативний центр – просте речення; два і більше предикативних центрів – складне речення².

Двоскладне непоширене речення з присудком, вираженим особовою формою дієслова (Vf) і підметом, вираженим іменником у формі називного відмінка (N1), можна обрати за основний тип, на ґрунті якого реалізуються процеси поширення й ускладнення в межах простого речення, а також формуються відповідні типи складного речення. Висловлюються також твердження, що в з'ясуванні гіпотези про основний тип речення перевагу необхідно надавати двоскладному поширеному реченню, зокрема, конструкції, до складу якої входять придієслівні другорядні члени – додатки й обставини. Згадане твердження обґрунтовується такими доказами: 1) непоширене речення досить рідко трапляється в мовленні; 2) згідно з логічним (методологічним) законом частина завжди підпорядковується цілому і, отже, неповну структуру "підмет – присудок" необхідно розглядати як підпорядковану повній, тобто ускладненій придієслівним другорядним членом; 3) неможливість переходу від непоширеного речення до поширеного;

¹ Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М., 1964. – С.164.

² Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 116–177; Вихованець І.Р. Елементарні одиниці функціонального синтаксису слов'янських мов // Слов'янське мовознавство. – К., 1993. – С. 148–150;

4) тільки з поширеного речення можна логічно виводити інші структурні типи речення, зокрема, двоскладне іменне, односкладне безособове; 5) у двоскладному дієслівному поширеному реченні містяться всі п'ять членів речення; з цією структурою співвідносяться основні (ядерні) частини мови – іменник, дієслово, прислівник і прикметник; 6) загальноприйнята теза про придієслівний присудок як конструктивний центр речення має сенс лише у випадку функціонування його в поширеному реченні; 7) окремі структури або перетворення можна пояснити тільки на базі поширеного двоскладного цілісного речення, наприклад, узагальнено-особові речення, спонукальні речення (Назад!), пасивні конструкції¹. Комунікативна практика надавання переваги поширеним реченням, співвідношення ціле-частина, сумніви щодо можливості переходу від непоширеного до поширеного речення (пор., напр.: *Сонце світить* → *Сьогодні сонце світить* → *Сьогодні сонце світить нам з ранку до вечора* тощо), обов'язкова наявність п'яти членів як еталон двоскладного речення, та інші згадані аргументи не можна вважати доказовими в обґрунтуванні вторинного характеру елементарного двоскладного речення, до складу якого входять не поширені залежними компонентами головні члени – репрезентанти елементарної структурної схеми N1 – Vf. Поширення елементарного речення зумовлюється двома визначальними чинниками, а саме: а) можливістю відкривати відповідні синтаксичні позиції, що характерно для відповідних лексико-семантичних груп дієслів, а також прикметників, уживаних у предикативній і напівпредикативній функції; б) комунікативними потребами, реалізованими шляхом інформування про різні обставини, які характеризують ситуації (стани речей), описувані реченнями. К. Бюлер зазначав, що після заповнення найближчих позицій при дієслові відповідями на запитання *quis?* (хто?), *quid?* (що?) послідовно з'являються і вбудовуються в речення відповіді на запитання *ubi?* (де?), *quibus auxiliis?* (за допомогою чого?), *cur?* (чому?), *quomodo?* (яким чином?), *quando?* (коли?). Таке латинське речення, схоже на ранець, упакований для походу, містить все необхідне, значно

¹ Юрченко В.С. Простое предложение в русском языке. – Саратов, 1972. – С. 7–15.

більше, в усякому разі, ніж цього можна досягти тільки за допомогою відмінків внутрішньої детермінації¹. Конструкції N1 – Vf, які становлять ядро двоскладних речень² і перебувають у безпосередньому центрі синтаксичної системи української мови, безперечно, співвідносні з елементарними пропозиціями, мовними відповідниками яких виступають непоширені двоскладні розповідні речення. Пропозиції, на думку Г. Райхенбаха, можна кваліфікувати як атоми мови (propositions may be called the atoms of language). Подібно до шматка речовини, який завжди складається з цілого числа атомів, сповнене змісту мовлення або стаття завжди містить ціле число пропозицій. Атоми поєднуються у складі молекул, з чим можна порівняти поєднання атомарних пропозицій у складі молекулярних. Той факт, що атоми становлять собою фундаментальні одиниці матерії, не означає, що вони не можуть складатися з одиниць нижчого рівня і, отже, мати внутрішню структуру, яка виступає предметом дослідження. Внутрішня структура пропозицій також підлягає дослідницькому аналізу³.

У безпосередньому зв'язку з двоскладним реченням N1 – Vf, яке подібно до згаданих атомарних пропозицій – фактичних відповідників речень, безперечно, заслуговує на роль "атома" синтаксичної системи української мови, необхідно розглядати статус його конститутивних складників⁴ – підмета й присудка, на формально-функціональній взаємодії яких ґрунтується предикативне відношення. Відомо, що в сучасних синтаксичних працях як своєрідна домінанта звучить твердження, згідно з яким вербоцентричний принцип формування речення вважається фактично визначальним, незаперечним. Сенс цього принципу полягає в тому, що підмет у формі називного відмінка має статус актанта, як і придієслівні об'єктні поширювачі, виражені непрямыми відмінками іменників. Отже, фактично нівелюється роль підмета як головного члена речення, статус якого зводиться до рангу придієслівного залежного

¹ Бюлер К. Теория языка. – М., 1993. – С. 376.

² Вихованець І.Р. Елементарні одиниці функціонального синтаксису слов'янських мов // Слов'янське мовознавство. – К., 1993. – С. 150.

³ Reichenbach H. Elements of symbolik logic. New York, 1980. – С. 8.

⁴ Вихованець І.Р. Елементарні одиниці функціонального синтаксису слов'янських мов // Слов'янське мовознавство. – К., 1993. – С. 150.

компонента, трактованого як заповнювача валентної або аргументної позиції у структурі відповідних конструкцій¹.

Активної ролі дієслівного присудка у формуванні структури двоскладного речення заперечити не можна, тому що саме та лексична одиниця, якою він виражається, позначає динамічну ознаку (дію, процес або стан) як осередок перебігу відповідної мовної ситуації, відповідного стану речей. Однак у структурі описуваної реченням позамовної ситуації (реальної, ймовірної, уявної, реалізованої в матеріальних виявах або ж побудованої на відношеннях між абстрактними сутностями) не менш важливим є також і підмет як член суб'єктно-предикативного відношення. Для обґрунтувань цієї тези можна навести кілька важливих тверджень, висловлених визначними мовознавцями. В. Порціг кваліфікував зв'язок між суб'єктом і предикатом як відношення між двома членами речення, відмінне від інших відношень у межах речення. Саме відношення між суб'єктом і предикатом (підметом і присудком) виступає джерелом поширення речення іншими членами, які відповідним чином конкретизують як підмет, так і присудок. Крім того, згаданий дослідник, оперуючи поняттям послідовності рангів зв'язків між членами речення, зауважував, що кістяк із суб'єкта і предиката, на якому тримається відповідна синтаксична конструкція, не обов'язково функціонує як визначальний з погляду змісту речення. Він може служити тільки для того, щоб мовець мав можливість поєднати важливі для нього інші інформативні складники, наприклад, просторові. Член речення іншого формального ступеня здатний зосереджувати в собі сенс всієї конструкції, тобто той осередок стану речей, задля якого формується речення².

На неможливості розглядати підмет як один із залежних від дієслова-присудка (Vf) компонентів речення особливо наголошував В.Г. Адмоні. Для присудкового відношення (сказуемого отношения),

¹ Теньер Л. Основи структурного синтаксиса. – М., 1988. – С. 121 – 126; Fillmor Ch. Lexical entries for verbs // Foundations of language, vol. 4. – 1968. – № 4. – С. 373–393; Ломтев Т.П. Критерии выделения типов предложения в славянских языках // Zeitschrift für Slawistik, 5, B. XIV, 1969. – С. 669–679; Saloni Z. Obligatory and optional arguments in the syntax of Polish verbs // International journal of Slavic Languages and poetics, vol. XXXIII, 1986. – С. 17–25.

² Porzig W. Das Wunder der Sprache. München, 1971. – С. 141–142.

на його думку, важливий двобічний зв'язок обох його компонентів, а не наявність в одного компонента здатності бути безпосередньо "приписаним" до іншого компонента. Відповідний тип відношення полягає не тільки у відношенні присудка до підмета, а й навпаки. "Обидва ці компоненти прямують один до одного. Присудкове відношення виникає тільки там, де береться слово, що виражає предметне поняття, з метою динамічного означення його, безпосереднього приписування йому в момент мовлення якого-небудь означення, прикмети (в найширшому сенсі слова)... Напряма від цього слова (підмета) до слова (або словосполучення), яке виражає приписувану ознаку (присудка), за наявності зустрічного спрямування від присудка до підмета і є той необхідний напрям, без якого не може бути присудкового відношення"¹.

Принцип взаємозалежності – взаємоспрямування між підметом і присудком раніше охарактеризував Г. Брінкманн. Між підметом і присудком у реченні існує специфічне напруження. Коли називається суб'єкт (підмет), відкриваються певні можливості висловлення, які не можна вважати необмеженими, тому що кожне мовне поняття (*jeder sprachliche Begriff*) позначене відповідним радіусом дії у висловленні, перебуваючи у семантичному узгодженні з іншими мовними поняттями. Отже, від підмета погляд спрямовується в різні, задані мовою, напрями. Присудок визначає, який напрям стає чинним у конкретному випадку. З позиції підмета ми дивимось уперед на майбутні можливості; з позиції присудка як уже реалізованої дійсності ми повертаємо погляд назад на підмет і дізнаємося, що дійсність, реалізована присудком, належить до можливостей, відкритих підметом. Отже, між підметом і присудком існує напруження можливості – дійсності. Підмет передбачає перспективу присудка, присудок – ретроспективу підмета. У цьому полягає зв'язок підмет (суб'єкт) ↔ присудок (предикат). Усі інші зв'язки в реченні однобічні². Поза відношенням підмет ↔ присудок – з'ясування проблеми мотивації конститутивних форм у внутрішньо-синтаксичній сфері двоскладного речення, безпосередньо пов'язане із субкатегоризацією дієслів щодо властивих їм валентнісних можливостей зумовлювати появу залежних компонентів,

¹ Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Л., 1973. – С. 22.

² Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Düsseldorf, 1962. – С. 458.

насамперед об'єктних, виражених відповідними безприменниковими і применниковими формами іменників. З цього погляду на особливу увагу, безперечно, заслуговує розмежування перехідних (транзитивних) і неперехідних (нетранзитивних) дієслів. Дієслівна транзитивність – поняття значно глибинніше порівняно зі звичайною констатацією відношення перехідне дієслово – присудок – прямий додаток, виражений іменником у формі безприменникового знахідного відмінка. На тлі згаданої узвичаєної констатації широкий сенс перехідності, що реалізується в реченнях, основу яких становить структурна схема N1 – Vf – N4, полягає в тому, що вона співвідноситься зі змістом, фактично-понятійною структурою речення як цілісної одиниці. Окремі дослідники схильні підпорядковувати перехідності всі ті ознаки речення, які беруть участь у лінгвістичній репрезентації досвіду мовця, зокрема модальність і актуальне членування¹. Прямий додаток, постійно асоційований з конкретною відмінковою формою іменника, виконує у транзитивному реченні роль, яку з погляду принципу узгодженості як обов'язкової умови існування відповідної синтаксичної структури², безперечно, можна вважати другою після підмета.

В аналізі транзитивних речень, яким присвячено значну кількість спеціальних досліджень, використовують поняття прототипічного сценарію або прототипічної перехідної події. Семантичний зміст перехідності формується на основі єдності трьох вимірів, а саме: а) агенса, що діє по своїй волі, існує й контролює ситуацію, виявляє активність і відповідає за подію, отже, виступає як безпосередньо помітна причина; б) пацієнса, який не діє по своїй волі, не контролює ситуації, реєструє зміну стану, пов'язану з подією, виступає як безпосередньо помітний ефект; в) дієслово, яке в прототипічному перехідному реченні має бути компактным (не дуративним), реальним (не гіпотетичним), тобто репрезентувати подію як динамічну, закінчену й реальну, тобто безпосередньо помітну перцептуально й пізнавально³. Ядро перехідних речень становлять конструкції з присудками, вираженими дієсловами конкретної фізичної дії, виконуваної агенсом-особою. Йдеться

¹ Бюлер К. Теория языка. – М., 1993. – С. 376.

² Бабицкий К.И. Согласованность членов предложения как необходимые условия правильности предложения // International journal of Slavic languages poetics, vol. XV, 1972. – С. 76–94.

³ Вежбицкая А. Семантические универсали и описание языков. – М., 1999. – С. 67.

насамперед про лексико-семантичні групи дієслів творення (перехідне речення повідомляє про появу, виникнення об'єкта) внаслідок реалізації дії, руйнування (об'єкт, на який спрямовується дія, припиняє своє існування), видозміни об'єкта (перехідне речення повідомляє про модифікації, перетворення об'єкта). Характеризуючи прототипічну природу перехідних речень, А. Вержбицька зазначає, що прототипічний об'єкт перехідного дієслова є "безсловесним неживим", а прототипічні перехідні дієслова – це дієслова фізичної дії на зразок *ламати*, *рубати*, *будувати*, *відчиняти*. "Прототипічний перехідний сценарій, так би мовити, відзначає навмисну дію людини, протягом якої людина контролює "безсловесні об'єкти і впливає на них: рубає дерево, ламає гілку, розпалює вогонь, смажить м'ясо, будує прихисток тощо. Такі дії настільки істотні для виживання людей, що майже не дивує те, що основний сценарій, розігруваний у них, закодований практично всюди в граматиці людських мов"¹.

Крім того, виділяються дієслова зі значенням позитивного або негативного ставлення до об'єкта, чуттєвого сприймання, мовлення інтелектуально-розумової діяльності тощо².

У перехідному двоскладному реченні суттєво важливими для відображення стану речей, описуваного шляхом заповнення позицій, властивих структурній схемі-формі N1 – Vf (trans) – N4, є також компоненти N3 і N5. За ними стоять відповідно такі складники семантичної структури відповідних конструкцій, як об'єкт, на користь якого реалізується позначуване N4, і знаряддя, за допомогою якого виконується дія, позначувана – Vf (trans), напр.: *Син ремонтує будинок батькові*. *Син пише листи батькові олівцем*. Отже, двоскладне перехідне речення за наявності в ньому компонентів N3 і N5 набуває формально-граматичної структури N1 – Vf (trans) – N3 – N5.

Неперехідне двоскладне речення неможливо окреслити такою виразною формою насамперед тому, що його глибинну основу становлять структурні схеми: 1) N1 – Vf (intrans) (!) – дієслівний присудок функціонує як значеннєво самодостатній член, не потребує поширення залежними компонентами, напр.: *Вітри*

¹ Вержбицька А. Семантические универсали и описание языков. – М., 1999. – С. 69.

² Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1972. – С. 182–185; Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К., 1971. – С. 10–36.

згасали. Грози вмерли. Жовтнева закипає ржа (Є. Маланюк); 2) N1 – Vf (intrans) (?) – дієслівний присудок функціонує як значеннєво не самодостатній головний член і потребує поширення залежними компонентами у формі безприйменникової – (Nx) або прийменникової (ргер N4) відмінкової форми іменника, напр.: *А втім фальсифікатори історії мени за все піклуються про правду* (М. Рильський); *Господар все вдвлявся в непевне небо* (Є. Маланюк); *Літа зливаються з віками на історичному вогні...* (Є. Маланюк); *В молодих літах захоплювався я Шекспіром...* (М. Коцюбинський); *Керував студією відомий письменник* (О. Донченко)¹. Поза елементарним неперехідним реченням N1 – Vf (intrans) (!) структури N1 – Vf (intrans) (?) можна інтерпретувати як різні реалізації комбінаторики синтаксично значущих іменникових форм, уживаних у функції непрямих додатків на засадах сильного керування. Комбінаторика форм безпосередньо зумовлюється субкатегоризаційною природою дієслів-присудків, у чому переконують зокрема випадки входження до структури речень N1 – Vf (intrans) (?) валентнісно-передбачуваних обставинних компонентів до речень переміщення у просторі і статичної локалізації предмета, напр.: *Наш дядько Микита виїздив на поселення кудись аж на Зелений Клин* (С. Васильченко); *Вийшли з хати батько й мати В садок погуляти* (Т. Шевченко); *У залі лабораторії стояв великий овальний стіл* (О. Довженко); *На стареньких саях лежала вже ялинка* (М. Коцюбинський); *Перед нами в долині розіслалося місто* (Панас Мирний). З відповідними реченнями безпосередньо пов'язані концепти місця, предмета і простору, який, до речі, має реверсивний характер (у просторі можливо рухатися вперед і повертатися назад на відміну від часу). Позначивши обставинні компоненти речень переміщення і локалізації, типовим засобом вираження яких виступають прийменникові відмінкові форми іменників², символом Adv, відповідний семантичний різновид неперехідних речень можна інтерпретувати як N1 – Vf (intrans) – Adv; N1 – Vf (intrans) – Adv1 – Adv2 тощо³.

¹ Пор. також Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К., 1986. – С. 38–77.

² Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – К., 1981.

³ Русская грамматика, 2. – Praha, 1979. – С.753–763.

Важливою специфікою щодо функціонування форм позначені односкладні речення. Йдеться передусім про своєрідний синтаксичний закон, суть якого зводиться до того, що нерозчленовані предикативні центри односкладних конструкцій, орієнтовані на їх семантичну ініціалізацію, виражаються функціонально транспонованими парадигматично застиглими формами. Отже, індивідуальна значеннєва специфіка односкладного речення прагне індивідуального вираження предикативного центру.

До парадигматично застиглих належать форми, вживані для вираження головних членів у безособових реченнях, а саме: власне й функціонально транспоновані дієслова, вживання яких обмежується тільки третьою особою однини і формою середнього роду минулого часу (*Світає – Світало; Пропало, пройшло, пролетіло. Минулося, щезло, сплигло. Лишень головешками тліло. Лишень попелищем цвіло* (І. Драч); дієслова на -ся, що становлять власне спеціалізовані форми, омонімічні з морфологічного погляду зі зворотними й пасивними формами, але абсолютно окремішні щодо синтаксичного функціонування й валентності; вони формують речення за схемою V3 sing (-ся) – N3 (*Хлопцєві не працюєтьсєя*); безособово-предикативні форми на -но, -то, що реалізують односкладні перехідні речення за схемою V(-но, -то) – N4 (*Підібрано до рей і збито паруси* (Ю. Яновський). Неозначено-особовим реченням властиве вираження головного члена парадигматично застиглою формою V3 pl (*Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку* (О. Гончар). Виразний тип конструкцій із взаємодією між спеціалізованою формою головного члена і значеннєво-комунікативним планом становлять комунікативні речення.

Розрізнення двох сфер функціонування форми в синтаксисі має суттєво важливе лінгводидактичне значення насамперед з погляду з'ясування двох аспектів синтаксичної системи, а саме: а) як упорядковуються факти досвіду носіїв мови засобами структурних схем речень; б) як реалізуються можливості заповнювання позиційної структури схем на шляху до конкретних висловлень.

Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2001. – Вип. 4 (18). – С. 3–16.

Єрмоленко С. Я.

Загальна і власне синтаксична семантика речення

Словосполучення, в яких діють предикативні відношення, формують комунікативну одиницю – речення, на відміну від номінативної – словосполучення. Проте треба зауважити, що номінативність – це таке поняття теоретичного синтаксису, яке стосується не тільки словосполучення. Речення також має номінативний аспект, який пов'язаний із називанням фрагментів дійсності, виражених у змісті речення. Вибір цих фрагментів, називання їх, встановлення зв'язків між ними характеризують речення з погляду його номінативної структури. Віднесеність номінацій і зв'язків між ними до об'єктивної дійсності через модальні й часові категорії становить комунікативну структуру речення. Виділення в структурі речення двох планів (номінативний і комунікативний аспект, внутрішньо-синтаксична структура і зовнішньо-синтаксична структура) є важливою теоретичною проблемою синтаксису речення.

Номінативний і комунікативний аспекти речення знаходять висвітлення у зв'язку з питаннями семантики речення.

В останнє десятиліття помітно зріс інтерес дослідників до семантики речення, що, очевидно, можна пояснити увагою до трансформаційного синтаксису, до вивчення синтаксичної синонімії. Що розуміють під семантикою речення? Семантика, або значення, речення охоплює як загальну семантику, так і власне синтаксичну семантику речення.

Загальну семантику речення можна розглядати як суму номінацій, пов'язаних певними відношеннями, тобто як "мовне конструювання моделі ситуації"¹. Наприклад, для речення *Піонери допомагають колгоспникам* загальна семантика може бути представлена у вигляді відношень "діяч (агенс дії) – дія – об'єкт". Загальна семантика речення *Хлопець іде швидко* передається узагальненою формулою типу "діяч – дія – ознака дії".

¹ Почепцов Г.Г. Про семантичні плани речення // Мовознавство. – 1973. – №5. – С. 44.

Зіставляючи конструкції *Мороз побив квіти* і *Морозом побило квіти*, відзначаємо, що сума номінацій, виражена в кожній із них, і відношення між цими номінаціями – тотожні. В обох випадках йдеться про діючий предмет (*мороз*), про дію (*побити*) і про об'єкт, на який спрямована ця дія (*квіти*). Проте в першому реченні значення відношень "діяч – дія – об'єкт" передається номінативною конструкцією (діяч має форму вираження – називний відмінок іменника), а в другому реченні той самий реальний зміст передається відношенням синтаксичної форми орудного відмінка іменника (діючий предмет представлений як інструмент), формою безособового дієслова (*побило*) і знахідного відмінка іменника (*квіти*). Власне синтаксична семантика наведених двох речень – різна; синтаксична семантика першого речення виражена номінативною особовою конструкцією, а синтаксична семантика другого речення виражена інструментальною безособовою конструкцією. Отже, власне синтаксична семантика – це абстраговане від конкретного лексичного наповнення конструкції значення формальних синтаксичних засобів, які показують відношення і зв'язки між словами. Речення можуть мати однакову загальну семантику або однаковий реальний (семантико-інформаційний) зміст, але різні синтаксичні семантики, або, за іншою термінологією, різний синтаксичний (структурний) зміст.

На відміну від загальної семантики речення, яка відображає певну мовну модель об'єктивної, позамовної ситуації, зміст речення пов'язаний з конкретним лексично-граматичним наповненням синтаксичної структури. Конкретний зміст речення залежить від лексичного значення іменників, дієслів та інших частин мови, які виступають як члени синтаксичної конструкції.

Проблема змісту, загальної, власне синтаксичної семантики речення набула особливої актуальності в зв'язку із застосуванням трансформаційних методів у синтаксичних дослідженнях, у зв'язку з розрізненням таких понять, як синтаксичні варіанти, синтаксичні синоніми.

Власне синтаксичну семантику речення вичленовують, зіставляючи конструкції з однаковим лексичним наповненням, однаковою загальною семантикою, але з різними граматичними формами вираження відношень між словами. В таких випадках говорять про

синтаксичні синоніми. Наприклад: 1. *Я не сплю – Мені не спиться*. 2. *Вода залила берег – Водою залило берег*. Синтаксичні відношення в наведених реченнях передають різницю у вираженні активності діяча (пор. активність і деміактивність за кваліфікацією Т.П. Ломтева)¹. Різниця синтаксичної семантики зумовлює відтінки конкретного змісту речення. У реченнях типу *Я не сплю* наголошується, що дія здійснюється при наявності особистої волі; відсутність моменту особистої волі відображено в позиції деміактивного предмета (*Мені не спиться*). У другій парі речень номінативною структурою відображено не випадковість дії вихідного предмета (*вода*), а інструментальним реченням передано значення дії як випадкової (*водою*).

Треба зауважити, що питання семантики речення, зокрема синтаксичної синонімії, належать до дискусійних. Критерії встановлення синонімічності не завжди однакові. Синтаксичними синонімами, наприклад, вважаються конструкції двох типів: 1) які мають однакову значеннєву структуру (очевидно, йдеться про однакову загальну семантику речень), 2) конструкції, які мають однаковий зміст². Речення типу *В Івана болить голова, Іван має біль в голові* вважаються синонімами за другою ознакою. Такі речення, як *Письменник написав книжку, Книжка написана письменником* – синонімічні за двома ознаками.

Для окреслення поняття синтаксичних синонімів пропонується розрізнати синтаксичні варіанти і синтаксичні синоніми³. Синтаксичні варіанти встановлюються по відношенню до однакової синтаксичної семантики, тобто до однакового структурного змісту конструкції. В синтаксичних варіантах ті самі синтаксичні позиції займають різні граматичні форми, пор.: *Мріяв про зустріч – Мріяв зустрітися, Стіл стоїть біля вікна – Стіл біля вікна*.

Синтаксичні синоніми вичленовуються на підставі однакової загальної семантики речень, тобто на підставі однакового відношення останніх до членування об'єктивної дійсності (*Пахне сіно – Пахне сіном*).

¹ Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972. – С. 171–196.

² F. Daneš. Sémantická struktura větného vzorce // Otázky slovanské syntaxe, II, Brno, 1968. – С. 45.

³ Распопов И.П. Вариантность синтаксических конструкций и коммуникативных единиц языка // НДВШ. Филологические науки. – 1962. – № 4.

Відмінність у синтаксичній семантиці вносить додаткові відтінки у конкретний зміст речення, зумовлює появу відповідного стилістичного забарвлення конструкції. Зіставляючи структури типу *Сонце світить яскраво* і *Сонце яскраве*, В.С. Юрченко відзначає, що крім близькості змістової, лексико-семантичної, наведені речення характеризуються синонімічністю синтаксичної семантики: активна ознака у першому реченні, виступаючи в єдності і взаємодії з придієслівним атрибутом, виявляє структурну співвіднесеність із предикативною ознакою у другому реченні. Друге речення розглядається як похідне від першого, як синтаксичний синонім цього речення¹.

На підставі різних форм вираження ознаки і відношень діючого предмета в реченні, на підставі вираження однакової загальної семантики різними граматичними структурами, які перебувають між собою у відношеннях "основна і похідна структура", можуть бути створені парадигми простого речення. Пор.: "...В один ряд повинні бути згруповані речення, що узгоджуються з тим самим денотатом і перебувають між собою в парадигматичних відношеннях, які передбачають вибір конструкції для позначення певної події"².

Члени такої парадигми – речення – перебувають у відношеннях синтаксичних синонімів.

Отже, проблема вивчення різних аспектів семантики речення, пов'язана із взаємодією його логічних і граматичних категорій, має важливе значення для дослідження синтаксису простого речення.

Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 11-14.

¹ Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. – Саратов, 1972. – С. 67.

² Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М., 1972. – С. 338.

Єрмоленко С.Я.

Категорія предикативності

По-різному визначаючи природу речення, дослідники висловлюють суперечливі думки про те, які одиниці треба вважати реченнями. Синтаксис простого речення нерідко обмежується розглядом найпростіших схем, для яких обов'язковою визнається наявність особової форми дієслова – *verbum finitum*¹. Поза увагою дослідників залишається в такому випадку не тільки багато висловлень, які є усталеними формулами привітання, подяки тощо², а й різні типи номінативних речень, двоскладні іменні конструкції та ін. Розмежування синтаксичних конструкцій, які становлять речення або еквіваленти, замітники речення, О.С. Мельничук вважає штучним, оскільки різниця між реченнями та еквівалентами часто не більша, ніж різниця між окремими типами речень³. Дехто з дослідників застосовує поняття "речення" тільки до продуктивних синтаксичних утворень, які функціонують як самостійні речення. Ті ж синтаксичні конструкції, які у відповідних контекстах виконують функцію речення, але не мають структурних ознак типового речення, називають "висловленнями". Речення і висловлення розрізняються, зокрема, у праці "Грамматика современного русского литературного языка". Існує й інший погляд, суть якого полягає в тому, що мовними знаками вважаються речення як структурні схеми синтаксичних конструкцій. Наповнення цих схем, супроводження речення відповідною інтонацією перетворює його у висловлення або фразу⁴.

Мовна дійсність в усій різноманітності її стильових розгалужень дає надзвичайно багатий матеріал для дослідження типів, моделей речень у їх конкретному інтонаційному вираженні та

¹ Grepl M. K podstatě větných v slovanských jazycích // Otázky slovanské syntaxe, II, Brno, 1968.

² Шведова Н.Ю. О разграничении простого предложения и сходных с ним конструкций // Otázky slovanské syntaxe, II, Brno, 1968.

³ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 35.

⁴ Поп. Fr. Daneš. Syntaktický model a syntaktycký vzorec // Československé přednášky pro V Mezinárodní sjezd slavistův Sofii. – Praha, 1963; Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. – Саратов, 1972.

лексично-граматичному наповненні. До всіх типів речень, і продуктивних, і непродуктивних, повинні бути застосовані найзагальніші синтаксичні поняття, основні граматичні категорії, які визначають природу речення взагалі, а не тільки, наприклад, речення двоскладного чи з наявним присудком – особою формою дієслова.

Серед найзагальніших ознак речення, які відрізняють його від інших мовних одиниць, називається ознака співвіднесеності висловлюваного змісту з дійсністю. О.С. Мельничук зауважує, що віднесеність змісту речення до дійсності не можна ототожнювати з логічним актом предикації, так само як не можна в кожному реченні шукати відображення акту мислення¹.

На думку дослідника, співвіднесеність висловлюваного змісту з дійсністю належить до ознак зовнішньо-синтаксичної структури речення і знаходить формальне вираження в наявності таких модальних різновидів речення, як розповідні, питальні, спонукальні та ін., а також у часовій віднесеності змісту речення до дійсності². Подібний зміст, який вкладається в поняття зовнішньо-синтаксичної структури речення, характеризує й поняття категорії предикативності.

Ознакою простого речення як самостійної синтаксичної одиниці визнається "наявність категорії предикативності, тобто вираженого спеціальними граматичними засобами нерозчленованого значення об'єктивної модальності та синтаксичного часу, поряд з існуванням своєї власної структурної схеми"³. Визначення предикативності як співвіднесеності змісту речення з об'єктивною дійсністю заперечують ті дослідники, які хочуть підкреслити в розумінні предикативності не логічний, а лінгвістичний зміст. Трактуючи предикативність, як вираження формальними синтаксичними засобами відношень між двома взаємообумовленими компонентами речення, О.Г. Руднев критикує думку, що предикативність – головна ознака речення і що предикація виражається всім реченням. Він наголошує на предикативному відношенні

¹ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 36.

² У праці "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" (К., 1972), крім зовнішньо-синтаксичної структури, виділяється внутрішньо-синтаксична структура речення, відображена в моделі членів речення, функціонуванні частин складного речення, а також у формуванні і взаєморозташуванні синтагм.

³ Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 542.

присудка до підмета і підкреслює, що смисловий взаємозв'язок головних членів речення, тобто предикативність, полягає в тому, що присудок виражає ознаку підмета, розкриває реальне значення цієї ознаки¹. Щодо номінативних речень, дослідник зауважує, що предикативність у цих структурах знаходить вираження у відповідній інтонації (на письмі – в знаках пунктуації)².

А.М. Мухін пропонує розрізняти на підставі реальних синтаксичних зв'язків у реченні соціативно-предикативний або нульовий предикативний зв'язок³. Названі зв'язки він вважає структурною основою речення. Вони виявляються шляхом поступового скорочення таких синтаксичних зв'язків у реченні, без яких останнє потенційно могло б залишатися реченням. Соціативно-предикативний зв'язок поєднує підмет і присудок, а нульовий предикативний зв'язок – це наявність у реченні одного головного члена, не пов'язаного активним динамічним зв'язком з другим, але достатнього для того, щоб утворити речення.

А.М. Мухін під предикативністю розуміє здатність синтаксичного зв'язку створювати речення. Соціативно-предикативний зв'язок є структурною основою двоядерних конструкцій, а нульовий предикативний зв'язок є визначальним для одноядерних речень, тобто для речень з одного ядерного компонента.

А.М. Мухін, заперечуючи визначення предикативності як відношення змісту речення до дійсності, в якому він вбачає логічну основу, не може, проте, пояснити природу речення, не звертаючись до позамовної дійсності. Адже для того, щоб кваліфікувати певне словосполучення чи самостійну граматичну форму як можливе речення, треба дати логічну оцінку одиниці мови, зіставити речення з нелінгвістичною дійсністю, іншими словами, треба звернутися до змісту, семантики речення.

Розуміння предикативності як відношення між компонентами речення покладено в основу праці В.С. Юрченка "Простое предложение в современном русском языке". Автор наголошує на тому, що предикативні відношення встановлюються не між двома компонентами речення, умовно – підметом і присудком,

¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М., 1963. – С. 38.

² Там само. – С. 45.

³ Мухин А.М. Структура предложений и их модели. – Л., 1968. – С. 81–83.

а між трьома: "...Предикативне відношення – це відношення граматичного атрибута, вираженого обставиною і (або) додатком, до граматичного суб'єкта, вираженого підметом, через дієслівний присудок – форму вираження граматичного предиката"¹. Таке визначення предикативності охоплює і план змісту, і план вираження; план змісту речення безпосередньо пов'язаний з рівнем логічного членування – суб'єктом і предикатом судження, а через нього і з об'єктивною позамовною дійсністю.

Отже, в сучасній синтаксичній теорії поряд із визначенням предикативності як віднесеності змісту речення до дійсності через синтаксичні категорії модальності, часу (в деяких працях називається також категорія особи), поширене розуміння предикативності як відношення, зв'язку, що встановлюється між компонентами речення. З одного боку, підкреслюється синтаксичний (граматичний) характер предикативного зв'язку (пор. праці А.М. Мухіна), з другого боку, наголошується на тому, що предикативність створюється поєднанням "організуючих структурно-семантичних центрів речення"². Як структурно-семантичні центри речення функціонують "не конкретні слова, а певні синтаксичні форми слів, які в єдності свого категоріально-лексичного і граматичного значення виражають поняття вищої абстракції, ніж лексеми. Виражені певними синтаксичними формами слів такі поняття, як виконавець дії, носій стану, суб'єкт володіння і становлять структурно-семантичні елементи речення"³. Здебільшого речення формуються із двох структурно-семантичних центрів. Ними не обов'язково виступають іменники у називному відмінку і дієслово. Наприклад, речення *У нього багато друзів* членується на два структурно-семантичні центри: прийменникова конструкція *у нього* виражає значення суб'єкта, а *багато друзів* – значення об'єкта належності, володіння. Поєднання цих двох значень створює зміст речення, формує предикативність – віднесеність його до дійсності.

Із об'єктивною дійсністю безпосередньо співвідноситься і нерозчленований компонент, один структурно-семантичний центр

¹ Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. – Саратов, 1972. – С. 25.

² Золотова Г.А. О структуре простого предложения в русском языке // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 91–95.

³ Там само. – С. 91.

речення. Пор. *Тиша. Холодно. Світає*. У мові існують речення, предикативність яких створюється поєднанням не двох, а трьох структурно-сміслових центрів, наприклад: *Матері картина сподобалась*. Трактування предикативності як поєднання структурно-сміслових центрів, що вказують на віднесеність змісту речення до дійсності, близьке до визначення семантико-інформаційного плану речення¹. Предикативність у такому випадку може розрізнятися за типами, змістом яких є оцінка, присвійність, володіння, часова, просторова характеристика тощо. Таким чином, предикативність ототожнюється із семантичними категоріями речення і розчиняється в цих поняттях.

Відмінною від тих синтаксичних теорій, що пояснюють предикативність як категорію, яка має граматичне значення, є концепція Т.П. Ломтева. "Предикативність, – на його думку, – це загальна глобальна властивість будь-якого висловлення, вираженого будь-яким реченням"².

Дослідник критикує поширене в лінгвістичній літературі твердження про те, що граматичний зміст предикативності знаходить вираження у формах особи, часу, модальності. Т.П. Ломтев зауважує: "Предикативність речення виражається всім реченням, а не формами його окремих слів"; "...предикативність є функція повідомлення, яка характеризується своїм протиставленням функції називання"³. Підкреслюючи логічний зміст категорії предикативності, Т.П. Ломтев вважає, що "структура речення відображає структуру предиката як інтелектуальної моделі відповідної події"⁴. Предикат розглядається як система з відношеннями, в якій через відношення предметів (актантів) абстраговано передається зміст інформації про означуване речення (денотат). Як видно з наведених визначень, Т.П. Ломтев зосереджує увагу на логічному аспекті речення; його думки про структуру предиката мають значення для опису речення як певної семіотичної системи, іншими словами, для аналізу загальної семантики речення.

Визначення предикативності як логічної категорії заперечується тими дослідниками, які в центрі уваги ставлять граматичну

¹ Про семантико-інформаційний план речення див. далі.

² Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972. – С. 27.

³ Там само. – С. 29, 30.

⁴ Там само. – С. 33.

форму вираження предикативності та ототожнюють предикативність із присудковістю, точніше, з уживанням особової форми дієслова¹. Виходячи з того, що предикативність не є диференційною ознакою речення (предикативність властива, зокрема, членам речення, як вияв вторинної предикації) і що предикативність у плані співвіднесеності змісту речення з дійсністю збігається з поняттям модальності, вони вважають найзагальнішою категорією речення модальність, а предикативність кваліфікують як таку, що "виражає процес або ознаку, яка існує (або відсутня при запереченні) в часі"². Таке розуміння предикативності пов'язане з поділом речень на предикативні (з наявною особовою формою дієслова в ролі присудка) і неpredикативні (односкладні, бездієслівні речення)³.

Однак у сучасній теорії речення переважає думка, що предикативність – загальна ознака всіх речень. У кожному реченні можна виявити предикативні відношення, предикативний зв'язок. Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що предикативна ознака наділена часовими й модальними характеристиками, а також виявляє співвіднесеність з категорією особи, тобто предикативна ознака певним чином співвіднесена з дійсністю і з учасниками комунікації⁴. Предикативні відношення виходять за межі внутрішньо-синтаксичної структури речення. Односкладним (в тому числі й однослівним) реченням так само властиві предикативні відношення. Пор.: "Число знаків, які входять у речення, не грає ніякої ролі: одного знака досить, щоб виразити предикативність"⁵. Предикативні відношення можуть реалізуватися в структурах, один із компонентів яких має нульову форму вираження. Наявність предикативної ознаки зумовлює перетворення синтагматичної одиниці в комунікативну, тобто словосполучення в речення.

Отже, загальною ознакою речення як комунікативної одиниці можна вважати предикативність – віднесеність змісту речення до

¹ Структурный синтаксис английского языка. – Л., 1972. – С. 3–6.

² Там само. – С. 6.

³ Пор. думку про те, що в односкладних реченнях незалежний член не співвідноситься з другим членом, тобто не виражає предикативних відношень. – Лекант П.А. Система именных односоставных предложений в современном русском языке // Уч. зап. Москов. обл. пед. и-та им. Н.К. Крупской. – Т. 163. – Вып. 12.

⁴ Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М., 1972. – С. 277.

⁵ Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. IV. – С. 446.

дійсності, виражену в категоріях модальності й часу, а також виявлену в характерних типах поєднання структурно-сміслових центрів речення.

Оскільки поняття "предикат, предикація, предикативність" ведуть свій початок від логіко-психологічних категорій в теорії речення і часто вживаються як терміни логіки, в сучасних лінгвістичних дослідженнях зміст, який вони виражають, передається термінами "актуалізація, граматичні засоби актуалізації" (категорія часу, способу), порівняймо також комунікативний план речення. У характерних відношеннях протиставлення перебувають непередикативні, номінативні одиниці (словосполучення) і предикативні, комунікативні одиниці (речення). Ця опозиція зумовлена протиставленням двох функціональних механізмів синтаксису – синтагматичного і комунікативного, дія яких при формуванні речення завжди відбувається одночасно. Синтагматичний синтаксис – це, умовно кажучи, синтаксис словосполучень, а комунікативний – синтаксис речення. Проте такий розподіл виправданий тільки з погляду теоретичного аналізу синтаксичних одиниць, а в кожному конкретному реченні дуже тісно переплітаються обидва плани – синтагматичний і комунікативний. Абстрагувавшись, наприклад, від комунікативного аспекту дієслівного речення, від його актуалізуючого механізму (в якому дієслово вступає в такі предикативні відношення, які надають змістові речення певної модальної й часової віднесеності до дійсності), дослідник може розглядати синтаксичні зв'язки дієслова з усіма членами речення, встановлюючи ієрархію цих зв'язків. Дієслово в цьому синтагматичному плані (плані сполучуваності) виступає як опорне, керуюче слово кожного конкретного словосполучення. Сполучуваність дієслівної форми з відмінковими формами іменників, з прислівниками тощо в межах однієї синтаксичної конструкції дає уявлення про речення як про (розгорнуте) синтаксичне словосполучення. Саме такий зміст передає твердження, що словосполучення складається мінімально з двох слів, а максимально може становити ціле речення.

Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5–11.

Городенська К.Г.

Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості

У теоретичному мовознавстві новим явищем стали дослідження, присвячені виділенню предикатів якості в окремий семантичний тип предикатів¹ та встановленню їхньої породжувальної (реченнєвотвірної) здатності, тобто вживанню їх у ролі організаційного центру речення².

Як відомо, уперше предикати якості виділив поряд із предикатами дії та стану Л.В. Щерба. Спеціалізованим засобом їх вираження він вважав зв'язку з повною формою прикметника. Слід зауважити, що в його класифікації предикати якості та стану не перетинаються. Усі подальші спроби русистів створити загальноприйнятну семантичну класифікацію предикатів, яка б базувалася на точно визначеній кількості їх диференційних значенневих компонентів, виявились малорезультативними. У монографії "Семантические типы предикатов"³ класифікаційна схема предикатів представлена у двох варіантах. Варіант, запропонований Т.В. Булигіною⁴, описує класи предикатів російської мови в термінах виділених ознак. Один із класів виокремлений за ознакою якості, властивості, але не названий як клас предикатів якості. Цю онтологічну ознаку можуть виражати, як вважає Т.В. Булигіна, і прикметники, і дієслова, й іменники, навіть стійкі сполучення слів (пор.: *снег бел; он любит мороженое; он добряк (пьяница); она красива (красавица); он обладает абсолютным слухом*). У класифікаційній сітці предикатів російської мови, яку запропонувала

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 101–104.

² Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 19 с.; Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 17 с.; Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 20 с.

³ Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – 365 с.

⁴ Там само. – С. 25.

О.Н. Селіверстова¹, четверте місце посідають предикати якості, але вони охарактеризовані лише за їх зв'язком із віссю часу.

В українському мовознавстві донедавна використовувалася узагальнена класифікація предикатів, в якій було виділено два великих класи предикатів – предикати дії і предикати стану², які відбивають основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків. У свою чергу вони розчленовуються на семантичні підкласи, групи тощо. І.Р. Вихованець для предикатів стану³ виділив п'ять основних значень, серед яких і значення наявності якісної ознаки. На основі цієї узагальненої класифікації предикатів він розробив у "Нарисах з функціонального синтаксису української мови" конкретизовану, шестикомпонентну класифікацію, в якій предикати якості виділено в окремий семантичний клас за їхніми найістотнішими характеристиками, які відрізняють їх від інших типів предикатів⁴. На відміну від предикатів дії, процесу та стану предикати якості "позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку. Тому якість не виникає подібно до дії, процесу та стану, не виявляє фазовості існування, характеризується цілісністю переміщення на часовій осі. Вона не переходить безпосередньо з однієї фази в іншу в кожен момент існування, а постає такою властивістю, з якою пов'язується типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів. На протигагу предикатам дії, процесу та стану предикати якості стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предмета"⁵. Типологічними ознаками предикатів якості є їх здатність мати похідні форми, що виражають безвідносний (недостатній та надмірний) ступінь вияву ознаки, а також форми для вираження співвідносної міри ознаки, які дають кількісну характеристику ознаки предмета, зіставляючи її з такою самою ознакою в іншому предметі або виділяють її у відповідному

¹ Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 210.

² Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 34.

³ Там само. – С. 35.

⁴ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 93–111.

⁵ Там само. – С. 101–102.

предметі¹. За особливостями валентного потенціалу предикати якості І.Р. Вихованець кваліфікує як одновалентні одиниці, двовалентними, на його думку, є тільки ті, що закріпилися в присудковій позиції². Зважаючи на те, що ця характеристика предикатів якості як самостійного семантичного класу предикатів на сьогодні в українському синтаксисі є найдокладнішою, спробуємо, спираючись на неї, окреслити параметри семантико-синтаксичної структури речень, породженої цим типом предикатів.

Реченневотвірна здатність предикатів якості має свою специфіку, яка зумовлена специфікою ознаки, яку вони виражають³. Як уже зазначалося, предикати якості передають таку статичну ознаку, яка є постійною, внутрішньою ознакою предмета або істоти. І тут слід додати, що вона здебільшого не виходить за їх межі. Саме це породжує зв'язок таких предикатів якості лише з носієм якісної ознаки, тобто одномісний характер їх валентної рамки. Це означає, що вони формують семантичний центр елементарного речення типу П якості + А нос. як. ознаки. У семантико-синтаксичній структурі речення предикату якості відповідає предикатна синтаксема із значенням якості, а носієві якісної ознаки – субстанціальна синтаксема із функцією суб'єкта якісної ознаки, у формально-граматичній структурі – позиція іменного складеного присудка з основною прикметниковою частиною і позиція підмета. Спеціалізованими виразниками таких предикатів якості є якісні прикметники безвідносної міри якості, а носіями якісної ознаки бувають як іменники – назви істот, так і іменники – назви конкретних предметів, тому що синтаксемі із значенням суб'єкта якісної ознаки, зумовленій предикатом якості, властиві дві диференційні ознаки – пасивність і статичність. Саме за цими ознаками її визначають як семантичний варіант субстанціальної суб'єктної синтаксеми. Пор.: *Земля **кругла***; *Сніг **білий***; *Трава **зелена***; *Цукор **солодкий***; *Пісок **сипучий***; *Дівчина **гарна***; *Юнак **розумний***; *Кінь **вороний***; *Муха **куслива***; *Слон **впертий***; *Горобець **сірий***. Саме за цією однією, достатньою для вияву ознаки предиката валентною позицією залежного іменника із функцією

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 103.

² Там само. – С. 102.

³ Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – С. 5.

суб'єкта якісної ознаки загал якісних прикметників безвідносної міри якості кваліфікуємо як одновалентні предикати якості, а породжену ними семантико-синтаксичну структуру речення – як одномісну, однокомпонентну.

Характерною особливістю якісної ознаки, вираженої предикативними якісними прикметниками безвідносної міри ознаки, є те, що вона може мати обмеження у своєму вияві. Суть такого обмеження полягає в наявності іншої істоти або предмета, щодо яких тільки і виявляє свою постійну ознаку її носій – суб'єкт якісної ознаки. Це зумовлює відкриття такими предикативними якісними прикметниками ще однієї, тобто другої, валентної позиції залежного непередикатного іменника із семантико-синтаксичною функцією об'єкта обмеження (об'єкта уточнення), яка відрізняється від обов'язкової валентної позиції суб'єкта якісної ознаки своєю факультативністю, ситуативною зумовленістю, пор.: *Хустка гарна* і *Хустка гарна дівчині (для дівчини)*; *Чай гарячий* і *Чай гарячий дитині (для дитини)*; *Директор делікатний* і *Директор делікатний з людьми*; *Меблі великі* й *Меблі великі для кімнати*; *Черевики вузькі* й *Черевики вузькі на мене (для мене, мені)*. Появу цієї приад'єктивної об'єктної позиції дослідники витлумачують по-різному: одні¹ пояснюють впливом на прикметники словотвірно пов'язаних з ними дієслів (пор.: *Син покоровся батькам* і *Син покірний батькам*; *Мати радіє дітям* і *Мати рада дітям*); інші² розглядають як нову функцію предикативного прикметника. Услід за другими, ми кваліфікуємо валентну позицію об'єкта обмеження як власне-приад'єктивну, але факультативну, валентну позицію. Характерно, що предикативно вжиті якісні прикметники безвідносної міри ознаки більшості лексико-семантичних груп можуть потенційно відкрити цю факультативну валентну позицію. За цієї умови їх семантико-синтаксична структура буде двокомпонентною, бо крім субстанціальної синтаксеми із функцією суб'єкта якісної ознаки у ній виділяється субстанція-

¹ Оравец Я. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимоотношение. – М.: Наука, 1969. – С. 184.

² Грищенко А.П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 131.

льна об'єктна синтаксема із функцією об'єкта обмеження. Іменники – назви істот, що виконують цю функцію, вживаються у двох ізофункціональних формах – формі давального безприйменникового та родового відмінка з прийменником **для** (пор. *Валіза важка дитині (для дитини)*), рідше – орудного з прийменником **з (із)** та родового з прийменником **до** (*Внук чуйний з дідусем (до дідуса)*). Основним виразником об'єкта обмеження, що означає конкретний предмет, є родовий відмінок з прийменником **для** (*Траншея молока для силову*); іменники на позначення частин людського тіла вживаються переважно у формі орудного безприйменникового (*Дівчина гарна лицем; Хлопець блідий лицем*), рідше – у формі родового та знахідного відмінка з прийменниками **з (із)** та **на** (*Дівчина гарна з лиця; Дідусь сліпий на око; Бабуся глуха на одне вухо; Чоловік кривий на одну ногу; Україна багата на залізну руду; Україна бідна на нафту і газ* тощо).

Меншість становлять ті предикати якості, які вказують на таку постійну ознаку істоти або предмета, яка виходить за їхні межі. Такі предикати для вияву своєї ознаки вимагають наявності іншого об'єкта. Це означає, що крім валентної позиції непередикатного аргумента із семантичною функцією носія якісної ознаки вони відкривають ще одну обов'язкову валентну позицію, в якій виступає непередикатний аргумент із семантичною функцією об'єкта. Отже, як центральний компонент семантично елементарного речення двовалентний предикат якості виступає в оточенні двох аргументних семантем – носія якісної ознаки та об'єкта. Цей тип семантично елементарного речення представляє основний тип власне-семантичної структури речень із двовалентними предикатами якості. У семантико-синтаксичній структурі таких речень виділяється предикатна синтаксема із значенням якості та субстанціальні синтаксеми із функціями суб'єкта якісної ознаки (його називають ще суб'єктом порівняння) та об'єкта порівняння. Так, зокрема, у реченні *Жінка весела* предикат якості *весела* самостійно вказує на ознаку, носієм якої є особа, тоді як у реченні *Жінка веселіша за чоловіка (від чоловіка, ніж чоловік)* предикат якості *веселіша* для реалізації свого значення потребує компонента із семантикою особи, у зіставленні з ознакою якої визначається кількісна характеристика ознаки суб'єкта якісної ознаки. Предикат якості *найвеселіша* в реченні *Жінка найвеселіша серед*

ровесниць вимагає залежного іменникового компонента з дещо іншим значенням, а саме із значенням сукупності осіб, бо тільки воно дає змогу виділити найвищий вияв ознаки в суб'єкта якості із сукупності однотипних ознак. Виділення правобічної об'єктної позиції залежного іменника підтверджує висновок про те, що в синтаксичній системі української мови реалізована прикметником ознака найчастіше потребує об'єктної характеристики. Саме валентна позиція об'єкта порівняння спонукає деяких мовознавців, зокрема й¹, виділити окремий різновид предикатів якості й назвати його предикати якості-відношення.

Морфологічними засобами вираження таких двовалентних предикатів якості в українській мові є прикметники співвідносної міри якості, зокрема прикметники вищого ступеня порівняння дають кількісну характеристику ознаки предмета, зіставляючи її з такою самою ознакою в іншому предметі (це типовий випадок), пор.: *Сестра молодша від брата (за брата, ніж брат); Максим розумніший за Романа (від Романа, ніж Роман)*, та прикметники найвищого ступеня порівняння, які виділяють якусь ознаку (здебільшого чітко окреслену) із сукупності однотипних ознак за найбільшим її виявом у цьому предметі (*Дуб наймогутніший з усіх дерев; Матиола найзапашніша серед квітів; Юнак найменш витривалий з-поміж однолітків*).

У зв'язку з валентною позицією об'єкта порівняння виражають якісну ознаку і деякі прикметники безвідносної міри ознаки. Це стосується передусім предикативно вжитих прикметників лексико-семантичної групи із значенням схожості, подібності, ідентичності та відмінності, проте вони на протигагу прикметникам вищого й найвищого ступенів порівняння не дають кількісної характеристики ознаки суб'єкта якості, а лише встановлюють схожість, ідентичність чи відмінність двох порівнюваних істот або предметів, пор.: *Син схожий на матір; Горобець і соловей схожі між собою; Діти схожі; Брат однаковий із сестрою; Брати однакові; Вислови тотожні (ідентичні); Будинки різні; Трамвай відмінний від тролейбуса*. Слід відзначити, що крім двох обов'язкових валентних позицій – суб'єкта якісної ознаки й

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 104.

об'єкта порівняння – такі двовалентні предикати якості можуть зумовлювати, хоч і не так послідовно, як одновалентні предикати якості, факультативну валентну позицію залежного іменника із функцією об'єкта уточнення, яка обмежує вияв ознаки суб'єкта. Цю функцію виконують переважно іменники, що позначають частини людського тіла (*Син ширший у плечах від батька; Вона лицем подібна до ікони; Дочка з лица схожа на матір; Сестри однакові личком*) та складові частини предметів (пор.: *Автомобілі подібні дверцятами; Пирій подібний до конвалії своїм корневищем; Осокір відмінний від дуба своєю кроною*). У семантико-синтаксичній структурі таких предикатів якості виділяється три субстанціальних синтаксеми – суб'єктна і дві об'єктних, одна з яких визначає об'єкт порівняння, а друга – об'єкт обмеження.

Порівняно небагато предикативних прикметників безвідносної міри ознаки виражають якісну ознаку суб'єкта у зв'язку з валентною позицією залежного іменника, що вказує на об'єкт обмеження, на основі якої в семантико-синтаксичній структурі речення, породженій такими предикатами якості, виділяється субстанціальна об'єктна синтаксема з відповідною функцією. Серед них ті прикметники, що передають позитивну або негативну суб'єктивну оцінку когось, чого-небудь (*милий, немилый, любий, нелюбий, осоружний, ненависний*), а також значення потрібності / непотрібності (*потрібний, непотрібний, необхідний, доцільний* тощо), доступності/недоступності (*доступний, недоступний, дохідливий* тощо), відомості/невідомості (*відомий, невідомий, знайомий, незнайомий*) та ін., пор.: *Чоловік милий (немилий, любий, нелюбий, осоружний, ненависний) жінці; Молоко необхідне малюкам; Текст недоступний учневі*. Субстанціальна синтаксема із значенням об'єкта обмеження хоч і реалізує зумовлені валентністю предиката непередикатні компоненти, проте не має з ними однозначного зв'язку. Вона співвідноситься переважно з аргументною семантемою експерієнсива (непередикатним іменником, який визначає носія певного психічного або фізичного стану), а у формально-граматичній структурі речення їй відповідає іменник у формі давального відмінка чи родового з прийменником *для*, що виконує формально-синтаксичну функцію приписувального залежного другорядного члена (додатка), пор.: *Петро любий Наталці* ← *Наталка любить Петра; Дочка*

дорога матері← Мати дорожить дочкою; *Текст зрозумілий учневі*← Учень розуміє текст; *Гроші потрібні для людей*← Люди потребують грошей. Субстанціальна синтаксема із функцією об'єкта обмеження може ґрунтуватися одночасно на двох семантичних функціях непередикатних аргументів власне-семантичної структури речення – на семантичних функціях об'єкта й адресата, тобто мати синкретичну базову аргументну семантему, пор.: *Чоловік вірний дружині; Студент вдячний викладачеві; Підлеглі віддані директорові.*

У валентному оточенні трьох-чотирьох обов'язкових залежних іменників у сучасній українській мові вживаються лише поодинокі предикативні якісні прикметники. Так, зокрема, прикметник *винний* на рівні свого значення "який має борг" має тримісну валентну рамку, на основі якої формується трикомпонентна семантико-синтаксична структура елементарного речення, в якій виділяються субстанціальні синтаксеми із функціями суб'єкта якісної ознаки, об'єкта та адресата, напр.: *Марина винна гроші сусідці.*

Отже, характерною рисою семантико-синтаксичної структури речень, породженої предикатами якості, є її маломісність, малокомпонентність, що зумовлено обмеженістю валентної рамки цього семантичного типу предикатів. На основі обов'язкової валентності предикатів якості формуються три основних типи семантико-синтаксичної структури елементарного речення: 1) семантико-синтаксична структура, в якій предикатна синтаксема із значенням якості пов'язується із субстанціальною синтаксемою, яка виконує функцію суб'єкта якісної ознаки; 2) семантико-синтаксична структура речення, в якій предикатна синтаксема із значенням якості пов'язується із двома субстанціальними синтаксемами – суб'єктом якісної ознаки та об'єктом порівняння; 3) семантико-синтаксична структура речення, в якій предикатна синтаксема із значенням якості супроводжується двома субстанціальними синтаксемами – із функціями суб'єкта якісної ознаки та об'єкта обмеження. Перші два типи семантико-синтаксичної структури елементарного речення потенційно можуть розширюватися за рахунок об'єктної субстанціальної синтаксеми із функцією об'єкта обмеження, яку уможливорює відкриття одно- та дво-валентними предикатами якості факультативної валентної позиції залежного іменника з відповідною функцією.

Уживання у семантико-синтаксичній структурі елементарного речення суб'єктної та різних типів об'єктної синтаксеми дає підстави кваліфікувати її як однотипну.

Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ. – 2001. – Вип.7. – С. 27–31.

Городенська К.Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості

В окремий клас предикати кількості виділено зовсім недавно, причому йому відведено найпериферійніше місце в семантичній класифікації предикатів¹. Їхню семантичну суть становить визначення кількісної характеристики (ознаки) предмета². Виокремлення цього класу предикатів спричинило проблему його морфологічного вираження. І.Р. Вихованець спочатку вважав, що "предикати кількості морфологічно оформилися у клас слів, який за семантичними, морфологічними і синтаксичними ознаками не входить у систему частин мови як їх компонент"³, тобто не закріпив за ними такої частини мови, як числівник, бо в його семантико-граматичній класифікації слів цей клас одиниць, як відомо, мав нечастиномовний статус⁴. Згодом він констатував, що предикати кількості морфологічно оформилися в клас числівників⁵, але зауважив, що вони можуть виступати в позиції присудка

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 109.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 109; Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 121.

³ Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 110.

⁴ Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 30–34.

⁵ Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 138.

двоскладного речення з родовим відмінком у функції підмета, тобто в ролі організаційного центру семантично елементарного простого речення, та в приіменниковій субпозиції як елемент складеного підмета в семантично ускладненому простому реченні, що друга позиція є для них природнішою, бо вона генетично первинна, а функціонально – вторинна¹. Відповідно до двох семантичних груп числівників розмежовано два підкласи предикатів кількості: предикати означено-кількісні і предикати неозначено-кількісні².

Проблему морфологічного вираження предикатів кількості проаналізував О.Г. Межов у зв'язку з дослідженням різновидів суб'єктної синтаксеми кількісної ознаки. Він розширив потенціал засобів їх вираження за рахунок прислівників та дієслів, які позначають достатню чи недостатню кількість (*вдосталь, достатньо, недостатньо, (не) бракує, (не) вистачає, (не) досить* і под.), а також іменників з кількісним значенням (*жменька, ряд, море, низка* та ін.)³. Проте навіть цей дещо розширений набір засобів не вичерпує віртуальної морфологічної експлікації предикатів кількості.

Виявити ці засоби в повному обсязі й ранжувати їх можна, якщо врахувати чинники, що впливають на формування кількісної характеристики істот та предметів, зокрема: 1) характер означеної предикатом кількості; 2) спосіб встановлення кількості (безвідносно до кого-, чого-небудь чи у зв'язку з ким-, чим-небудь, через порівняння). За своїм характером кількість може бути точно визначеною, конкретизованою, недиференційованою, неозначеною та приблизно окресленою, тобто такою, що максимально наближається до точної.

Виразниками предикатів, що передають точну кількість істот або конкретних предметів, є означено-кількісні числівники, з-поміж яких найуживаніші власне-кількісні та збірні числівники, менш уживані – дробові. З родовим відмінком підмета такі при-

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 108 – 110.

² Там само. – С. 110.

³ Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1998. – С. 81–82.

судкові числівники у двоскладному реченні поєднуються зв'язковими компонентами – різними формами дієслова-зв'язки *бути*, здебільшого нульовою, дещо рідше – формами дієслів-напівзв'язок *стати, лишитися, залишитися, виявитися* й под.: *Синів – два; Вікон у будинку було десятеро; Нас стало восьмеро; Стільців виявилось п'ятнадцять*. Такі числівникові предикати називають предикатами власне-кількості¹. Серед них окрему групу становлять ті, що вказують на вік людини чи істоти, зрідка – якогось предмета. Характерно, що вони вживаються здебільшого з іменниками вимірювальної семантики на зразок *рік, місяць, тиждень, день* та ін. і зумовлюють суб'єкта кількісно-вікової ознаки у формі давального відмінка, з яким поєднується нульова зв'язка дієслова *бути* (*Матері – п'ятдесят років; Будинкові – сорок років; Дитині – три місяці*) та форми дієслова-напівзв'язки *виповнитися* (*Хлопчикові виповнилося два місяці; Місту виповниться вісімсот років*), а також суб'єкта, вираженого називним відмінком у позиції підмета, з яким присудковий числівник поєднаний формою дієслова-напівзв'язки *мати*, яке нейтралізувало значення володіння (*Брат має сім років*).

Периферію засобів вираження точної кількості становлять відчислівникові іменники на зразок *десяток, сотня, півстоліття* тощо, оскільки на власне-семантичному рівні цим іменникам і співвідносним із ними числівникам відповідає той самий предикат кількості, пор.: *Яблук – десятеро і Яблук – десяток; Коней – сто і Коней – сотня; Йому – п'ятдесят і Йому – півстоліття*.

Недиференційована, точно не визначена кількість має обмежену власне числівникову реалізацію, бо в сучасній українській мові поняття неозначеної кількості передають лише п'ять числівників: *кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять*²: *У вагоні пасажирів – декілька; Відвідувачів було кількадесят*. На вираженні цієї кількості ширше спеціалізуються слова інших частин мови, серед яких:

¹ Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1998. – С. 81.

² Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 31.

1) прислівники *мало, немало чимало, багато, небагато* та ін.: *Квітів у лісі – мало; Друзів у неї було чимало; Грошей у них лишилося небагато;*

2) іменники *безліч, тьма*, що означають безмежно велику неозначену кількість: *Зірок – безліч; Комарів – тьма;*

3) іменники *сила, море, океан, хмара, купа* й под., що вживаються як експресивні виразники незліченно великої неозначеної кількості: *Людей – сила; Сліз – море; Дітей – купа;*

4) лічильні іменники *десяток, сотня* й відіменникового походження означено-кількісні числівники *тисяча, мільйон, мільярд* та ін., ужиті в множині: *Горобців на даху – сотні; Людей на вулицях міста – тисячі; Пораних на війні – мільйони*¹.

Критерієм уподібнення цих слів до неозначено кількісних числівників є їхня здатність виступати в позиції присудка двоскладного речення та в ролі компонента складеного підмета семантично ускладненого простого речення, пор.: *Грибів було багато і Багато грибів було в лісі; Комарів – тьма і Тьма комарів літає; Народу сила і Сила народу збралася; Людей – тисячі і Тисячі людей вийшли на вулиці столиці.*

Крім цих прислівників та іменників значення недиференційованої кількості (малої, великої та дуже великої) передають й інші прислівники (прислівникові сполуки) та іменники, але вони виступають тільки в позиції присудка двоскладного речення з родовим відмінком підмета і не можуть переміститися в генетично первинну для числівників позицію – приіменникову субпозицію, пор.: *Води – повно; Яблук – густо; Людей – негусто; Бензину лишилося обмаль; Автомобілів – без ліку.* Оскільки ці слова входять у систему частин мови, то є підстави вважати їх напівпериферією засобів вираження предикатів неозначеної кількості. Крайню периферію таких засобів становлять ті одиниці, що виходять за межі частиномовного оформлення, але вони є еквівалентами прислівників із значенням малої, великої та дуже великої неозначеної кількості. До них належать передусім фразеологізми і стійкі сполуки слів. Характерною рисою їхнього предикативного вживання є те, що виражена ними неозначена кількість має

¹ Городенська К. Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови // Мовознавство. – 1978. – №4. – С. 19–21.

дуже високий ступінь експресивного забарвлення, пор.: *Грошей – як кіт наплакав; Пасажирів у вагоні – битком набито; Людей на майдані – ніде яблуку впасти.*

Функцію предиката неозначеної кількості, нарешті, можуть виконувати також вигуки, зокрема такі, як *ого! огого!*: *У неї прикрас – ого!; Доларів у хлопців – огого!*

Специфіка значення приблизної кількості предиката зумовлює свої способи використання числівників. Найчастіше вживаються поєднання з двох, здебільшого близьких у числовому ряду одиниць, між якими можуть вживатися також розділові сполучники *чи, або*, повторювані сполучники *не то.., не то..; чи то.., чи то..*, які надають предикатам відтінку припущення¹, пор.: *Вагонів – шість-вісім; Будинків було двадцять-тридцять; Книжок буде чотири чи п'ять; Столів лишилося десять або двадцять; Їх було не то три, не то чотири; Курчат зосталося чи то восьмеро, чи то дев'ятеро.*

Поширеним засобом вираження предикатів із значенням приблизної кількості є сполуки числівника із прийменниками-частками, у яких форма числівника визначає крайню верхню або нижню межу точної кількості, а частки відприйменникового походження вказують на наближення до верхньої межі, передування їй (*до, під, близько, менш (як, ніж), не більше (як, ніж), не вище (як, ніж)*) і под.) або на перевищення нижньої межі (*понад, за, більш (як, ніж), не менше (як, ніж)* та ін.)², пор.: *Дівчат було до двадцяти; Артистів – близько ста; Гостей лишилося менш, ніж двадцять; Корів – понад тисячу; Коней зосталося більш, ніж п'ятдесят; Цукру – не менше, як дві тонни; Груш – за центнер.*

Такий спосіб вираження предикатів приблизної кількості є одним з основних у передаванні кількісно-вікової ознаки суб'єкта, пор.: *Чоловікові під (менш ніж, не більше ніж, понад, за, більш ніж, не менше ніж) п'ятдесят; Бабусі близько (до) сімдесяти.*

Зрідка функцію предикатів приблизної кількості виконують деякі види інверсійних сполук, зокрема тих, у яких у препозиції до

¹ Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 39–41.

² Там само. – С. 41–44.

числівника виступають іменники у формі родового відмінка, що є назвами одиниць рахунку істот або виміру чого-небудь (*осіб, душ, голів, штук, грамів, кілограмів, центнерів, пудів, тонн, відер, літрів, чашок* тощо): *Туристів – осіб чотириста; Гостей лишилося душ десять; Худоби зосталося голів сто; Печива – грамів триста; Картоплі – центнерів зо два; Жита – тонн п'ять; Молока – літрів п'ятнадцять; Чаю – чашок зо дві*. Інверсійну форму можуть мати і сполуки, що виражають кількісно-вікову ознаку істоти або предмета, пор.: *Сергієві – років двадцять; Дівчинці – років п'ять; Будинкові – років двісті; Дубові – літ триста*.

Кількісну характеристику предметів, як уже зазначалося, предикати можуть встановлювати у зв'язку з іншими предметами. Суть такого способу полягає в тому, щоб лише констатувати кількісну перевагу одних із них над іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими. Цей співвідносний спосіб формування кількісної характеристики предметів зумовив виділення окремого, нетипового різновиду предикатів кількості, який, очевидно, за аналогією до предикатів якості-відношення названо предикатами кількості-відношення¹. Вони мають відповідну форму свого вираження: дві форми вищого ступеня порівняння прислівників – *менше, більше*, утворених від прислівників *мало, багато* з неозначено-кількісним значенням, та двох форм найвищого ступеня – *найменше, найбільше*, причому ці форми вживаються зі своїми прийменниками та сполучниками: компаративні – із прийменниками *від, за, порівняно з* та сполучником *ніж*, суперлативні – із прийменниками *серед, з-поміж, між* та ін., пор.: *Яблук більше від груш; Апельсинів більше, ніж мандаринів; Рису менше від гречки; Опеньків найбільше серед грибів; Дівчат найменше з-поміж трактористів*.

Менш виразно виявляється співвідносний характер у тих предикатів, що вказують на збільшення або зменшення кількості кого-, чого-небудь, яке можна встановити тільки внаслідок порівняння когось, чогось з кимсь, чимсь у певних ситуаціях, у різних часових періодах тощо. Їх логічно виділити в окремий, найпериферійніший різновид предикатів кількості й назвати предикатами

¹ Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1998. – С. 81.

кількісно-змінної ознаки. Від предикатів кількості-відношення вони відрізняються своїм динамічним характером, що підтверджує експлікація їх за допомогою відкомпаративних дієслів *меншати*, *більшати* і похідних від них префіксальних дієслів (*поменшати*, *побільшати*) та постфіксальних, утворених від префіксально-суфіксальних відкомпаративних дієслів (*збільшуватися*, *зменшуватися*): *Автомобілів на вулицях меншає*; *Квітів на клумбах побільшало*; *Іграшок поменшало*; *Пасажирів збільшилося*. Нейтралізацію їхньої співвідносної природи засвідчує відсутність правобічної валентної позиції об'єкта порівняння, властивої предикатам кількості-відношення.

Отже, предикати кількості на противагу іншим семантичним типам предикатів пов'язані з чотирма частинами мови – числівником, прислівником, іменником та дієсловом, що становить одну з особливостей їхнього частиномовного оформлення. Проте в цьому ряду морфологічних класів домінує числівник, тому що саме на основі семантики кількості його виділено в самостійну частину мови. Найвиразніше функцію спеціалізованого засобу вираження предикатів кількості виконують означено-кількісні числівники, які становлять семантичне ядро числівника як частини мови і передають точно окреслену кількість кого-, чого-небудь. Аналогами деяких із цих числівників є так звані лічильні іменники, що передають ту саму кількість, як опредметнене поняття.

Великий потенціал морфологічних засобів мають предикати із семантикою недиференційованої, неозначеної кількості. Ці засоби чітко ранжовані. Їхній стрижень становлять п'ять неозначено-кількісних числівників, з якими тісно пов'язані ті прислівники та іменники, що функціонально уподібнюються до них, тобто можуть вживатися і в позиції присудка двоскладного речення, і як компонент складеного підмета семантично ускладненого простого речення. Периферію виразників предикатів неозначеної кількості формують прислівники та іменники, що можуть виступати лише в позиції присудка двоскладного речення з родовим відмінком підмета. Маргінальними є одиниці нечастининомовного характеру, що функціонують як еквіваленти прислівників із значеннями малої та великої неозначеної кількості.

Форми компаратива та суперлатива прислівників *мало, багато* і поодинокі дієслова передають нетипові значення предикатів кількості – кількісну характеристику предмета через порівняння та кількісно-змінну ознаку предмета, що дає підстави кваліфікувати їх також як маргінальні одиниці в потенціалі морфологічних засобів реалізації цього семантичного класу предикатів.

Наук. вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2002. – №5. – С. 23–26.

Дудик П.С.

Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення

У сучасному мовознавстві актуальною є потреба вивчення явищ номінації, сегментації та контамінації на синтаксичному рівні. Основною сферою функціонування цих явищ є літературне та діалектне розмовно-побутове мовлення.

Синтаксична номінація. Внаслідок реалізації явища, позначеного терміном "синтаксична номінація", виникають особливі синтаксичні конструкції, функція яких полягає в непрямому називанні суб'єктів, об'єктів, а також адресатів мовлення. Більшість таких номінацій з синтаксичного погляду можна розглядати як еліптичні конструкції. Але на відміну від звичайних еліпсованих членів речення, позиція яких у конструкції сигналізується нереалізованою валентністю залежних від них членів¹, через що уявлення про неназваний член речення встановлюється з контексту чи ситуації, в структурах з номінацією словесно не реалізований член має повну семантичну компенсацію: наявні члени речення, які здебільшого являють собою прийменниково-іменникові конструкції, називають предмет думки не прямо, а лише за певними очевидними за даної ситуації ознаками, що характеризують особу або предмет.

¹ Земская Е.А. Русская разговорная речь (Проспект). – М., 1968. – С. 58.

З погляду функціонально-синтаксичного можна виділити звертальні, об'єктні і суб'єктні номінації. У структурі речення їм властиві різноманітні форми вираження.

Приклади звертань, утворених шляхом синтаксичної номінації, ілюструють, наприклад, такі речення: "*Біля дверей, з портфелем, підніміться*"; "*Ей, там, у червоному светері, передайте на квиток*"; "*Там спереду, вам зараз виходити!*"; "*Середина, проходите вперед*". Виділені частини, що функціонують у реченнях як звертання, легко можуть бути поширені лексичними компонентами або конструкціями з атрибутивним значенням. Наприклад: "*Біля дверей, з портфелем, такий високий, підніміться*" або "*Біля дверей, з портфелем, що так веселиться...*" тощо.

Такі й подібні номінації-звертання цілком умотивовані специфічними обставинами комунікації. Вони виразно специфічні з погляду структури розмовно-побутового мовлення. Принципи наголошення на відповідних домінуючих ознаках простежуються також у випадках об'єктних і суб'єктних номінацій. Порівняймо щодо цього, наприклад, такі речення "*Дайте мені від головного болю і грипу*"; "*Дай чим написати*", "*Значить так*", "*З ним приходила тут ранком – це його, що, жінка?*"; "*Ось там біля магазину стоїть – це він прийде в гості?*".

Номінація характеризується своєрідним засобом виразу. Тому Й. Кухарж мав підстави стверджувати, що "номінація з точки зору форми і змісту є не тільки фактом мовлення, конкретних повідомлень, але також і, в першу чергу, фактом мови як системи"¹. Як зазначає О.А. Земська, номінація може ґрунтуватись на різних ознаках. Переважно – це зовнішні характеристичні та найлегше фіксовані диференціальні ознаки: одяг, точніше – один з його елементів, як, наприклад, у таких структурах із суб'єктивною номінацією: ("*У новій білій норці, це твоя сестра?*")², зріст людини, доповнений якоюсь іншою її зовнішньою рисою ("*Така*

¹ Kuchař J.K. обшей характеристике номинаций. – Travaux linguistique de Prague, 3, Prague. – 1968.

² Такі явища нерідко називають сполуками з "конденсованим відносним словом": Смирницький А.Й. Синтаксис англійського язика. – М., 1957. – С. 95; Іванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе // Вопросы языкознания. – 1965. – № 5. – С. 92; Земская Е. А. Значена праця. – С. 62.

невеличка, курносенька, заходила?"). В основі номінації можуть бути також ознаки характеру поведінки людини, як наприклад: "Ей, що все регочуть, годі-бо!"; "Заговорив *"якало"*".

Специфічними є такі номінації, що мають форму підрядного речення і допускають після себе розшифрування з часткою *тобто* і конкретною однослівною назвою того об'єкта, який у номінації представлений описово¹. "Принеси *на чому сидять*" (тобто "стілець"); "Що, у вас нема *чим витерти?*" (тобто "гумки"); "Ти взяла *чим би поїсти?*"; "У тебе нема *чим би зв'язати?*".

У деяких випадках іншого характеру набувають номінації так званої трансформації підрядного речення в окремий член речення, який синтаксично та інтонаційно зливається з головною частиною в одну предикативну одиницю у межах структури простого речення. Цей член речення допускає синонімічну заміну займенником або займенниковим прислівником, порівняймо: "Роби собі тепер *що знаєш*" і "Роби собі тепер *будь-що*"; "У моїй волі оддати її *за кого хочу*" (Т. Шевченко) і (... оддати її *за будь-кого*); "Малуша була рада лягти де завгодно" (С. Скляренко) і (...лягти *будь-де*). В окремих випадках синтаксичні номінації впливають з незнання точних назв відповідних явищ, предметів. Наприклад: "Ото у сусідів стоїть оте високе, ото показує там різне"; "Бачте, раніш усе приходилось руками робить, а тепер трактори, комбайни, і ще щось, що й не скажу що".

Зі структурно-синтаксичного погляду номінації становлять іменні конструкції (більшість наведених прикладів) або дієслівні конструкції.

Синтаксична сегментація². Термін "сегментовані конструкції" належить Ш. Баллі; паралельний же термін для цих структур запропонував О.С. Попов – "конструкції з подвійним позначенням". Т.Р. Коновалова кваліфікує сегментацію тільки як "прийом

¹ Мигирин В.Н. Разные виды трансформации придаточного и главного предложений в русском языке // Известия Крымского пединститута. – Т. XIX. – 1954. – С. 79.

² Попов А.С. Именительный темы и другие сегментированные конструкции в современном русском языке // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964.

експресивного синтаксису писемного літературного мовлення"¹. Проте, на наш погляд, більш слушним є таке зауваження О.С. Попова: "У своїй основі сегментована конструкція – це розмовна конструкція, яка породжена закономірностями усного мовлення"². Цю ж думку поділяють О.А. Іванчикова³, В.І. Кононенко⁴ та ін.

У синтаксичному плані можна виділити два основних різновиди сегментованих утворень. Перший з них представлений конструкціями, які формально складаються з двох (зрідка й більше) речень різного типу, тоді як другий (основний) різновид сегментованих одиниць виявляється в структурі одного речення, має спільні з ним лексичні межі. Такий поділ умовний, особливо в усному мовленні, у якому інтонація, виступаючи у багатьох випадках у функції модифікуючого синтаксичного чинника, привносить "свої" корективи в оцінки мовних явищ. У межах обох основних різновидів можливий, звичайно, більш детальний поділ сегментних одиниць. Спільною рисою усіх сегментованих конструкцій є їх виразна двочленність: у першій частині конструкції що-небудь називається, у другій же частині подається характеристика названого⁵.

Сегментовані конструкції – поняття насамперед стилістичного синтаксису. Тому й характеристики цих конструкцій даються в рамках звичайних синтаксичних термінів, у межах наявних різновидів речення, словосполучення і членів речення. Іншими словами, в синтаксисі сегментні утворення не становлять чогось категоріально нового, наприклад, нового структурного типу /речення, його еквівалента чи словосполучення. Тим самим вони не підлягають власне синтаксичному описові, обов'язковому

¹ Коновалова Т.Р. Сегментация как стилистический прием // Вопросы синтаксиса свободных и устойчивых словосочетаний и региональной лексики русского языка. Ученые записки Волгоградского педагогического института. – Волгоград, 1971. – Вып. 42. – С. 42.

² Попов А.С. Зазначена праця. – С. 274.

³ Иванчикова Е.А. О развитии синтаксиса русского языка в советскую эпоху // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М., 1966.

⁴ Кононенко В.І. Нові тенденції у розвитку синтаксису. – УМЛШ, 1972. – № 1. – С. 20–22.

⁵ Иванчикова Е.А. Синтаксические приметы разговорной речи в современной публицистике // Русский язык в национальной школе. – М., 1965. – № 4. – С. 14–15.

членуванню на двоскладні сегментовані речення, на односкладні того чи іншого різновиду тощо.

Загальна сутність явищ синтаксичної сегментації полягає в розчленуванні висловлювання на дві взаємопов'язані і водночас структурно й функціонально розмежовані частини з метою виразнішого, переважно експресивного, звучання їх. Першим компонентом сегментованої конструкції виступає тема. Це вихідний змістовий пункт висловлювання, те, що дається на початковому етапі формулювання розгорнутої думки і вимагає конкретизації в ремі. Наприклад, у сегментованій конструкції з двох речень "*Війна! Ось до чого хилять сучасні рабовласники*" (Ю. Яновський) виділяються два сегменти: *Війна!* – тема; *Ось до чого хилять сучасні рабовласники* – рема.

Рема містить у собі також лексичний корелят теми, що виражений займенниковою сполукою *Ось до чого...* Умовно цей корелят можна назвати темою-дублетом, або варіантом теми. Таким чином, у сегментованому висловлюванні предмет думки виражається двічі, тобто з допомогою теми і теми-дублета, в другому реченні тема одержує своє вторинне позначення, і тому є достатні підстави для того, щоб не членувати всю сегментовану побудову тільки на тему і рему, яка представлена в наступному реченні або в другому сегменті того самого речення, а розглядати наступне речення як таке, що само має тему (тему-дублет) і рему. В результаті цього подвійного позначення теми і створюється експресія висловлювання, що легко спостерігається при порівнянні конструкції, яка нас цікавить, із звичайною: *В авіації, як у дзеркалі, відображається праця нашого народу, його фантастичний стрибок у майбутнє. У цьому реченні вже немає експресивності, яка простежується у першому випадку (пор.: *Авіація... В ній, як у дзеркалі, відображається праця нашого народу, його фантастичний стрибок у майбутнє*).*

В одному з двох своїх основних різновидів сегментована структура є в певному розумінні комплексною структурою. У переважній більшості випадків її тема втілюється у першому реченні, синтаксична природа якого тлумачиться по-різному.

О.С. Попов, який спеціально і найбільш повно вивчав явища синтаксичної сегментації, пропонує для першого речення термін

"називний теми"¹, яким він, з одного боку, вирізняє цей тип речення з-поміж номінативних речень, вважає цілком специфічним утворенням, а, з другого боку, заперечує проти терміна О.М. Пешковського "називний уявлення". На наш погляд, термін "називний теми", будучи в принципі придатним для характеристики сегментованих структур, не зовсім у той же час окреслений щодо функції позначуваного ним явища. Вважаємо, що для позначення теми у найбільш типових різновидах сегментованих побудов найбільш прийнятним, найбільш виразним є термін "називний уявлення", який ми, на відміну від О.С. Попова, вважаємо одним з типів номінативного речення, тому що синтаксично та інтонаційно він функціонує як окрема комунікативна одиниця, яка служить формою повідомлення про певне уявлення, що виникло у мовця і яке, можливо, він бажає викликати в інших. Термін "називний уявлення" виразно підкреслює комунікативну мету цієї конструкції – констатувати наявність уявлення про предмет або явище в свідомості мовця².

Тема ("називний уявлення" або – щодо певних випадків – називний теми) у сегментованій комплексній конструкції має різну форму. Як правило, це форма називного відмінка іменника або словосполучення з центром – іменником чи субстантивованим словом. Тема, за нашими спостереженнями, виділяється засобами інтонації в самостійну одиницю. Крім деяких особливостей лексико-структурної організації теми, цьому сприяє ще наявність такої специфічної ознаки, як особлива серединна пауза (термін Ш. Баллі), якою вся конструкція виразно членується на дві частини. У писемному мовленні, як відомо, пауза позначається розділовими знаками – крапкою, знаком оклику, трьома крапками, тире, комою.

З-поміж сегментованих конструкцій першого основного типу найпростішими є конструкції з однослівною темою (першим

¹ До речі, з назви статті автора – "Именительный темы и другие сегментированные конструкции в современном русском языке" – випливає, ніби "називний теми" сам по собі репрезентує певний тип сегментованих конструкцій, що ніяк не підтверджується змістом цієї глибокої наукової розвідки: мова у ній ведеться як про сегментовані конструкції з називним теми, так і про інші сегментовані побудови.

² Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – С. 261–262.

реченням) і ремою, яка розгортає тему і в якій наявне позначення того самого поняття з допомогою займенника, нерідко ускладненою часткою (цього лексичного корелята може й зовсім не бути), наприклад: "Земля... Вона для нього стала такою, близькою, зрозумілою і такою рідною, що думає і говорить він про неї, немов про живу" (з газет); "Нейлон. Він же й модний, а що вже для молодих"; "Молоко! Так воно ж таки для здоров'я на першому плані!"; "Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч" (М. Стельмах). У функції теми може виступати синтаксично розгалужена словосполука, яку продовжує, розгортає увесь склад реми із займенниковим (прислівниковим) корелятом або й без нього, наприклад: "Людина майбутнього! Про неї вже сьогодні дбають, її формують" (з газет).

Не менш очевидною є змістова співвідносність теми і реми тоді, коли в складі другого сегмента виступає лексичний корелят, що є повторенням всієї теми або певного її елемента (у тій же або видозміненій формі), наприклад: "Море! Що несе море? Поезію і здоров'я, багатство для всіх" (з газет); "Карпатські гори... У цих горах скільки сходжено стежинок, скільки пройдено доріг" (з газет).

Подекуди натрапляємо на ланку співвідносних висловлень з підсумково-оцінною темою (реченням), що стоїть у кінці такої ланки; немає, гадаємо, достатньої підстави вважати такий підсумковий сегмент "називним словосполученням"¹. Ще виразніше сприймається, актуалізується підсумкове значення сегмента-теми тоді, коли він набуває форми двоскладного речення, тоді комплексна конструкція набуває характеру надфразної єдності, наприклад: "Юрій Григорович вміє розповідати. Зовсім непомітно він перейшов до сільського побуту. Слухаєш і бачиш асфальтовані вулиці Микольського, квартали красивих будинків. – Оце і є гектар кооперативної землі..." (з газет).

Сегментованими є також конструкції, у яких позицію теми займає початкове неповне (еліптичне) речення, що зберігає звичайну для нього інтонацію. Типове для явищ синтаксичної сегментації інтонування з серединною паузою розчленовує конструкцію на тему й рему, які, проте, функціонально об'єднуються

¹Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Радянська школа, 1951. – Т. II. – С. 72–73.

за допомогою лексичних одиниць, наприклад: "Творчість, і пошук – на службу залізниці". Під таким девізом... працюють залізничники" (з газет).

Другий основний тип сегментованих конструкцій знаходить свій вияв у специфічній структурі простого речення. Ця специфіка найчастіше і найбільше пов'язана з компонентом-корелятом *він (вона, воно, вони)*, який слідує зразу ж після теми, виступаючи її вторинним позначенням, наприклад: "Учитель, він завжди вчить інших і мусить вчитися сам"; "Фонетика, вона ж досліджує звуки мови". У працях з стилістики таке подвійне позначення суб'єкта вважається недоцільним, навіть непотрібним, а самі конструкції розглядаються як ненормативні¹. Гадаємо, проте, що варто взяти до уваги застереження щодо цього і не вбачати у таких структурах порушення норм літературної мови² (звичайно, крім тих випадків, коли вживають ці конструкції у функції, яка для них є неприродною, незакономірною). Цей називний відмінок займенника (варіант теми) О.М. Пешковський вважає за можливе назвати "лекторським"; після того як виставлено для "показу ізольований предмет і слухачам відомо тільки, що про цей предмет зараз буде що-небудь сказано, а поки що цей предмет треба спостерігати"³, лектор і взагалі мовець, тим самим, виділяє цей предмет специфічною інтонацією і серединною паузою, чим полегшує його сприймання слухачами. Цим же мовець полегшує своє власне подальше висловлення, бо, роблячи тривалу фразову паузу, він виграє в часі і, як наслідок цього, старанніше готує матеріал, уважніше обмірковує і формулює продовження думки. У писемному відтворенні цих явищ на місці фразової паузи ставиться відповідний розділовий знак, якщо ж пауза втрачає якості фразової паузи, то в конструкції зникають при цьому функціональні ознаки сегментності. Такі конструкції, слідом за О.О. Шахматовим, доцільно розглядати як двопідметові. У них "двом словесним вираженням підмета відповідає одно

¹ Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Учпедгиз. – С. 190–191; Розенталь Д.Э. Культура речи. Изд. 2-е. – М.: МГУ, 1960. – С. 58.

² Иванчикова Е.А. Синтаксические приметы разговорной речи в современной публицистике. – С. 24–26.

³ Пешковский А.М. Русский синтаксис. – С. 405–406.

уявлення, один суб'єкт"¹. Близька до цього також пропозиція вважати аналізовані конструкції "простими реченнями з повтореним підметом у вигляді займенника"². Немає, на наш погляд, підстав вважати їх "реченнями з іменниково-займенниковою конструкцією" і відносити до складних речень особливого типу³.

Від уже розглянутих сегментованих конструкцій з початковою темою (називним відмінком іменника) та її варіантом (особовим займенником) відрізняються конструкції із зворотним розміщенням сегментів: тема-іменник у поєднанні з вказівним займенником цей (часто разом з одним чи кількома означеннями) переноситься у кінець висловлення і різко відмежовується від свого корелята. Займенник "чітко відсилає не до вже названих іменників, а до тих, які ще повинні бути названі"⁴, наприклад: *Він не сказав майже нічого конкретного, цей Писаренко; Воно посправжньому оздоровило мене, це літнє тепле море; Вони часто не дуже-то й добре вчать, ці учні*. Такі займенники Л.А. Булаховський назвав "обіцяючими"⁵. Ця функція "передбачення" ("угадкування") помітно послаблюється, якщо іменник виконує роль відокремленої уточнюючої прикладки і стоїть безпосередньо після займенника, порівняймо: "Він, цей Писаренко, не сказав нічого конкретного". У цьому випадку сегментація як синтаксичне явище зникає.

Звертають на себе увагу випадки синтаксично ускладненого вираження теми, коли, наприклад, зміст її у межах однієї, інтонаційно і структурно двочленної, комунікативної одиниці (речення) підсумовується ремою. Звичайно, такі структури є зручною формою вираження певних узагальнень, життєвих сентенцій, констатацій тощо: *Давати норму, вчитися в старших, що знають діло, не порушувати трудової дисципліни – ось з чого уже з перших пір треба починати справжньому робітникові; Активність у громадському житті – це вже стало мовби її другим покликанням* (з газет).

¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 174.

² Чернышев В.И. Правильность и чистота русской речи. – СПб., 1911. – С. 148.

³ Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. – М., 1952. – С. 202.

⁴ Попов А.С. Зазначена праця. – С. 270.

⁵ Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. – М., 1954. – С. 450.

Як слушно зазначає О.С. Попов, "у позиції називного теми може виступати інфінітив"¹. О.М. Пешковський відзначив, що "деякі інфінітиви та інфінітивні групи можна було б тлумачити аналогічно до називного уявлення", особливо, якщо далі вони "підхоплюються словом це"². Наприклад: *"Врятувати світ від термоядерної війни! Це мрія і турбота всіх чесних людей"* (з газет). *"Самовіддано працювати на благо своєї Вітчизни. Тільки так можна досягти справжнє щастя"* (з газет).

Сегментовані конструкції різного тину становлять своєрідний синтаксичний комплекс, єдине інтонаційне ціле з подвійним, як правило, позначенням суб'єкта.

Явище синтаксичної контамінації. Цим терміном об'єднуються досить поширені в повсякденному мовленні випадки утворення нового словосполучення, що виникає шляхом злиття двох чи більше близьких щодо значення слів. Контамінація простежується на обох головних рівнях синтаксичної будови мовлення – у структурі словосполучення і в структурі речення. Приклади контамінації першого типу наводить Н.Ю. Шведова. На її думку, "контаміновані утворення виникають у мовленні і проникають до мови газети і публіцистики. Вони знаходять опору у великій частотності словесних штампів: найчастіше контамінуються стійкі словесні сполуки, які характеризуються широкою вживаністю, а також взагалі лексично невідільні поєднання слів"³. Дослідниця наголошує на тому, що контаміновані утворення не становлять синтаксичної норми. Отже, це явище некодифікованого мовлення. Крім того, "роль їх у загальному процесі розвитку нових сполучень неістотна; у формуванні нових синтаксичних рядів вони не беруть участі"⁴.

Широко відомі, наприклад, у живому мовленні, як і в мовленні публіцистично-газетному, словосполучення типу *мати значення, відігравати роль, докладати зусиль, вживати заходів* тощо⁵.

¹ Попов А.С. Зазначена праця. – С. 279.

² Пешковський А.М. Русский синтаксис... – С. 405, 406.

³ Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе. – М., 1966. – С. 71.

⁴ Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе. – М., 1966. – С. 73.

⁵ Там само. – С. 71–73.

Внаслідок взаємодії таких словосполук з іншими, структурно й семантично близькими до них, виникають ненормативні словосполуки *відігравати значення* (замість *мати значення*), *мати роль* (замість *відігравати роль*), *прикладати сили* (замість *докладати зусиль*), *приймати міри* (замість *вживати заходів*), *примінити закон* (замість *застосувати закон*) тощо.

Дія контамінації у ряді випадків не надає нової якості семантичній структурі слова; контамінація обмежується лише зміною в керуванні і, отже, появою іншої синтаксичної дублетної конструкції. Ці явища здебільшого простежуються у підрядних дієслівних словосполученнях і значно меншою мірою в іменних словосполученнях. Так, наприклад, під впливом *Розберемось, що робити з вами* виникла конструкція (словосполука) *Розберемось з вами*; цьому також сприяла конструкція *ознайомитись з (чимсь)*, пор.: "*Розберись там з ним, що він може*" і "*Розберітьсь у цій справі, подумайте, поки є час*".

Досить виразно процеси контамінації фіксуються в писемному мовленні, що відображає специфіку фольклорного й усного побутового мовлення. Наприклад, речення "*В полі плоскінь вибирала. Та все й розказала, Що як мене любить, Женитися буде*" (Т. Шевченко) є наслідком контамінації прямої і непрямої мови. Сприймається воно як стилізоване у фольклорній манері. Інверсією і своєрідною контамінацією можна пояснити й таку структуру: "*На вулицю і не кажи, щоб коли з подругами пішла*" (Марко Вовчок), порівняймо: "*І не кажи, щоб коли з подругами пішла на вулицю*". Контамінацією сурядних і підрядних зв'язків складного речення зумовлена, на наш погляд, поява конструкції на зразок: "*А що люди по уїздах у слободах та у селах живуть, так і розписані по своєму*" (Г. Квітка-Основ'яненко). Звернімо також увагу на випадки, коли складне речення має формальні ознаки складнопідрядної конструкції, у якій наявні дві предикативні одиниці, що контаміновані (з'єднані) сполучниками підрядності; у плані змісту такі утворення втрачають якості складнопідрядних речень, сприймаються як структурно прості: "*Як написав, так написав*" (М. Коцюбинський); "... *А далі станеться, що станеться*" (С. Скляренко). Значення таких речень фразеологізоване і полягає в експресивно посиленому запереченні або ствердженні якогось факту. Таким чином, внаслідок процесів синтаксичної

номінації, сегментації і контамінації, які часто взаємно і своєрідно переплітаються, поєднуються з іншими процесами, наприклад, з упрощенням, перерозкладом¹ тощо, відбувається зміна структури речення та його елемента – словосполучення, часто виникають нові синтаксичні одиниці, змінюється їхня граматико-семантична місткість; граматичні форми можуть вступати у такі сполучення, набувати таких значенневих відтінків, які закладені в тенденціях розвитку синтаксичної системи і становлять конкретні вияви її функціонального розширення і збагачення, поповнення її новими якостями, відповідну зміну властивих їй граматичних форм². Явища синтаксичної номінації, сегментації і контамінації, маючи своїм джерелом усне мовлення, специфічно закріплюються також в інших стилях, особливо ж у мовленні публіцистичному і художньому, розширюють, таким чином, виражальні можливості мови, їх докладне вивчення – одне з актуальних завдань синтаксису.

Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 212–221.

Дорошенко С.І.

До проблеми розрізнення понять "приєднання" і "парцеляція"

У сучасних словниках лінгвістичних термінів "приєднання" і "парцеляція" подаються як окремі поняття. Однак представлені в них ілюстрації й пояснення не переконують у відмінності названих понять. Так, автори "Словаря-справочника лингвистических

¹ На думку В.М. Ярцевої, такі терміни, як "спрощення" і "перерозклад", слід також застосовувати у синтаксисі; тільки в ньому модель словосполучення, яке зазнало дії лексикалізації або граматикалізації, продовжує співіснувати з вихідною моделлю (див.: Ярцева В.М. О формах развития простого предложения // Вопросы грамматики. Сб. статей к 75-летию акад. И.И. Мещанинова. – М. – Л., 1960. – С. 465).

² Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М. – Л., 1964. – С. 34.

терминов" Д.Е. Розенталь і М.О. Теленкова наводять одні і ті ж приклади ("С девушкой он вскоре посорился. И вот из-за чего" (Гл. Успенский) та "У Елены беда тут стряслась. Большая" (Панферов)) і в статті "Парцеляция", і в статті "Присоединительные конструкции"¹. Вважати це випадковістю навряд чи слід. Скоріше це можна сприйняти як відсутність в авторів словника обґрунтованого розуміння своєрідності кожного з розглядуваних явищ.

Не мають чіткого погляду на розмежування аналізованих понять також автори "Словника лінгвістичних термінів" Д.І. Ганич й І.С. Олійник. У статті "парцеляція" вони наводять приклади лише з парцельованими додатками й обставинами². Парцельовані ж означення віднесені до розряду приєднувальних конструкцій³. Стає незрозумілим, чому одні другорядні члени речення кваліфікуються як парцеляти, а інші в такій же позиції не визнаються такими. І в цьому випадку правомірно говорити про те, що особливості цих понять виразно ще не окреслені. Дана стаття – спроба виявити їх специфічні риси.

В усіх словниках лінгвістичних термінів, які розглядають приєднання і парцеляцію, приєднання трактують як додавання до основного висловлення додаткових повідомлень, пояснень⁴. У цьому специфіка приєднання як семантико-синтаксичного явища.

Разом з характеристикою функції приєднання словники лінгвістичних термінів вказують на притаманні йому граматичні ознаки. Так, у "Словаре-справочнике" вказується, що "засобами вираження приєднувального зв'язку служать сурядні сполучники, вживані в приєднувальному значенні (*и* в значенні "*и притом*", *да* в тому ж значенні), особливі приєднувальні сполучники (*да и, также, а также, тоже*), слова *даже, главным образом, в частности, например, особенно, в особенности, в том числе, да и вообще, причем, притом, и притом, прежде всего, в первую очередь* и др., а також інтонація після паузи різної

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителей. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1976. – С. 273, 338.

² Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 181.

³ Там само. – С. 111.

⁴ Там само. – С. 215; Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 399; Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителей. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1976. – С. 336.

довжини"¹. Як ілюстрації наводяться приклади, в яких приєднувальний зв'язок ґрунтується на цих засобах: 1) "Вдруг рванул ветер, и с такой силой, что едва не выхватил у Егорушки узелок и рогожку" (Чехов). 2) "Что тут прикажешь делать скульптору, да еще и плохому?" (Тургенев), 3) "Новость сполошила всех присутствующих, даже Котельникова и начальника цеха" (Кетлинская), 4) "Все были в большом смущении, особенно моя мать" (Герцен)².

Засобами приєднувального зв'язку автори "Словника лінгвістичних термінів" вважають сполучники *та й, ще й, також, причому, притому*, сполучення *при цьому*, сурядні сполучники *і, та, а*, вжиті в значенні приєднувальних, частки *теж, також*, інтонацією, зокрема пониження тону і значну паузу перед приєднувальною частиною³. На підтвердження цього пропонуються поряд з іншими приклади: 5) "Добриня був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей, та й люди вірили йому" (С. Скляренко), 6) "Я кидаюся на голос, але там – нема нікого! – крім як сонця золотого... та ще гнеться, гнеться колос від зерна свого важкого" (П. Тичина)⁴. Це – істотні прикмети приєднання.

Наведені ілюстрації умовно можна поділити на дві групи. Першу становлять зразки складносурядних речень, у яких другий предикативний компонент виконує роль додаткового повідомлення. Серед них – приклади (5) і (6).

Друга група обіймає всі інші висловлювання. Їх своєрідність у тому, що в них жодна з приєднувальних частин не може бути визнана членом речення, незважаючи на те, що, здавалось би, приєднання виконують функції члена речення, оскільки воно семантично пов'язане з препозитивною частиною висловлення. На перешкоді кваліфікації їх членами речення стоять сполучники сурядності, які не служать засобом зв'язку однорідних членів речення. Наприклад, у реченні (1) безпідставно вважати синтагму *"и с такой силой..."* членом речення *"Вдруг рванул ветер"*, адже сполучник *и* не виконує єдиної ролі: у семантико-синтаксичне відношення вступають не однофункціональні, а синтаксично різнофункціональні одиниці

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителей. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1976. – С. 337.

² Там само.

³ Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 216.

⁴ Там само.

"рванул" і "с такою силою". У такому поєднанні сполучник *и* формує не єднальні відношення, а приєднувальні. Це й не дозволяє визнати розглядуване висловлення як просте речення, у якому синтагма "*и с такою силою*" є членом речення.

Особливість таких конструкцій у тому, що вони поєднують у собі підрядність, закладену в зв'язках слів, і сурядність, маніфестовану сурядними сполучниками, які з'єднують не відкритий ряд членів речення, а частини, що мають ознаки речення: одна з частин (препозитивна) має предикат, друга (постпозитивна) – потенційно предикативна. Предикативність приєднувальної частини спирається на предикативність попередньої. У цьому переконують такі перетворення: 1) "Вдруг рванул ветер, и с такою силою (рванул), что..."; 2) "Что тут прикажешь делать скульптору, да еще (делать) плохому скульптору?"; 3) "Новость всполошила всех присутствующих, даже (всполошила) Котельникова..."; 4) "Все были в смущении, особенно (была в смущении) моя мать". Завдяки потенційній предикативності приєднувальна частина за значенням набуває ознак речення, відповідає йому. Тому всі наведені вище конструкції другої групи прикладів слід кваліфікувати як складні, конкретно – складносурядні, речення, в яких приєднувальні частини становлять прості неповні речення.

Отже, висловлення з приєднальною частиною – це складносурядні речення, в яких приєднальна частина за граматичними ознаками становить собою повне чи неповне речення. Вираження додаткового повідомлення чи судження стає можливим тільки / завдяки тому, що воно втілене в речення – просте (приклади (2), (3), (4)) чи складне (приклад (1)).

У поданих щойно ілюстраціях приєднання входить до складу однієї семантико-синтаксичної єдності – сурядно пов'язаних предикативних частин. Однак воно засвідчується і як самостійна семантико-синтаксична одиниця, наприклад: "І телеграфістку охопив жах. І ще когось" (О. Довженко), "Він усміхнувся. І Яшко теж" (А. Головка)¹. Потенційна предикативність приєднань у них перевіряється можливістю перенесення присудка основного висловлення до приєднання, пор.: "І телеграфістку охопив жах. І ще

¹ Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 216.

когось (охопив)"; "Він усміхнувся. І Яшко теж (усміхнувся)". Як і в попередніх прикладах приєднання становлять неповні речення.

Проте можливість функціонування приєднального компонента як окремої комунікативної одиниці не слід вважати парцеляцією (термін походить від франц. *parceller*, що означає "поділяти на частини"). І ось чому.

Приєднувальні відношення ґрунтуються на зв'язку сурядності. Сурядні ж відношення припускають існування синтаксично повноправних структур. Підтверджується це приєднувальними конструкціями, предикативні компоненти яких можуть бути об'єднані в одному інтонаційно завершеному висловленні, але припускають і поділ на самостійні комунікативні одиниці. Компоненти складносурядних речень вільні у відношенні один до одного. Тому роз'єднання на окремі комунікативні одиниці не сприймається як порушення їх граматично оформленої єдності. Тим-то випадки виділення в самостійні висловлення приєднувальної частини не є парцеляцією.

Парцеляція, тобто поділ на частини, пов'язується лише з мовленнєвою репрезентацією речення в двох чи кількох частинах, пов'язаних граматичним зв'язком підрядності.

У простому реченні парцелятами можуть бути другорядні члени речення, зокрема, означення: "Через деякий час почула її голос. Тихий, украдливий, повний надії" (Ю. Збанацький), додаток: "Ми всю: ніч згадували. Минуле, пережите" (Ю. Збанацький), обставина: "Бовкнув дзвін. Тривожно, глухо" (А. Головка),

Розрив підрядного зв'язку у складнопідрядних реченнях між підрядною і головною частинами дозволяє визнати парцельованими і складнопідрядні речення. Серед них: з'ясувальні: "Я прагнув їх розуміти. Чому вони такі? Чому такі звичаї в них?" (О. Гончар), місця: "У нас сьогодні свято. Відзначаємо двомісячний ювілей повернення одного з нас звідти, де дюдя. Де під носом у таких шмаркачів, як ви, замерзає" (О. Гончар), причини: "Дорожіть, дорожіть миттю, синочки! Бо ГЕСи плануються, все на світі планується – не планується одна тільки смерть" (О. Гончар), мети: "Таким йому уявлялось ідеальне майбутнє суспільство. Місто Сонця. Однакова їжа, однакова мова, однаковий одяг носитимуть у тому суспільстві. Щоб усе порівну, по картках, по талонах..."

(О. Гончар), наслідку: "За кілька хвилин поїзд рушив далі. Так що німці ледве встигли позалазити на платформу" (Ю. Мушкетик).

Членування речень на частини викликається потребою посилити смислове й експресивне навантаження члена речення чи підрядного речення в оформленні думки.

Розглянуте дозволяє зробити висновок про те, що приєднання й парцеляція відмінні явища як за функцією, так і за граматичними ознаками.

Приєднання – один з елементів організації тексту в усному і писемному його оформленні. Воно використовується при необхідності доповнити, уточнити попереднє висловлення, подати додаткове судження чи інформацію. Граматичними показниками приєднувальних відношень виступають окремі сполучники сурядності і деякі частки в приєднувальному значенні. Доповнення, уточнення й додаткові судження втілюються в повні чи неповні речення, які можуть або входити в межі складносурядного речення, або бути виділеними інтонаційно й графічно в самотійне висловлення. У тому й іншому випадку сурядно поєднані предикативні частини граматично не підпорядковані одна одній. З огляду на це приклади з самотійно функціонуючими приєднаннями не становлять зразків парцеляції.

Парцеляція – це мовленнєвий спосіб репрезентації єдиної синтаксичної структури – речення двома або кількома частинами, що пов'язані граматичним зв'язком підрядності. Парцеляції піддаються прості речення, в яких парцелятами стають означення, додатки, обставини. Парцельованими можуть бути також окремі типи складнопідрядних речень.

Парцеляція використовується як стилістичний прийом підкреслення смислової ролі члена речення чи підрядної предикативної частини складнопідрядного речення у вираженні думки. Рематична позиція постпозитивних парцелятивів сприяє посиленню їх смислової ролі.

Лінгвістичні дослідження. Науковий вісник. Випуск 3. – Харків: ХДПУ, 1997. – С. 132–137.

Мойсієнко А.К.

Типологія ускладнення в простому реченні

Просте ускладнене речення, що активно досліджується у синтаксисі сучасної української мови, успадковане ще праслов'янською мовою з індоєвропейської прамови, а частково розвинулось на власне слов'янському ґрунті на основі поступової зміни синтаксичних функцій деяких іменних форм; і, як зазначають дослідники, "рушійною силою цієї зміни була зростаюча потреба в вираженні за допомогою єдиного речення дедалі складніших думок, у яких поряд з основною дією чи станом, відображуваними в особоводієслівній формі присудка чи головного члена односкладного речення, відображалися ще й інші дії або стани, безпосередньо пов'язані думкою з основною дією чи станом".¹

Таких змін, вважали представники формально-логічного напрямку в мовознавстві, зазнавала реченнева структура на основі "скорочення цілого речення" (шляхом заміни його підрядної частини окремим членом). Порівн. на матеріалі російської мови у М. Греча: *солнце, освещающее землю*, замість: *солнце, которое освещает землю; мой брат обрадовался, увидев своего друга*, замість: *мой брат обрадовался, когда увидел своего друга*²; у Ф. Буслаєва: *усердно работаю, не замечаешь течения времени*, замість: *когда усердно работаешь, тогда не замечаешь течения времени*,³ що засвідчувало і відповідний підхід до розуміння ускладненого речення як вторинного, пізнішого утворення порівняно зі складним (складнопідрядним). На категоричність подібних тверджень О. Потєбня вказав у зв'язку з характеристикою прикладки як відносно самостійного атрибута, "більш предикативного порівняно з власне означенням": "...підрядне з *котрий* і под. більш розвинене, розчленоване, означене, ніж прикладка. Прикладка не походить від залежного речення і не є таким реченням,

¹ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 164.

² Греч Н.И. Практическая русская грамматика. – СПб, 1827. – С. 362.

³ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 282.

а має функцію, середню між власне означенням і означальним реченням із дієслівним присудком".¹

До сьогодні в науковій літературі немає єдиного погляду щодо так званого злиття речень. Складна природа таких утворень дає підстави одним дослідникам розглядати їх як ускладнені однорідними членами прості речення, другим – як складні синтаксичні конструкції.

Загалом ускладнене речення, будучи простим за структурою, за функціональним характером наближається до складного. Не можна не погодитися з думкою дослідників, котрі вважають, що "деякі з простих речень, у яких ускладнюється граматичне ядро, мають ознаки і простого, і складного речення"². Порівн. також у Л. Дмитрієвої, яка розглядає просте ускладнене речення як "монопредикативну структуру з явищами полі предикації", як особливий тип утворень, "який контамінує в собі ознаки простого і складного речення".³

Як засвідчують численні дослідження з синтаксису, зокрема монографічні праці з розглядової проблематики М. Будько,⁴ Л. Дмитрієвої,⁵ П. Дудика,⁶ Л. Зубриліної,⁷ Л. Кадомцевої,⁸ М. Кормилиціної,⁹ А. Прияткіної,¹⁰ О. Рудневої,¹¹ структурами,

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – С. 110.

² Мірченко М.В. Функціональний аналіз синтаксичих одиниць (словосполучення, просте речення). – К., 1997. – С. 66.

³ Дмитриева Л.К. Осложненное предложение в его сближении со сложным на шкале переходности // Сложное предложение в системе других синтаксических категорий. – Ленинград, 1974. – С. 30.

⁴ Будько М.В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1992.

⁵ Дмитриева Л.К. Осложняющие категории и осложнение предложения в современном русском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ленинград. – 33 с.

⁶ Дудик П.С. Просте ускладнене речення. – Вінниця, 2002. – 336 с.

⁷ Зубрилина Л.Н. Синтаксис осложненного предложения. – Иркутск, 1993. – 121 с.

⁸ Кадомцева Л.О. Ускладнення структури простого речення (синтаксис, семантика, функції): Дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1992. – 260 с.

⁹ Кормилицына М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) постое предложение в устной речи. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1988. – 152 с.

¹⁰ Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Выс. школа, 1990. – 176 с.

¹¹ Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Учпедгиз, 1959. – 198 с.

що визначають характер і, зрештою, статус простого ускладненого речення, в науковій і навчальній літературі традиційно розглядаються відокремлені члени речення, однорідні члени речення, вставні і вставлені конструкції, звертання. Неважко помітити, що це досить різні за семантико-граматичною організацією структури. І не дивно, що ряд учених у питанні про ускладнені синтаксичні конструкції обмежується лише тими чи тими одиницями, наприклад, зараховуючи до ускладнених речень тільки утворення з відокремленими членами, і навпаки, не вважаючи такими речення з однорідними членами, які мовби лише розширюють реченнєву структуру, але не ускладнюють її¹. Проте, як слушно зазначала А. Прияткіна, "прибічники точки зору, у зв'язку з якою однорідність лише кількісно розширює склад речення, не враховують того факту, що між однорідними членами встановлюються смислові і синтаксичні відношення. Сурядний зв'язок, що оформляє ці відношення, змістово збагачує речення, вносить додаткові семантико-синтаксичні значення, які ускладнюють речення"². Ще раніше українська дослідниця Л.О. Кадомцева, констатує, що синтаксична категорія ускладнення має семантико-граматичну властивість, простежила зворотну динаміку структурно-смислових відношень: "Семантичне ускладнення структури простого речення створює момент його граматичного ускладнення чи то однорідністю, чи відокремленням"³.

Неоднозначно висловлюються дослідники і щодо ускладненості речення вставними та вставленими конструкціями, звертальними зворотами.

Беручи до уваги граматичну й семантичну множинність видів і форм ускладнення структури простого речення, вважають, що така поліфонія спричинена одночасною взаємодією інформативного, модального й емотивного планів судження – висловлення, при цьому підкреслюється, що, наприклад, однорідність – "яскраво лінійне, інформативне" явище, "відокремлення – акцентно-інформативне

¹ Петрухин В.Н. Расширение, распространение и осложнение в простом предложении // Филологические науки. – 1979. – №4. – С. 48.

² Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Выс. школа, 1990. – С. 8.

³ Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – С. 62.

або емотивне, часом зі значеннями напівпредикативних відношень", вставність, обіймаючи різні потоки інформації, "є над сегментною". Тому всі види синтаксичного ускладнення пропонуються описувати в різних зонах вияву мовної діяльності за взаємної зумовленості семантики, граматики, прагматики речень, їхньої текстової обумовленості, у зв'язку з різними планами повідомлення.¹

Проте при всій різноманітності, різнорідності ускладнень, як показали дослідження останніх десятиліть, за характером синтаксичних відношень можна виділити два основні їх типи, а саме: а) ускладнення, що характеризуються додатковою предикативністю; б) ускладнення, що характеризуються внутрішньорядними відношеннями².

І, по-третє, як нам видається, слід говорити про синкретизм відношень, що передбачає а) функціонування компонентів з додатковою предикативністю у межах однорядності; б) однорядність усередині того чи того напівпредикативного звороту.

Однак перш ніж розглянути певні структурні одиниці ускладнень, що відповідають тому чи тому типу синтаксичних відношень, спробуємо схарактеризувати багатоаспектну природу ускладнення в простому реченні.

Якщо формально елементарне речення, крім предикативного ядра, може мати лише прислівні поширювачі, в структурі ускладненого речення наявні відносно самостійні синтаксичні позиції, представлені як окремими словами, так і цілими виразами. "Складні взаємовідношення, які існують між формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурами, у простих неелементарних реченнях знаходять вияв у їх монопредикативності і поліпропозитивності"³.

Семантичне ускладнення речення пов'язане з поняттям пропозиції. Пропозиція (з латинської – *propositio*, що спочатку означало *судження*, в логіці; *речення*, в лінгвістиці) в сучасних дослідженнях з синтаксису розглядається як семантичне ядро реченнєвої

¹ Кадомцева Л.О. Ускладнення речень у світлі сучасної синтаксичної теорії // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 16. – С. 64-65.

² Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 10.

³ Ніка О.І. Ускладнення структури речення в аспекті співвідношення форми і змісту // Слов'янські мови і сучасний світ. – К.: Київський ун-т, 2000. – С. 113.

структури, яке відбиває дійсні чи можливі події і факти екстралінгвального світу і "відповідає номінативному, чи власне семантичному, аспекту речення"¹. При кваліфікації пропозиції беруть до уваги дві взаємопов'язані ознаки: "значеннєву природу предиката і кількість та якість актантів при ньому (семантичних компонентів типу суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя)"².

Пропозиція може мати власне предикативне вираження: *Минула ніч...* (В. Симоненко); *Раділо сонце, ниви, луки* (О. Олесь); *А мені аж у очах стемніло* (Марко Вовчок). У наведених нижче прикладах із поліпропозитивними синтаксичними одиницями, крім основної позиції предикативного центру, маємо також самостійні синтаксичні позиції, що характеризуються додатковою предикативністю:

- з домінантним інфінітивом: *Серце болить дивитися на нього* (Леся Українка) / порівн.: *Подививися на нього, і болить серце; То рота йшла в далечінь Шукати надійних позицій* (Д. Фальківський) / порівн.: *То рота йшла в далечінь, вона шукала надійних позицій;*

- дієприслівником: *Генеральний осавул Дем'ян Лісовець їхав у першій сотні Чигиринського полку, тримаючи в руці гетьманський бунчук* (Н. Рибак) / порівн.: *Генеральний осавул Дем'ян Лісовець їхав у першій сотні Чигиринського полку, він тримав у руці гетьманський бунчук; Золоті бджілки гули, метушилися в пелюстках, то ховаючись між ними в чашечках, то з'являючись звідти ще золотішими* (О. Гончар) / порівн.: *Золоті бджілки гули, метушилися в пелюстках, вони то ховалися між ними в чашечках, то з'являлися звідти ще золотішими;*

- дієприкметником: *Гай заворожено, лист не тремтить, море, осріблене місяцем, спить..*(П. Грабовський) / порівн.: *Гай заворожено, лист не тремтить, море спить, місяць осріблює море; Посередині стояв довгий стіл, накритий білою скатертю* (І. Нечуй-Левицький) / *Посередині стояв довгий стіл, який був накритий білою скатертю;*

- субстантивним словосполученням: *Внаслідок обговорення справи в комісії виникло кілька конкретних пропозицій* (В. Еллан) / порівн.: *Коли обговорили справу в комісії, виникло кілька*

¹ Арутюнова Н.В. Пропозиция // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 401.

² Вихованець І.Р. Пропозиція // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 497.

конкретних пропозицій; Від дубів з нахмуреними віями Густо віє богатирським сном (М. Луків) / порівн.: *Від дубів, що нахмурили вії, густо віє богатирським сном* тощо.

Говорячи про узгоджені та неузгоджені прислівні форми з власне атрибутивним значенням, що також виступають ускладнювальними компонентами простого речення, дослідники так пояснюють внутрішньодинамічний процес семантизації: предикат твірного елементарного речення, переміщаючися з типової для нього центральної позиції присудка в периферійну, переважно присубстантивну позицію, тим самим стимулює перетворення речення в неелементарне, ускладнене¹. Наприклад: *Мене пестив хвилюю на Дніпрі човен рибальський* (М. Мірошніченко) ← *Човен мене пестив хвилюю* + *Це було на Дніпрі* + *Човен був рибальський*.

Отже, семантично ускладнене речення завжди поліпропозитивне, має кілька семантичних предикатів. Воно може бути і структурно простим, структурно не ускладненим.

Ускладненість речення з семантичної точки зору полягає не лише в тому, що в його змісті відображена більш ніж одна ситуація, а в наявності відповідних відношень, що загалом можуть бути представлені типом допоміжної предикативності чи типом внутрішньорядних відношень². Зрештою, як нами було зауважено, типом синкретизму таких відношень.

Явище додаткової предикативності в структурі простого речення знаходить вираження у відокремлених членах речення, в ролі яких виступають одиничні прикметники, дієприкметники, прислівники, дієприслівники, їхні звороти, а також інфінітивні, іменникові звороти тощо.

Додаткова предикативність завжди передбачає наявність "основної" предикативності, тому не є реченневотвірною категорією. На відміну від власне предикативності, категорія додаткової предикативності свідчить про наявність внутрішньореченнєвої структури, співвідносної з предикативною, але такої, що не являє собою самостійного речення. Розрізняють два види додаткової

¹ Беляев Ю.И. Синтаксис современного русского литературного языка. – Херсон, 2003. – С. 249.

² Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 10.

предикативності: напівпредикативність та додаткову дієслівну предикативність.

Напівпредикативність – синтаксичне значення, що ґрунтується на суб'єктно-предикатному відношенні, де предикатний компонент поєднує в собі функцію атрибута. Напівпредикативний член, як образно висловилася А. Прияткіна, "це мовби присудок, уведений у речення на правах другорядного члена".¹ В. Грабе називає такий напівпредикативний компонент "нереченневим присудком" (*nevětný přísudek*).² У словацькій і чеській синтаксичній традиції ще з другої половини 19 ст. так звані "другий присудок" розглядається як окремий член речення, що характеризується подвійним відношенням – до підмета чи додатка і присудка, причому, підкреслюється, що предикативний характер такого відношення зовсім "не означає предикації, що творить речення, а напівпредикацію, пов'язану з існуванням акту предикації".³

Напівпредикативність у системі простого речення представлена прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, одиничними прикметниками та дієприкметниками. *"Було щось символічне в цій панорамі заводів, таких близьких і таких недосяжно далеких водночас"* (П. Загребельний). *"Хризантеми, розхристані вітром, Щедро хрещені снігом, дощем, – Ще цвітуть, ще панують над світом І когось зачаровують ще..."* (Г. Хмільовська). *"Київ лежав за Дніпром на сонних круглих пагорбах, а над ними нечутно пливли золоті бані соборів, задумливі й таємничі, як цілі віки"* (П. Загребельний). *"Климко, гнучкий, високий, голий, дотепний і скорохвацький, мав за плечима торбину"* (О. Ільченко). *"Прекрасні і чисті, Несли ми крізь полум'я мрій синьоокість!"* (І. Муратов). *"А пісня бадьорить, а пісня летіє, як із неба, весела, радісна, чиста, мов ангел співає"* (М. Коцюбинський).

Так звана непряма напівпредикативність набуває вираження у формі а) субстантивних зворотів, що характеризуються потенційністю суб'єктно-предикатного розгортання, наявністю службових

¹ Прияткіна А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 22.

²Hrabě V. Polovětné vazby a kondenzace "druhého sdělení" v ruštině a v češtině. – Praha, 1964. – S. 14.

³Kačala J. Doplnok v slovenčine. – Bratislava: Vyd-vo Slovenskej Akadémie Vied. – 1971. – S. 254.

слів типу *незважаючи на, за умови, крім, у зв'язку з тощо* (згорнута напівпредикативність): *"Незважаючи на невдачу, настрій у всіх був бадьорий і святковий"* (Л. Дмитерко). *"Не повертайтеся на круги своя, нічого це, крім болю, не приносить"* (М. Луків); б) синтаксичних конструкцій зі сполучником, роль предиката в яких мовби заступає відповідний член ядерної частини речення (прихована напівпредикативність): *"В таких роздумах Дорош просидів годину, а може й дві"* (Григорій Тютюнник); *"Вона була малесенька, й така прудка"* (О. Довженко).

Додаткова дієслівна предикативність передається за допомогою форм дієприслівника та інфінітива: *"–Поснули? Га?– прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись з берега"* (М. Коцюбинський); *"Людьми хотілося жити, тобто творити, працювати"* (О. Довженко).

Внутрішньорядними відношеннями в системі простого речення охоплені конструкції з однорідними членами, неоднорідними членами, які однак перебувають у сурядному зв'язку, конструкції з пояснювальними, уточнювальними компонентами, компонентами-включеннями тощо.

Ряд як структурно-синтаксична одиниця характеризується певним паралелізмом членів, які перебувають у відносно незалежних позиціях стосовно один одного і взаємопов'язані на основі співвідношень з тим самим словом або на основі будь-яких інших взаємовідношень у синтаксичній системі речення.

Ряди бувають відкриті і закриті. Відкритий ряд характеризується потенційною необмеженістю структурних компонентів, поєднаних між собою повторюваними сполучниками чи лише за допомогою інтонації: *"Майбутнє непроглядне у п'ємті, та кожний нині власні скинув пуга, І радість, і прозріння, і спокута – Усе переливається в пісні"* (С. Шевченко). *"Я так хотіла б протягнути ниті Як-будь, довкола, Безладно, Плутано, Щоб вас збентежити"* (М. Тарнавська, перекл. з Е. Ласкер-Шюллер). Натомість у закритому ряду кількість членів обмежена, чому сприяє наявність перед останнім компонентом одиничного сполучника, рідше – частки: *"Вони нас визволять, Марченко, – наші коні, наші степи, наші клинки і революційна честь"* (Ю. Яновський). *"В темряві чулися крики поранених, голоси команди, тріск автоматних черг, важка скоромовка кулеметів, свист куль і сичання осколків"* (Л. Первомайський). *"Прочитав він, як завжди, глухо,*

аж суворо наче" (Григір Тютюнник). *"Тепер не стало друга, і Микола почував ще більшу самотність, просто сирітство"* (В. Гжицький).

В одному і тому ж реченні може функціонувати кілька різноструктурних рядів, представлених однаковими чи відмінними за граматичним оформленням компонентами, порівн.: *"Стою і слухаю переливи весни, стукіт дятла"* (Г. Косинка). *"Щастя, безмежна радість, любов до світу обгортали його, гріли серце"* (С. Скляренко). *"І зовні, і внутрішньо він [Олесь Бердник] належав до касти жерців, пророків, проповідників"* (Б. Олійник). *"Велике і складне питання про відтворення синтаксису, фразеології однієї мови засобами мови іншої не може в межах даної статті бути освітленим повно і всебічно"*(М. Рильський).

Компоненти одного ряду, залишаючися в сурядному зв'язку, можуть отримувати різні синтаксичні позиції. У ролі різнофункціональних членів речення (підмет і обставина, додаток і обставина тощо) виступають переважно займенники та прислівники, наприклад: *"Людей такої категорії ніхто і ніколи не шанує, таким ніхто і ніколи не вірить і не повірить"*(О. Зінкевич). *"Але ніде, ніхто й ніколи не пояснить вам, чому саме так велично звучить ця чудова музика надглибокого душевного потрясіння"* (М. Матіос). Порівн. також: ряд формують різні типи обставин – *"Куди і в якій справі послав цар своїх послів, мені з Москви не одписано"* (Н. Рибак). *"Праворуч, скільки оком сягнеш, слався степ"* (Б. Грінченко).

При вираженні одного з компонентів ряду займенниковим словом, останнє може пояснюватися підрядною синтаксичною структурою:

"Старенька ніби не чує ні стрілянини, ні того, як холодна вода хлюпається на долоні" (П. Воронько). *"Мене вразило не так падіння цього небесного мандрівника, як те, що він залишив по собі"* (І. Січовик). *"На цьому тлі так прикро спостерігати активність демагогів і перекидчиків, особливо тих, хто ризикнув покласти на вівтар політичної кон'юнктури своє шановане ім'я – сприймаю це болісно – як клінічний випадок"* (М. Коцюбинська).

Чільне місце в організації ряду займають однорідні члени речення, наприклад: *"І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цьому світі, де є зорі, і добрі люди, і тихі вогники, і щедрі вечори"*

(М. Стельмах). *"Не раз і не два обливався він гарячими слізьми серед ночі..."* (Панас Мирний); *"Кожен домішок світла в глибинах кімнат, господарського мила м'який рафінад, переїзди, веранди, газетні рядки – все перейде крізь тебе за довгі роки"* (С. Жадан); *"Наснилось коромисло, мамо, і відра, і дальня криничка"* (М. Шостак); *"Не раз і не два обливався він гарячими слізьми серед ночі..."* (Панас Мирний); *"Він [І. Франко] читав усе, що попадало в руки, без плану і без системи: Шекспіра, Шіллера, Клопштока, Гете, Гейне, Гомера, Софокла, Біблію"* (М. Коцюбинський).

Неоднорідні члени, виражені прикметниковими, дієприкметниковими формами (неоднорідні означення), здатні утворювати ряд залежно від наявності відповідного інтонаційного взаємозв'язку, показником якого на письмі є розділовий знак (кома). Так, у реченнях *"Чорні, маленькі очі його заблищали гострим вогнем"* (В. Винниченко), *"У маленького Костя зеленкуваті, вузькі оченята"* (В. Винниченко) саме інтонація виступає граматичним показником синтаксичного паралелізму ряду. Натомість цілком природною є неавторська інтерпретація цих речень – з неоднорідними співвідпорядкованими означеннями, які відповідно не становлять ряду: *Чорні маленькі очі його заблищали гострим вогнем; У маленького Костя зеленкуваті вузькі оченята.*

Структуру ряду можуть утворювати конструкції з пояснювально-уточнювальними компонентами, зокрема відокремлюваними-означальними (прикладковими): *"Я знав, що моїх найбезпосередніших предків – діда і бабцю – можна побачити як ровесників Антонича"* (Ю. Андрухович); обставинними: *"Я ж на курси трактористів, у Попівку, у село"* (П. Тичина), а також з різного роду вставленнями: *"Товаришці твоїй (сибірячці) шукаю роботи, та все не можу знайти"* (Леся Українка). *"А ввечері мій Ярема (От хлопець звичайний!), Щоб не сердить отамана, Покинув Оксану"* (Т. Шевченко); звертальними компонентами: *"Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, тільки камінь має"* (С. Воробкевич). *"І тебе загнали, мій друже єдиний, Мій Якове добрий, Не за Україну, А за її ката довелось пролить Кров добру не чорну"* (Т. Шевченко).

Складніші випадки, коли однорідна семантика ряду збагачена додатковою предикативністю. Такі синтаксичні відношення становлять один із рівнів означених нами синкретичних відношень.

Синкретичні відношення, як зазначалося вище, слід розглядати у зв'язку з функціонуванням компонентів із додатковою предикативністю у межах того самого ряду і, по-друге, за наявності однорядних компонентів у структурі звороту з відповідним типом додаткової предикативності.

Так, синтаксичний ряд може оформлятися:

а) на основі відокремлених означень, виражених прикметниковими, дієприкметниковими зворотами, одиничними прикметниками, дієприкметниками, вжитими на початку, всередині та в кінці речення: *"Стомлена, спечена, пилом прибита, журиється нива, дощем не полита"* (І. Манжура). *"Хлопці, втомлені фізично, нервово перенапружені, довго спали, все ніяк не могли отямитися"* (О. Іваненко). *"Галасливий, сизокрилий, Вечір тінями біжить"* (С. Крижанівський); *"Прийшла весна – сибірська, блискавична"* (М. Рильський). *"Фельдшерка – збуджена, розпалена, в розхристаній шинелі – саме поралася біля КП над пораним піхотинцем"* (О. Гончар). *"Старі діди, поважні, сивобороді, походжали коло хат"* (І. Франко);

б) на основі відокремлених обставин, виражених одиничними іменниками, прислівниками, іменними, дієприслівниковими зворотами, поєднаними безсполучниковим зв'язком, за допомогою сполучників – розділових, єднальних тощо: *"Люблю чернігівську дорогу – весною, влітку, восени"* (Л. Костенко). *"Вона підходила до рами, усміхаючися нам і кладучи руку на серце"* (Ю. Яновський). *"Мартоха навіть не раз спихала головну господарську роботу на старших дочок, менших попускала "байди бити", а сама сиділа з Гапкою, то бавлячи її, то лікуючивсякими ліками"* (Леся Українка). *"Через увесь повіт розіслалися його лани широкополі, виграючі на сонці запашиними степами, хвилюючи колосистим житом, пшеницею"* (Панас Мирний). *"Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова, не роблячи й руху"* (Ю. Яновський).

Дієприкметниковий (прикметниковий) та дієприслівниковий звороти, прийменниково-іменниковий, що являє собою так званий відокремлений додаток, можуть поширюватися за допомогою різних однорядних компонентів, що входять до їх структури. Всередині таких зворотів розгортаються конструкції з однорідним єднальним, зіставно-протиставним, порівняльним тощо зв'язком, наприклад, у:

дієприкметниковому (прикметниковому) звороті:
"Омиті і просвітлені водою, зустрінемося за даллю голубою"

(В. Клічак). *"Дні летять, повні сонця й музики"* (В. Сосюра). *"Вона була людина середнього віку, убрана убого, але дуже чистенько"* (Леся Українка). *"Чоловік, худий і зниділий, але з природи кремезний та тривкий, копає ту нивку великою мотикою"* (Леся Українка). *"Швидко миготіли узлісся й галявини, більше вкриті золотавим зернистим піском, ніж скупю рослинністю"* (Л. Дмитерко);

дієприслівниковому звороті: *"Нам вчулося, як шумить отакий плуг, перерізуючи полин та тирсу і кладучи полицею довгу скибку"* (Ю. Яновський). *"Човен поплив серед квітів, поминаючи села, хутори"* (О. Довженко). *"Читаючи ті твори молодого, але знаного вже у нас поета, ми не могли надивуватись скарбу слов'янської міфології"* (І. Франко). *"Пізнавши скоріш з голосу, ніж з вигляду, Грибовського, переляканий Мандрика зачинив двері"* (О. Довженко). *"Білі довгасті пасма, одірвавшись од ніби нерухомого, а насправді неспокоїного стовпища хмар, летять назустріч літакові"* (Л. Первомайський);

прийменниково-іменниковому звороті: *"А що ж ми, крім болю, розчарування й туги, на нивці, украяній Богом, щедро нажали?"* (Г. Паламарчук). *"Чи ж то приємно гуляти, коли, опріч зелені та птахів, нічого й нікого не бачиш і не чуєш?"* (Марко Вовчок). *"Єпископ Турило, попри свої роки і тілесну вагу, намагався бігти попереду; з ним змагався лише барон Радульф"* (І. Сенченко).

Порівн. також: різні звороти (прикметниковий, дієприслівниковий) з внутрішньорядною семантикою в одному і тому ж реченні: *"Веселі та безжурні, носились вони по всьому світу, не знаючи лиха та ворогування ні між собою, ні між ким другим"* (Панас Мирний).

Відношення між окремими членами ряду – незалежно від того, є вони власне внутрішньорядними чи такими, що зумовлюють синкретичні відношення – ґрунтуються на основі відповідного зв'язку між словоформами, який здійснюється за допомогою сполучників або безсполучниково, в одному і другому випадку за допомогою інтонації. Звичайно, важливу роль у реалізації таких відношень відіграють сполучники: єднальні, приєднувальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні, пояснювальні.

Мойсієнко А.К. Структурно-семантична організація простого ускладненого речення. – К.: Вид-во Київського університету, 2006. – С. 5–14 (зі скороченнями автора).

Гуйванюк Н. В.

Функціональна транспозиція в синтаксисі

Термін "транспозиція" у вузькому розумінні означає "повідомлення знаку мови певної синтаксичної функції; вживання мовного знака в даній синтаксичній функції"¹.

Однак у мовознавчій літературі цей термін вживається значно ширше. Зокрема, він означає перехід слова з однієї частини в іншу ("морфологічна транспозиція") чи вживання однієї частини мови в функції іншої ("синтаксична транспозиція"). Крім того, існує й поняття "семантична транспозиція", в основі якої лежить переосмислення семантико-синтаксичних значень окремих граматичних форм (наприклад, вживання форм одного дієслівного способу в значенні іншого, як-от: *Прийди він вчасно, біди б не сталося* // *Якби він прийшов вчасно, біди б не сталося. Чи не написали б Ви словечко до мене у Відень на адресу Сембратовича?* (М. Коцюбинський) // *Напишіть словечко до мене у Відень на адресу Сембратовича.*

Ю.С. Степанов сформулював суть поняття транспозиції як "явище, коли мовна одиниця, або мовний знак, не змінюючи свого основного "речового" значення, змінює граматичне значення"². Відповідно до того, чи виявляється транспозиція лише в зміні синтаксичного оточення й сполучуваності чи й у зміні лінійного знака, учений поділяє транспозицію на два типи – "імпліцитну" або "гіпостаз" та "експліцитну", або *функціональну транспозицію*.

Концепція синтаксичної (функціональної) транспозиції відображена досить повно у французькому мовознавстві, зокрема в працях Л. Кледа, А. Сеше, Ш. Баллі, Л. Теньєра та ін. Особливо багато уваги присвятив проблемі транспозиції Шарль Баллі у відомій праці "Загальна лінгвістика і питання французької мови"³. Теорія транспозиції ("трансляції") є провідною у праці Люсьєна Теньєра "Основи структурного синтаксису"⁴.

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 480.

² Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М., 1981. – С. 185.

³ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – 410 с.

⁴ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. – М., 1988. – 655 с.

Поняття транспозиції ("трансляції") Л. Теньєр інтерпретував передусім як спосіб вираження думки відповідно до духу конкретної мови. Він зазначав, що це поняття пов'язане безпосередньо з мовними перетвореннями, з якими ми стикаємося при вивченні паралельних, співвідносних засобів вираження тих чи інших значень, а в плані діячності – при вивченні змін окремих форм в історії мови, а також у зіставному плані при вивченні міжмовних контактів (наприклад, при перекладі з однієї мови на іншу).

Л. Теньєр розробив типологію "трансляцій", намагаючись пояснити, таким чином, динаміку синтаксичних одиниць і взагалі подати їх як різновиди мовних змін. Усі мовні перетворення, на думку Л. Теньєра, можна звести до таких типів: 1) зміна кількості елементів висловлення шляхом їх додавання чи зменшення; 2) зміна якості, тобто формальні видозміни самих елементів; 3) зміна типів зв'язку між елементами висловлення. Додавання елементів частково розглядається ученим у розділі "Юнкція"; зміни форм елементів чи їх "вузлів" – у розділі "Трансляція" і зміни синтаксичних зв'язків – у розділі "Метатаксіс". Учений розрізняє два ступені транспозицій. Перший ступінь пов'язаний, на його думку, з внутрішньокатегоріальними змінами тієї чи іншої частини мови (наприклад, співвідношення різних дієслівних форм), а також перехід слова з одного функціонального класу в інший. До другого ступеня "трансляцій" Л. Теньєр зараховує перехід дієслівної основи речення в іншу категорію, наприклад, у функцію іменника, прикметника чи прислівника. Пор.: *Коли настав вечір, молодь почала збиратися біля клубу // З настанням вечора молодь почала збиратися біля клубу.*

Однак слід сказати, що вченому все-таки не вдалося чітко розмежувати *морфологічну транспозицію* (дійсний перехід від однієї частини мови до іншої) і *синтаксичну транспозицію*, коли те чи інше слово, вживаючись у синтаксичній функції іншої частини мови, зберігає при цьому власні категоріальні властивості (наприклад, словосполучення "le livre d'Alfred" перекладається українською мовою і як "книга Альфреда" і "Альфредова книга", тобто форма іменника, як бачимо, виконує означальну, "прикметникову" функцію.

Крім того, Л. Теньєр не запропонував чіткої класифікації ФСС (формально-семантичних співвідношень), зараховуючи до "трансляцій" різноманітні модифікації мовних форм (модифікаційні

співвідношення), а також інтерверсивні та метатаксічні співвідношення, які, на наш погляд, розрізняються на дещо інших засадах. У цілому ж теорія "трансляцій" Л. Теньєра заслуговує на те, щоб бути високо оціненою, адже перед науковою громадськістю сьогодні стоїть важливе завдання – створення загальної теорії мовних перетворень та їх систематизація.

Функціональна транспозиція займає чільне місце в теорії синтаксичної номінації. Процес транспозиційної номінації забезпечується насамперед переведенням слова однієї синтаксичної категорії в іншу і супроводжується набуттям ним нових ономасіологічних характеристик (морфологічних показників того класу слів, функції якого воно виконує).

На основі різних типів транспозиції виділяється в синтаксисі української мови значна кількість ФСС. Найчастіше кореферентні співвідношення будуються на основі використання однієї мовної форми в функції іншої як її протичлена в парадигматичному ряду.

В основі синтаксичної транспозиції лежить семантична і функціональна опозиція мовних одиниць. Це також одна з форм прояву явища асиметрії в мові. Внаслідок синтаксичної транспозиції розширюються номінативні потенції віртуальних знаків мови. Кореферентні співвідношення на основі транспозиційних опозицій дають можливість мовцеві виразити найтонші відтінки у передачі інваріантних (референтних) значень.

Досить глибоко проаналізував граматичну суть транспозиції, вказавши на її важливу роль у функціонуванні мови, Ш. Баллі. "Замкнуті у своїх основних категоріях, – писав він, – знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегоріальним замінам думка звільняється, а форма вираження збагачується і набуває різних відтінків"¹.

Питання транспозиції і систематизації типів транспозиції знайшли відображення і в працях російських мовознавців, зокрема В.Г. Гака, О.С. Кубрякової, О.В. Падучевої, Н.Д. Арутюнової² та ін.

¹ Баллі Ш. Зазнач. праця. – С. 143.

² Див. праці: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Морфология, 2-е изд. – М., 1986. – 311 с.; Кубрякова Е.С. Части речи в ономасіологическом освещении. – М., 1978. – 115 с.; Падучева Е.В. О семантике синтаксиса: Материалы к трансформационной грамматике русского языка. – М., 1974. – 292 с.; Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М., 1976. – 383 с.

Досить вагомий вклад у теорію транспозиції, зокрема у розробку питання про частиномовний статус лексико-граматичних класів слів та їх транспозицію вносять українські вчені. Зокрема, слід назвати праці І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, В.М. Русанівського, О.К. Безпояско, А.П. Загнітка, А.П. Грищенко та ін.

І.Р. Вихованець виділяє частини мови на основі сукупності семантичних, синтаксичних і морфологічних характеристик слів, враховуючи такі основні семантико-граматичні та формально-граматичні ознаки, як: 1) *категоріальні значення* (дії або стану – дієслово; предметності – іменник; ознаки предмета – прикметник; ознаки ознаки – прислівник); 2) *типові семантико-синтаксичні позиції* (процесуальні позиції – дієслово; позиції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя і под. – іменник; атрибутивної позиції – прикметник; обставинної позиції – прислівник); 3) *типові формально-синтаксичні позиції* (присудка або головного члена односкладного речення, співвідносного з присудком, – дієслово; підмета або головного члена односкладного речення, співвідносного з підметом, а також керованого другорядного члена речення, – іменник; присубстантивного другорядного члена – прикметник; позиції прислівного чи приреченнєвого (детермінантного) другорядного члена – прислівник)¹.

І.Р. Вихованець виділив також три ступені взаємопереходів частин мови – синтаксичний, морфологічний і семантичний, подібно до трьох типів (морфологічної, синтаксичної і семантичної) транспозиції. Наприклад, словоформа "улітку" трактується у реченні "Товариш відпочивав **улітку**" як "синтаксичний і морфологічний прислівник", а в реченні "Відпочинок **улітку** зміцнив його здоров'я" як "синтаксичний, неморфологізований прикметник"².

Узагальнюючи відомості про транспозиційні видозміни окремих синтаксем, спробуємо подати їх як функціональні парадигми, визначивши такі критерії кореферентності транспозиційних співвідношень: *спільність категоріального значення, семантико-синтаксичної й формально-граматичної позиції в реченні*. Так, наприклад, спільне категоріальне значення стану у дієслова,

¹ Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 28.

² Там само.

прикметника та прийменниково-відмінкового предикатива у позиції присудка забезпечує їх **функціональну транспозицію**. Пор.: *Дитина радіє // Дитина радісна; Мати тужить // Мати в тузі* і под.

Транспозиційні співвідношення тісно пов'язані з поняттям синтаксичної похідності. Це здебільшого співвідношення первинних і вторинних мовних знаків, що мають спільний референт. Як зазначають дослідники, номінативні й граматичні значення у морфологічному слові (лексемі) реалізуються в реченні у відповідній синтаксичній функції не самостійно, а у зв'язку з іншими словоформами. Так, при дослідженні семантики відмінків доводиться зважати на *єдність граматичних і дистрибутивно-трансформаційних значень*, скажімо, іменників з іншими частинами мови, з'ясовувати всю сукупність мовних засобів вираження тих чи інших значень, зумовлених конструктивними особливостями речення, в тому числі засобів, синонімічних до відмінків (прийменникових конструкцій, прислівникових форм та ін.). На цій основі (тобто на встановленні "категоріальності" і "некатегоріальності") визначаються первинні і вторинні функції відмінкових форм¹.

Загалом для відмінків характерні такі первинні (категоріальні) семантико-синтаксичні функції: *діяча, носія стану, об'єкта дії, об'єкта стану, знаряддя, засобу, адресата-звертання, місця*. Ці первинні функції стосуються тільки власне-іменників (а не граматичних іменників, наприклад, віддієслівних, відприкметникових, що позначають дії, стани). Вторинні функції – це функції власне-відмінкові. Саме на основі співвідношення первинних і вторинних функцій будуються основні ФСС в системі синтаксем.

Функціональна транспозиція *пов'язана з відмінностями частини мовного статусу слів і типу синтаксичного зв'язку при збереженні загального синтаксичного значення та семантичної структури*.

Транспозиційні співвідношення – це, насамперед, однопозиційні співвідношення предикативних синтаксем (суб'єктів-предметів, предикатів двоскладних та односкладних речень), а також непередикативних синтаксем (атрибутивного, суб'єктного і обставинного типу).

Транспозиційні співвідношення досить виразно засвідчують зв'язок синтаксису з лексикою і морфологією, адже будь-яка

¹ Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987. – С. 52.

синтаксична структура, щоб стати зrealізованим у мовленні реченням, повинна одержати відповідне лексико-морфологічне оформлення. Лексичним значенням зумовлюється здатність слова вживатися в тій чи іншій синтаксичній функції, займати ту чи іншу позицію в реченні. При використанні словоформи в тій чи іншій синтаксичній функції вона набуває синтаксично зумовлених чи функціонально зумовлених значень: синтаксичні властивості слова як члена речення тут ніби включаються в його семантичну характеристику. Такими синтаксично зумовленими значеннями В.В. Виноградов називав, наприклад, "предикативно-характеризуючі" значення іменників, прикметників, прислівників, що переходять в категорію стану, а також "означальні" значення деяких дієслівних форм, наприклад, інфінітивів у позиції присубстантивного атрибута¹.

Саме завдяки синтаксичним властивостям "іменників якості" можливе їх вживання в ролі номінативного засобу, співвідносного з прикметниками та прислівниками. Таким іменникам властива подвійна семантико-граматична єдність значень предметності і властивості (якості) як результат їх синтаксичної похідності (відад'єктивної деривації). Іменники "стану" ("*У мене тривога*") співвідносні з тими частинами мови, котрі також передають це значення: 1) з дієсловом (Я **тривожусь**); 2) предикативом (Мені **тривожно**); 3) прикметником (Я **тривожна**); 4) дієприкметником (Я **стривожена**); 5) прийменниково-відмінковою формою (Я **в тривозі**).

Комплексний аналіз ономазіологічних характеристик тієї чи іншої частини мови засвідчує її неоднозначність. Саме завдяки ономазіологічній спільності і можливі кореферентні співвідношення різних частин мови в тій чи іншій синтаксичній позиції.

Особливістю ономазіологічних характеристик відзначаються й інфінітиви, які трактуються ученими то як "колишні іменники", то як "особлива форма дієслова", що є основою їх співвідношень як з іменниками, так і з дієслівними формами.

І.Р. Вихованець відзначає, що з погляду синтаксичної деривації інфінітив є іменниково-дієслівним перехідним утворенням, "специфіку якого становить різний спосіб закріпленості за іменниковою і дієслівною сферами. Іменникове функціонування

¹ Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // ВЯ. – 1953. – №5. – С. 24.

здійснюють синтаксичні позиції, а дієслівне – аналітичні синтаксичні морфеми або дієслівні модифікатори"¹.

Потрібно відзначити, що, яку б синтаксичну функцію не виконував інфінітив, у ньому завжди присутній синкретизм лексико-граматичних властивостей, двоїста дієслівно-іменникова природа, які і визначають його поліфункціональність як у залежній, так і в незалежній синтаксичній позиції (підмета, присудка, поширювачів означального та об'єктного типу, обставинного поширювача мети).

Зіставляючи співвідношення "синтаксичних" і "несинтаксичних" форм (наприклад, "білий", "білизна", "біло", "біліти"), відзначимо, що вони різняться, насамперед, відтінками того самого значення, але разом з тим і відношення, в які вони здатні вступати з іншими словами, абсолютно різні.

Таким чином, кожна частина мови входить у систему формально-семантичних співвідношень на основі первинних і вторинних значень, первинних і вторинних функцій, первинних і вторинних форм.

Теорія транспозиції тісно пов'язана зі словотвором. Оскільки співвідносні форми розглядаються як опозиції первинних і вторинних, базових і похідних форм, то потрібно враховувати насамперед так звані "транспозиційні" значення. Можна виділити ряд загальних "транспозиційних значень", які пов'язані з їх набуттям при переході з однієї частини мови в іншу. Це значення *предметності* при транспозиції в клас іменників (пор.: *вчителювати – вчитель, навчатися – навчання, молодий – молодість*); значення *процесуальності* при транспозиції в клас дієслів (*бідний – бідніти, білий – біліти, вдова – овдовіти, ой – ойкати*); значення *ознаковості* при транспозиції в клас прикметників (пор.: *вулиці села – сільські вулиці, газета на сьогодні – сьогоднішня газета*).

Транспозиційні співвідношення в синтаксисі базуються, по-перше, на функціональній тотожності синтаксем, виражених різними частинами мови. У структурі простих речень виділяються два типи транспозиційних співвідношень: 1) предикативних синтаксем; 2) непередикативних синтаксем.

Критеріями їх кореферентності є насамперед ономасіологічна близькість різних частин мови, а саме: 1) іменника і прикметника; 2) іменника і дієслова; 3) дієслова і прикметника; 4) дієслова

¹ Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 82.

і дієприкметника; 5) дієслова і дієприслівника; 6) іменника і прислівника; 7) дієслова і прислівника; 8) прикметника і прислівника; 9) дієслова і вигука; 10) вигука і дієслова тощо.

Напр.: *Бабусенька була **розумниця** велика* (Л. Глібов). ***Розумна** була (Галочка): що не вздрить, усе переньме* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Були **хлібороби** батько й мати, що весь вік творили хліб і мед для людей* (О. Довженко); *Як він безмежно любить цю рідну землю, де вік **хліборобили** його дід і батько* (В. Гжицький); *Семениха... **побіліла**, як стіна, губи стали сині, як без* (Л. Мартович); *Мати зробилась як крейда **біла**, так і брязнула об землю* (Г. Барвінок); *Наша вчительська місія – **захистити** дитячу душу* (З газети) // *Наша вчительська місія – **захист** дитячої душі* і под.

У системі транспозиційних співвідношень предикативних синтаксем двоскладних речень широко представлені в українській мові такі співвідношення: 1) дієслівно-особових та субстантивних; 2) дієслівно-особових і частиципних; 3) дієслівно-особових і вигукових; 4) субстантивних і ад'єктивних форм.

Напр.: *Загибло і подружжя Задонцевих. Так **осиротів** Валерик* (О. Гончар); *На сьомому році Люба **залишилась сиротою*** (М. Стельмах); *Ще й раніш, відколи **овдовіла Катря**, зразу й став чіпати її Юхим* (А. Головка); *Давно колись Була собі мати, Був і батько, та не стало; **Осталась вдовою*** (Т. Шевченко).

Таким чином, транспозиційні співвідношення предикативних синтаксем відбуваються при збереженні загального синтаксичного значення (предикативності) і семантичної позиції в структурі речення (предикативної ознаки – дії чи стану), завдяки транспозиції неморфологізованих форм.

Варто зазначити, що взаємозамінність кореферентних синтаксем не охоплює всіх засобів вираження предикативних відношень. Можливість взаємозамінності залежить від таких факторів: 1) наявності спільної мотивації (синтаксичної похідності) синтаксем; 2) постійного чи тимчасового характеру предикативної ознаки; 3) ступеня відмінності частиномовного статусу співвідносних формальних засобів; 4) наявності словотвірно співвідносних слів – представників різних частин мови.

У результаті синтаксичної (функціональної) транспозиції, тобто переміщення одного засобу вираження у сферу значень іншого, виникає цілий ряд кореферентних парадигм у системі

атрибутивних, об'єктних та різноманітних обставинних відношень (просторових, часових, причинових, порівняльних та інших). Це, як правило, співвідношення однопозиційних синтаксем, виражених морфологізованими і неморфологізованими формами.

До транспозиційних співвідношень непередикативних синтаксем належать: 1) *прикметниково-іменникові, іменниково-прикметникові, інфінітивно-девербативні, прислівниково-іменникові* співвідношення слів у системі атрибутивних синтаксем; 2) *девербативно-інфінітивні* – у системі об'єктних синтаксем та 3) *прислівниково-іменникові, інфінітивно-девербативні, дієприслівниково-прислівниково-іменникові* – у системі обставинних синтаксем.

Під транспозиційними співвідношеннями складних речень розуміємо насамперед кореляцію складносурядних і складнопідрядних речень на основі їх функціональної еквівалентності. Суть транспозиції складних речень полягає у співвідносності різних типів зв'язків (сурядного і підрядного), що мають як експліцитне, так і імпліцитне вираження. Напр.: *Все, здавалось, було готове в мене в дорогу, проте днів на три ще вистачало біганини...* (С. Васильченко) // *Хоч все, здавалось, було готове в мене в дорогу, днів на три ще вистачало біганини.*

Таким чином, транспозиційні співвідношення будуються на основі використання однієї мовної форми в функції іншої як її протичлена в парадигматичному ряду. В основі синтаксичної транспозиції лежить семантична й функціональна опозиція співвідносних форм – представників різних частин мови. Різне лексико-морфологічне оформлення кореферентних форм забезпечує семантичні та емоційно-експресивні відтінки значення внаслідок специфіки їх ономасіологічної характеристики, а також у результаті зміни типу зв'язку між елементами висловлення.

Транспозиційні парадигми формуються насамперед через спільність категоріального значення різних частин мови. Так, наприклад, категорія стану об'єднує значну кількість дієслівних форм (типу *радіти, сумувати, тужити, хворіти, лежати, сидіти* тощо); прикметникових (типу *веселий, сумний, радісний, хворий* тощо); дієприкметникових (типу *спорожнілий, згорьований, обморожений*); іменникових (*жаль, сум, радість, печаль, туга*); прислівникових (категорії стану, типу *радісно, весело, сумно, затишно, тихо, шумно* тощо).

По-друге, транспозиційні співвідношення *будуються на спільності синтаксичної позиції кореферентних форм у реченні*. Традиційно склалися в процесі історичного розвитку мови так звані морфологізовані (типові) і неморфологізовані (нетипові) засоби вираження тих чи інших синтаксичних значень (предикативного й непередикативного типу – атрибутивних, об'єктних, локальних, темпоральних, каузальних та ін.). Наприклад, морфологізованими вважаються такі типові формальні засоби: *дієслово* – присудка чи головного члена односкладного речення; *іменник* – підмета, головного іменного члена односкладних речень; *прикметник* – присубстантивного поширювача атрибутивного типу; *прислівник* – прислівного чи приреченневого (детермінантного) поширювача обставинного типу. Інші типи формальних засобів в однопозиційних синтаксичних умовах є неморфологізованими.

По-третє, умовою створення транспозиційної кореферентної парадигми є *спільність типових семантико-синтаксичних функцій*, а саме: 1) *процесуальної чи статичної предикуючої ознаки*; 2) *суб'єкта*; 3) *об'єкта*; 4) *адресата*; 5) *знаряддя* та ін.

Таким чином, функціональна транспозиція базується *на відмінностях частиномовного статусу і типу синтаксичного зв'язку при збереженні загального синтаксичного значення синтаксеми, її семантико-синтаксичної позиції у семантичній структурі висловлення, а також при збереженні спільної конструктивної схеми речення*. Транспозиційні співвідношення тісно пов'язані з поняттям синтаксичної похідності. Це, як правило, співвідношення первинних і вторинних мовних знаків, що мають спільний референт, адже кожна частина мови розвивається по лінії диференціації первинних і вторинних функцій, первинних і вторинних форм, а вся система частин мови, взята в цілому, – по лінії посилення їх формальної, функціональної і семантичної дифузності. Саме внаслідок рухливості синтаксичних функцій різних частин мови виникають синтаксичні деривати (словоформи з вторинною функцією).

Тут неабияку роль відіграє історична похідність (прикметників від іменників, дієприкметників та дієприслівників від дієслів; окремих дієслів від іменників, прикметників, вигуків тощо; прислівників від іменників, дієслів тощо). Особливе місце в транспозиційній парадигмі української мови займає інфінітив, що є іменниково-дієслівним утворенням, через що й відзначається

поліфункціональністю. До транспозиційної парадигми складних висловлень належать співвідношення окремих складносурядних та складнопідрядних речень, засновані на різних типах синтаксичного зв'язку між предикативними частинами та різних формальних засобах вираження.

Вивчення транспозиційних парадигм має неабияке значення, оскільки безпосередньо пов'язане з мовними змінами, що сталися протягом попередніх історичних періодів, і відображають "дух" мови, її специфіку, багатство синтаксичних форм. Крім того, їх вивчення важливе при системних типологічних дослідженнях декількох мов та у зв'язку з перекладами з однієї мови на іншу.

Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 7. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – С. 85–91.

Городенська К.Г. Дериваційна парадигма в синтаксисі

Поняття синтаксичної парадигми є найновішим у вченні про парадигматику. Воно було введено у зв'язку з формуванням парадигматичної концепції речення, яка використовувалась у теорії породжуючих граматик для моделювання системної організації синтаксичного рівня мови. У трансформаційній граматиці парадигму визначено як ряд структурно відмінних, але семантично співвідносних конструкцій – речень та словосполучень¹.

У російському мовознавстві першу спробу створити синтаксичну парадигму зробив Є.О. Сидельников. Він використав за основу трансформаційну концепцію, але ввів до поняття парадигматичного ряду міжмодельні та внутрішньомодельні перетворення².

¹ Worth D.S. The role of transformations in the definition of syntagma in Russian and other Slavic language / D.S. Worth. // American contributions to the V. International congress of slavists – Sofia, 1963, 1963.

² Сидельников Е. А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений // Филол. науки. – 1961. – №3. – С. 60.

Концепцію синтаксичної парадигми Є.О. Сидельникова розширив і модифікував чеський лінгвіст П. Адамец. Синтаксичну парадигму він визначив як ієрархічно організовану систему, що об'єднує ядерне речення та всі його трансформи, в яких змінено синтаксичну структуру, але зберігається лексичне наповнення і характер узагальнено-синтаксичних відношень між компонентами, усі його модифікації, до складу яких введені нові елементи з модальним або фазовим значенням, усі його варіанти, в яких змінені лише морфологічні категорії окремих компонентів (час, вид, спосіб, число тощо)¹.

Проте найбільшого поширення у вченні про синтаксичну парадигматику набула парадигматична концепція речення Н.Ю. Шведової. Розроблена спочатку для простого двоскладного речення², вона була апробована згодом в односкладному³ та у складному реченнях⁴. Н.Ю. Шведова обмежила синтаксичну парадигму лише внутрішньоструктурними перетвореннями речення, які зумовлені його найхарактернішими граматичними категоріями. До таких віднесено граматичні категорії модальності і часу, тому що вони виражають граматичне значення предикативності⁵. Опора на предикативні категорії спричинилася до визначення парадигми речення як сукупності всіх регулярно наявних у системі мови видозмін речення, пов'язаних з вираженням категорій об'єктивної модальності і синтаксичного часу⁶. На думку Н.Ю. Шведової, усі ці перетворення мають синтаксичний характер, усі члени парадигми є синтаксичними, а не морфологічними формами речення, в яких відмінності за ознакою часу і модальності виражаються не тільки змінами в дієслові, а й

¹ Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике // *Československá rusistika*. – 1966. – XI, 2. – С. 76–80.

² Шведова Н. Ю. О понятии "регулярная реализация структурной схемы предложения" // *Мысли о современном русском языке*. – М.: Просвещение, 1969. – С. 6.

³ Шведова Н. Ю. Типология односоставных предложений на основе характера их парадигм // *Проблемы современной филологии*. – М.: Наука, 1965. – С. 287.

⁴ Слинко І. І. Парадигматика складного речення // *Мовознавство*. – 1987. – №3. – С. 12–16.

⁵ Шведова Н. Ю. О понятии "регулярная реализация структурной схемы предложения" // *Мысли о современном русском языке*. – М.: Просвещение, 1969. – С. 9.

⁶ Там само. – С. 10–15.

відмінностями у структурі речення¹. Аналіз основних підходів до виділення парадигми речення свідчить про те, що у лінгвістичній літературі проблема синтаксичної парадигматики до кінця не розв'язана. Вчені дійшли єдиної думки лише в питанні про те, що синтаксична парадигма – це ряди співвідношень (видозмін) синтаксичних одиниць, інші питання, зокрема про критерії, за якими слід виділяти парадигматичні ряди в синтаксисі, про словосполучення як синтаксичні одиниці-конструкції, здатні формувати синтаксичні парадигми, досі залишаються предметом суперечок.

Останнім часом спостерігається намагання парадигматичні властивості речень витлумачити за аналогією до парадигматичних властивостей слова. Як відомо, слово формує два ряди співвідношень і відповідно два типи парадигм – словозмінну і словотвірну. На цій підставі дослідники виділяють два типи парадигм речення: парадигми словозмінного типу і парадигми словотвірного типу². Парадигму речення словозмінного типу визначають за Н.Ю. Шведовою. Парадигма речення словотвірного типу збігається з одним із видів регулярної реалізації структурної схеми простого речення, що являє собою видозміну формального зразка речення (структурної схеми, яка супроводжується певним ускладненням його значення³. Такі регулярні реалізації структурної схеми речення кваліфікують як її деривати, а набір дериватів становить дериваційну парадигму речення (парадигму словотвірного типу)⁴.

Ідея виділення дериваційної парадигми речення, без перебільшення, є новою для синтаксичної парадигматики. Виділення в синтаксичній парадигматиці парадигми словотвірного типу поряд із парадигмою словозмінного типу розширює і поглиблює парадигматичний аспект вивчення синтаксичних одиниць, повніше представляє всю складність системної організації синтаксичного рівня мови, оскільки встановлює здатність речення входити в різні

¹ Шведова Н. Ю. О понятии "регулярная реализация структурной схемы предложения" // Мысли о современном русском языке. – М.: Просвещение, 1969. – С. 36–37.

² Белошапкова В.А., Шмелёва Т.В. Деривационная парадигма предложения // Вестник Моск. ун-та. Сер. 2. Филология. – 1981. – №2. – С. 43–44.

³ Шведова Н.Ю. О понятии "регулярная реализация структурной схемы предложения" // Мысли о современном русском языке. – М.: Наука, 1967. – С. 69.

⁴ Белошапкова В. А., Шмелёва Т. В. Знач. праця. – С. 45.

ряди співвідношень, тобто бути членом кількох парадигм, що свідчить про різноплановість системних відношень у синтаксисі.

Теоретичне обґрунтування дериваційної парадигми речення за аналогією до словотвірної парадигми слова дає змогу визначити її як сукупність похідних синтаксичних одиниць, утворених від базової одиниці (речення або словосполучення), на першому етапі деривації, тобто безпосередньо від неї¹.

Базова синтаксична одиниця дериваційної парадигми перебуває у відношеннях синтаксичної похідності з іншими її компонентами. Це означає, що всі компоненти дериваційної парадигми в синтаксисі мають спільну власне семантичну структуру, тому що відображають спільну ситуацію позамовної дійсності; формально-граматична структура похідних синтаксичних одиниць завжди простіша, ніж формально-граматична структура базової синтаксичної одиниці; семантико-синтаксична структура похідних компонентів дериваційної парадигми, що становить другий ярус семантичної структури речення і є проміжною між власне семантичною та формально-граматичною, здебільшого відрізняється від семантико-синтаксичної структури базової синтаксичної одиниці. Діапазон їх розбіжностей досить великий: від розбіжностей модифікаційного характеру при незмінності кількісного і якісного складу синтаксем базової і похідних одиниць до розбіжностей у кількості та якості їх синтаксем, зумовлених формуванням якісно нових синтаксем, що не мають відповідних компонентів у власне семантичній структурі речення.

Аналогічно визначається дериваційна парадигма словосполучення, що є трансформом речення, тому що воно зберігає його властивість позначати позамовну ситуацію, тобто виконує спільну з ним номінативну функцію. Конкретномовне втілення цієї власне семантичної структури може бути так само різним, що спричиняється до кількісних або якісних модифікацій семантико-синтаксичної структури словосполучення. На формально-граматичному рівні ці відмінності відображені в похідних від словосполучення синтаксичних одиницях, що формують його дериваційну парадигму. Вона охоплює різні типи словосполучень або синтаксем.

¹ Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 145–146.

У ролі базової одиниці дериваційної парадигми речення і словосполучення виступають неоднаково. Речення, особливо складне, формує значно довший ряд похідних синтаксичних одиниць, що спричиняється до багатокomпонентності його дериваційної парадигми. Її мінімальна межа може сягати і двох компонентів, включаючи базове складне і похідне від нього просте ускладнене речення.

Дериваційна парадигма речення має більш регулярний характер, ніж дериваційна парадигма словосполучення, тому що однотипні з семантико-синтаксичного і формально-граматичного погляду речення здебільшого утворюють і однотипні похідні синтаксичні одиниці, тоді як з двох однотипних словосполучень одне може утворювати дериват, а інше – не може. Основною причиною нерегулярності дериваційної парадигми субстантивного невластивого словосполучення є те, що процес утворення від нього субстантивного власне словосполучення – це, по суті, етап морфологічного завершення ад'єктивної синтаксичної деривації, суть якого полягає в тому, що відмінкові або прийменниково-відмінкові форми іменників, вжиті атрибутивно, повинні бути замінені відповідними прикметниками, для яких функція вираження атрибутивних відношень є первинною. Але оскільки морфологізація цих ад'єктивованих форм має не загальний, а вибіркового характер, бо залежить від їх семантико-синтаксичного значення та лексичного наповнення, то й утворення субстантивних власне словосполучень від невластивого субстантивних словосполучень відбувається вибірково, нерегулярно, пор.: *сумка із шкіри* → *шкіряна сумка*, але тільки *сумка із замітника*.

Властивість базового складного формально-граматичного речення формувати значно довший ряд дериватів, ніж у базового простого речення, що є елементарним з семантичного боку, зумовлена природою власне семантичних відношень, якими пов'язуються елементарні речення семантично складної конструкції і які можуть зазнавати різного комунікативного розчленування в семантико-синтаксичному ярусі мови, внаслідок чого вони трансформуються у двобічні або однібічні семантико-синтаксичні відношення, що забезпечує різноманітне конкретномовне їх втілення. Розгалуженню семантико-синтаксичних відношень сприяє і те, що з двох власне семантичних відношень синтезуються

нетотожні семантико-синтаксичні або на основі формально-граматичної структури утворюються формально-семантичні відношення. Усе це спричинилося до того, що з шести типів з трьома підтипами власне семантичних відношень сформувалося дев'ятнадцять типів семантико-синтаксичних відношень¹. Такі широкі можливості втілення власне семантичної структури складного речення в семантико-синтаксичному ярусі мови створили передумови для різноманітних дериваційних перетворень, а отже, і для формування багатокomпонентної дериваційної парадигми. Так, наприклад, модально-пропозитивні власне семантичні відношення в семантико-синтаксичному ярусі мови конденсуються у формально-семантичні об'єктні відношення, якими пов'язується підрядна з'ясувальна частина з опорним дієсловом головної частини складнопідрядного речення, безсполучникова друга частина з опорним дієсловом першої частини безсполучникового складного речення, речення, що точно відтворює чуже мовлення, з опорним дієсловом іншого речення, яке традиційно кваліфікують як слова автора; у сконденсованому вигляді об'єктні відношення та значення згорненого предиката підрядної з'ясувальної частини передає приприсудковий другорядний член простого ускладненого речення; об'єктні відношення виділяються і в реченні зі вставним реченням, але вони завуальовані значенням переповідної модальності. Наслідком такої семантико-синтаксичної та формально-граматичної реалізації модально-пропозитивних власне семантичних відношень між елементарними реченнями є п'ятикомпонентна дериваційна парадигма, що охоплює базове складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною (*Телефоністка повідомила, що до міста прийдуть гості*), безсполучникове складне речення (*Телефоністка повідомила: до міста прийдуть гості*), конструкцію з прямою мовою (*Телефоністка повідомила: "До міста прийдуть гості"*), просте ускладнене речення з приприсудковим другорядним членом (*Телефоністка повідомила про приїзд до міста гостей*) та речення із вставним реченням (*Як повідомила телефоністка, до міста прийдуть гості*).

На кількісний склад дериваційної парадигми складного речення істотно впливає якісний набір компонентів його семантично

¹ Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 145.

елементарних речень. Для складних речень з модально-пропози- тивними власне семантичними відношеннями, що конденсу- ються в семантико-синтаксичному ярусі мови в об'єктні формально-семантичні відношення, істотне значення мають від- мінності компонентів із семантичними функціями предиката та діяча. Залежно від їх якості складні речення поділяються на дві групи: 1) складні речення, перше елементарне речення яких включає предикат із значенням повідомлення, а зумовлений ним адресат не є потенційним діячем другого елементарного речення; 2) складні речення, у першому елементарному реченні яких ви- ступає предикат вольової дії, а залежний від нього адресат вико- нує роль потенційного діяча в другому елементарному реченні. Відповідно складне речення першого типу формує п'яти-, шести- компонентну дериваційну парадигму, пор.: *Мати повідомила дітям, що батько затримається в дорозі* → *Мати повідомила дітям: батько затримається в дорозі; Мати повідомила дітям: "Батько затримається в дорозі"; Мати повідомила дітям про затримку батька в дорозі; Як повідомила мати, батько затри- мається в дорозі; Діти, батько затримається в дорозі*. Складне речення другого типу реалізує тільки чотирикомпонентну дериваційну парадигму, яка охоплює складнопідрядне речення з під- рядною з'ясувальною частиною, конструкцію з прямою мовою, просте ускладнене речення з приприсудковим другорядним чле- ном, вираженим інфінітивом, та речення, ускладнене вокативною синтаксею, роль якої виконує кличний відмінок із функцією адресата – потенційного суб'єкта дії, пор.: *Чоловік попросив дружину, щоб вона зустріла матір* → *Чоловік попросив дружину: "Зустрінь матір!"*; *Чоловік попросив дружину зустріти матір; Дружино, зустрінь матір*.

Дериваційна парадигма простого (семантично елементарного) речення належить до малокомпонентних, переважно двокомпо- нентних. Це зумовлено тим, що в цьому реченні встановлюються інші семантичні відношення, ніж у семантично складному. Предикат як організаційний центр семантично елементарного речення визначає кількість і якість непредикатних компонентів, які в семантико-синтаксичному ярусі мови здебільшого трансфо- рмуються у відповідні синтаксеми і зрідка зазнають певних якісних модифікацій, що виявляється в нейтралізації суб'єктної

або предикатної синтаксеми. Отже, можливості різної семантико-синтаксичної та формально-граматичної інтерпретації власне семантичної структури елементарного речення обмежені.

Похідний компонент у парадигмі простого речення представляє один з трьох типів синтаксичних одиниць – просте (семантично елементарне) речення, словосполучення або синтаксема. Причому, основними типами є словосполучення і синтаксема, тобто одиниці нижчого рангу щодо речення, тоді як у дериваційній парадигмі складного речення похідні синтаксичні одиниці того самого рангу, що й базова одиниця.

У ролі похідного компонента дериваційної парадигми простого речення найширше репрезентоване словосполучення, зокрема його субстантивний тип, який поділяється на субстантивні власне та невласне словосполучення, пор.: *Діти змагаються* → *змагання дітей*; *Делегація прибула з Канади* → *делегація з Канади*.

До активного використання синтаксеми у функції похідної синтаксичної одиниці двокомпонентної дериваційної парадигми простого речення спричинилась здатність семантично елементарного речення трансформуватися в реальне слово. Синтаксеми як деривати семантично елементарних речень неоднорідні і поділяються на субстанціональні і вторинні предикатні синтаксеми. Значення субстанціональних синтаксем досить різноманітні, що зумовлено як різноманітністю семантико-синтаксичних позицій складного речення, так і якістю компонентів семантично елементарних речень, які розчленовано представляють названі позиції. Це субстанціональні суб'єктні, інструментальні, локативні, адресатні та об'єктні синтаксеми.

У двокомпонентній дериваційній парадигмі простого речення найменш уживаною є синтаксична одиниця того самого рангу – просте речення. Це зумовлено тим, що відношення похідності між простими реченнями встановлюються порівняно рідко, оскільки до перетворень базових двоскладних речень спричиняється лише кількісна модифікація синтаксеми суб'єкта дії або переміщення цієї синтаксеми із зони називного відмінка в зони інших відмінків (пор.: *(Я) вірю в людей* → *Вірю в людей*; *(Ніхто) і в ступі не влучить* → *І в ступі не влучиш*; *(Хтось) сіє жито* → *Сіють жито*), а до перетворень базових односкладних – повна формально-граматична нейтралізація суб'єктної синтаксеми (пор.: *На дощі вивісили списки* → *На дощі вивішено списки*).

Параметри дериваційної парадигми простого односкладного речення вужчі, ніж у дериваційної парадигми простого двоскладного, тому що, з одного боку, тільки один тип односкладних речень може виконувати роль базової синтаксичної одиниці, а з другого – лише один тип односкладних речень з нього утворюється. Цю єдину дериваційну парадигму односкладних речень репрезентує дериваційна парадигма неозначено-особового речення, в якому на формально не виражений неозначений суб'єкт дії або стану вказують тільки закінчення дієслів минулого часу доконаного та недоконаного виду; її похідним компонентом є безособове речення, тому що предикативні форми на -но, -то і безособові дієслова на -ся, виконуючи в ньому функцію предиката, вже не сигналізують про семантико-синтаксичну функцію суб'єкта дії або стану, пор.: *Хворому перев'язали рану* → *Хворому перев'язано рану*; *У газетах писали про здобутки* → *У газетах писалось про здобутки*.

Дериваційна парадигма словосполучення представлена набором лише двокомпонентних парадигм, які відрізняються, з одного боку, типом базового словосполучення, а з другого – типом похідної синтаксичної одиниці. У ролі базового виступають субстантивні, дієслівні і прикметникові власне- та невласне словосполучення. Їх похідні синтаксичні одиниці належать до субстантивних словосполучень і предикатних та субстанціональних синтаксем. Відповідно виділяються дериваційні парадигми, утворені синтаксичними одиницями одного рангу – словосполученнями (пор.: *могутня держава* → *могутність держави*; *відданий науці* → *відданість науці*; *сидіти мовчки* → *сидіння мовчки*), і дериваційні парадигми, сформовані з одиниць різних рангів – словосполучень і синтаксем (пор.: *обробляти гіпсом* → *гіпсувати*; *гуляти певний час* → *прогуляти*; *жовкнути трохи* → *прижовкнути* і под.).

Отже, дериваційна парадигма в синтаксисі представляє особливий тип регулярних співвідношень синтаксичних одиниць – відношень синтаксичної похідності, що встановлюються між базовою синтаксичною одиницею і її трансформами, зумовленими конкретномовним втіленням певної власне семантичної структури речення.

Теоретичні і практичні проблеми україністики. – Слов'янськ: СДП, 2000. – С. 7–14.

Гуйванюк Н.В.

Кореферентність синтаксичних одиниць

Унаслідок еволюції та всезростаючих комунікативних потреб мова перетворилася, за висловленням Л.В. Щерби, у "досить складну систему більш чи менш синонімічних засобів, так чи інакше співвіднесених один з одним"¹. Співвідносні у формально-семантичному плані мовні засоби постійно перебувають у полі зору лінгвістів. Особливо актуальним є дослідження формально-семантичних співвідношень (ФСС) у галузі синтаксису, що вивчає одиниці мови, які безпосередньо співвідносять повідомлюване з реальною дійсністю, з процесом комунікації, з актом мовлення, охоплюючи як зовнішню, так і внутрішню, інтелектуальну й емоційну сфери життя.

Комплексно-системний аналіз ФСС як результатів парадигматичних видозмін та синтагматичних модифікацій у світлі теорії синтаксичної номінації і номінативної деривації дає змогу побачити синтаксичні одиниці різних рангів як динамічну систему взаємопов'язаних форм і конструкцій, що служать єдиній меті – забезпеченню комунікативних потреб мовця у тій чи іншій конкретній мовленнєвій ситуації, глибше проникнути в процеси мовотворення взагалі й розкрити потенційні можливості мовних структур, що беруть участь у передачі реальних відношень об'єктивної дійсності через суб'єктивне сприйняття мовця – автора конкретного висловлення.

На важливості вивчення ФСС як складової частини дослідження процесу розвитку синтаксичної системи мови наголошується, зокрема, в Академічній граматиці російської мови (1980 р.), де зазначається, що синтаксичні одиниці перебувають у взаємних співвідношеннях на формально-граматичному, семантичному та комунікативному рівнях і "входження в той чи інший ряд формально-семантичних співвідношень є однією з мовних характеристик конструкції та фіксується її граматичним описом"². Крім

¹ Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 121.

² Русская грамматика: В 2-х т. – М., 1980. – Т. 2. Синтаксис. – С. 11.

цього, проблема ФСС безпосередньо пов'язана із становленням синтаксичної системи, з її національною специфікою, оскільки в ній встановлюються певні, характерні для даної мови, відповідності між категоріями думки і граматичними категоріями. Як ФСС слід розуміти регулярні можливості потенційної взаємозамінності двох чи більше інформативно ідентичних синтаксичних одиниць, об'єднаних спільним чи близьким граматичним значенням, але відмінних граматичною формою та відтінками семантики¹.

У синтаксисі існують ФСС, пов'язані з експліцитним та імпліцитним вираженням семантико-граматичних категорій речення, із "спрощенням", "скороченням", "конденсацією", "структурною редукацією" чи, навпаки, з "розгортанням", "ускладненням" семантики висловлень різними смислами суб'єктивного, стилістичного й прагматичного характеру, з актуалізацією компонентів чи сегментів висловлення тощо. Наприклад: *З настанням осені турбот додалося // Коли настала осінь, турбот додалося // Настала осінь, і турбот додалося // Турбот додалося: настала осінь; Я мріяв одружитися з донькою сусіда // Я мріяв про одруження з донькою сусіда // Я мріяв про одруження з сусідською донькою // Одруження з донькою сусіда було моєю мрією // Одружитися з донькою сусіда – моя мрія // Я мріяв, що одружусь з донькою сусіда // Я мріяв: одружусь з донькою сусіда // Я мріяв... одружитися з донькою сусіда // Одруження з донькою сусіда... Моя мрія тощо.*

Комплексний аналіз ФСС у системі синтаксичних одиниць української мови з урахуванням різноманітності їх структури, семантики, функціональних та комунікативних характеристик належить до актуальних завдань сучасної синтаксичної науки. Саме такий підхід забезпечує можливість глибокого вивчення дистрибутивних та функціональних можливостей синтаксичних форм, використання їх на практиці. Крім того, дослідження ФСС висвітлює досить цікавий аспект синтаксису як динамічної системи функціональних одиниць, взаємопов'язаних різними відношеннями (дериваційними, трансформаційними, парадигматичними та ін.), вивчення яких тільки-но розпочинається в українському мовознавстві.

¹ Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці, 1999. – 335 с.

Однією з причин недостатнього висвітлення проблеми ФСС синтаксичних одиниць є те, що вони здебільшого були предметом стилістичного синтаксису і розглядалися як "синоніми", "варіанти", "паралельні конструкції", пов'язані спільністю основного змісту.

Більшість мовознавців називає співвідносні засоби вираження різноманітних значень *синтаксичними синонімами* чи *синтаксичними варіантами*, часто не розрізняючи цих понять. Проте ці поняття не тотожні. Варіативність мови – це насамперед спосіб її існування як системи, її фундаментальна властивість, що стосується паралельного функціонування мовних одиниць різних рівнів (фонем, морфем, лексем, синтаксем, речень, надфразних єдностей).

Називаючи співвідносні одиниці то синтаксичними синонімами, то синтаксичними варіантами, учені намагаються розмежувати ці поняття за "ступенем значеннєвої близькості" (З.Д. Попов, Т.Л. Кожевникова, Є.Й. Шендельс, Н.І. Семенюк, З.І. Іваненко, І.Р. Вихованець та ін.) чи за відношенням до форми (варіанти) та змісту (синоніми) синтаксичних одиниць (К.І. Ходова, В.І. Кононенко, С.Я. Єрмоленко та ін.).

В основу переважної більшості визначень синтаксичних синонімів покладено досить загальний і неоднозначний критерій – "тотожності", "подібності", "близькості" чи "спільності значення" (смислу), що призводить до нечіткого розуміння цього поняття як "факту смислових рівнянь". Ще ширше тлумачиться синтаксична синонімія, коли за основний критерій береться "логічна еквівалентність". За цим критерієм синтаксичними синонімами вважаються і висловлення з різнолексичними компонентами, як-от: *У наш час мало милосердя, У наш час бракує милосердя, У наш час не вистачає милосердя, У наш час милосердя в дефіциті, Де в наш час знайдеш милосердя?, Хіба в наш час не бракує милосердя?, Чи часто в наш час зустрінеш милосердя?* тощо. Логічними синонімами можна вважати й деякі інші засоби, що вживаються паралельно, наприклад: 1) конверсивні конструкції (типу *Петро нижчий від Миколи – Микола вищий від Петра, Студент складає екзамен професорові – Професор приймає екзамен у студента*); 2) близькі за значенням структури, що різняться лексичним чи фразеологічним вираженням окремих компонентів (*Хворий почуває себе ліпше – Хворому вже ліпше – Стан хворого поліпшується*); 3) перифрастичні й образні висловлення (*Син схожий на батька – Син – копія батька* тощо).

Синтаксичні синоніми в широкому розумінні – це "корелюючі синтаксичні конструкції, які передають семантичну інформацію (співвіднесеність з тим самим референтом) у системі мови (*системні синоніми*) чи в мовленні (*контекстуальні синоніми*) за рахунок варіювання семантичного змісту конституюючих ці конструкції лексем (*ідеографічні синтаксичні синоніми*) чи граматичних форм (*різноструктурні синтаксичні синоніми*) або лексико-граматичних засобів вираження мовних значень (*лексико-граматичні синтаксичні синоніми*) при відсутності додаткової інформації чи при її наявності (*хронологічні, стилістичні, соціальні й територіальні синоніми*)"¹. Таке широке розуміння синтаксичної синонімії не дає змоги глибше проникнути в суть явища ФСС синтаксичних одиниць.

У мовознавстві було чимало спроб звузити поняття "синтаксичних синонімів", наприклад, коли ними вважаються лише форми і конструкції з однаковим граматичним значенням (І.І. Ковтунова, І.М. Жилін, Ю.С. Долгов та ін.). Проте вузьке розуміння синонімічних відношень не дозволяє системно охопити всі типи ФСС у синтаксисі, зокрема й ті, що об'єднують мовні одиниці з різним граматичним значенням. Таким чином, ототожнення понять ФСС і синтаксичної синонімії не дає бажаних результатів. Крім того, складність проблеми ФСС та її нерозробленість пояснюються такими чинниками: 1) неможливістю проведення чітких меж між потенціями віртуальних мовних знаків та їх фактичними реалізаціями, оскільки синтаксична система перебуває постійно в розвитку; 2) труднощами в диференціації явищ синхронії та діахронії; 3) великою кількістю й різноманітністю фактичного матеріалу (співвідносних засобів передачі різноманітних відношень у синтаксисі); 4) різноманітністю й своєрідністю ієрархічної системи синтаксичних одиниць різних рангів (синтаксем, монопредикативних, напівпредикативних, співпредикативних та поліпредикативних конструкцій), між якими встановлюються відношення функціональної еквівалентності; 5) нерозв'язаністю цілого ряду проблем синтаксичної номінації, номінативної деривації, функціонального й комунікативного синтаксису української мови. У зв'язку з цим актуальним є

¹Царева Г.В. О синтаксических синонимах // Синонимия и функциональная взаимозаменяемость на различных уровнях языковой структуры. – Нальчик, 1976. – С. 132.

і питання типології ФСС при врахуванні системності та ієрархічності синтаксичної будови української мови.

Поглиблений аналіз формально-граматичної і семантичної природи синтаксичних одиниць, що здійснюється останнім часом в українському мовознавстві В.М. Русанівським, І.Р. Вихованцем, К.Г. Городенською, С.Я. Єрмоленко, В.І. Кононенком, В.М. Бріциним, А.П. Загнітком та ін. з урахуванням функціонально-комунікативних характеристик мовних засобів, а також референційно-денотативна концепція семантики речення, представлена у працях Т.П. Ломтева, В.Г. Гака, О.В. Падучевої, Н.Д. Арутюнової та ін., поставили на часі потребу по-новому висвітлити і проблему ФСС.

Референційний підхід до вивчення семантики синтаксичних одиниць, пов'язаний з ономаатологічною функцією мови і процесом номінативної деривації, синтаксичного структурування висловлень, ґрунтується на пошуках і дослідженні шляхів "перетворення дійсності у мову", пов'язаний з описом характеру взаємодії всіх семантичних компонентів речення, їх участю у формуванні смислової організації і в номінативній репрезентації висловлення, з урахуванням функціонально-номінативних потреб мовців, їх комунікативної компетенції та "інтерпретаційної" здатності до "моделювання події, ситуації дійсності" тощо. Унаслідок різного структурування речення, що мають спільну референційно-інформативну семантику, вступають у формально-семантичні співвідношення.

З активізацією функціональних досліджень, появою нових напрямків дослідження семантики синтаксичних одиниць, а також таких теорій, як "синтаксична номінація", "синтаксична деривація", "функціональна ономаатологія" та ін., з'явилася можливість по-новому осмислити проблему ФСС у синтаксисі, зокрема розмежувати *синонімічні* та *корелативні* співвідношення. Саме корелативність, на нашу думку, лежить в основі ФСС синтаксичних одиниць як знаків номінації, що мають спільне корелативне значення чи спільний інформативно-корелативний смисл.

Корелативність (від лат. со- – префікс, що означає сумісність, і referens (referentis) – той предмет думки, з яким співвідноситься певне мовне вираження, відображений у свідомості елемент об'єктивної дійсності)¹ – це насамперед поняття, яке

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.– М., 1966. – С. 384.

об'єднує два або більше мовних засоби, що мають спільний референт. У "Лингвистическом энциклопедическом словаре" кореферентність тлумачиться як "референційна тотожність – відношення між компонентами висловлення, які означають той самий позамовний об'єкт чи ситуацію, тобто мають той самий референт"¹.

Поняття про кореферентні відношення як різновид ФСС у синтаксисі ґрунтується на теоретичних засадах чеських мовознавців про те, що серед системно-семантичних зв'язків, крім синонімії та омонімії, в синтаксисі існують і відношення омосемії², тобто відношення різноструктурних одиниць, що мають однакове значення (однаковий смисл), наприклад: *Я пишу і Пишу; Вечір вечоріє і Вечір, Вечоріє; материна хустина і хустина матері; народитися в тисяча дев'ятсот тридцятому році і народитися тисяча дев'ятсот тридцятого року; бігти стежиною і бігти по стежині* тощо.

Кореферентні відношення, отже, можемо визначити як омосемічні, що встановлюються між мовними знаками, які позначають той самий позамовний об'єкт, ознаку, ознаку ознаки чи загалом ситуацію дійсності або її фрагмент. Проте на синтаксичному рівні явище кореферентності слід розуміти значно ширше, ніж, наприклад, концептуальну тотожність іменників та займенників у тематично об'єднаному контексті. Кореферентність – це передусім функціональна співвіднесеність синтаксичних одиниць з тим самим мовним референтом (на рівні синтаксем, поєднань синтаксем, речень та поєднань речень – надфразних єдностей). Кореферентними вважаються конструкції, що мають співвідносні мовнореферентні значення.

Кореферентність синтаксичних одиниць є однією з важливих характерних рис, що проявляється на кількох рівнях їх аналізу: 1) *формально-синтаксичному* (у вигляді співвідношення структурних схем чи моделей); 2) *семантико-синтаксичному* (у вигляді співвідносних однопозиційних чи різнопозиційних омосемічних синтаксем, висловлень з однаковою семантичною структурою); 3) *функціональному* (у вигляді функціонально-еквівалентних співвідносних форм і конструкцій).

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 243.

² Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых значений // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 120.

З'ясуванню питання про кореферентність висловлень допомагає вивчення семантики синтаксичних одиниць у денотативно-референційному аспекті, розмежування власне денотативного значення і "лінгвістичної семантики". Розробляючи питання про референційний аспект пропозиційного змісту речення, І.М. Кобозєва вводить поняття про "мовні маркери", або "актуалізатори денотативного статусу", які й становлять загальний референційний, чи *інформативно-референційний смисл речень-висловлень*¹. У змістовій структурі висловлення виділяються три ланки: 1) денотативне значення (власне ситуація, подія, яка відображається реченням); 2) інформативне чи пропозитивне значення, що становить його семантичну структуру, і 3) інтерпретаційне значення події чи ситуації, що репрезентує значення події, ситуації чи фрагмента дійсності як своєрідну "інтелектуальну модель події". Таким чином, певне референтне (денотативне) значення чи певна пропозиція можуть мати декілька співвідносних конкретних інтерпретаційних структур, тобто кореферентних конструкцій.

Об'єктивна реальність відображається у поняттєвих категоріях (таких, наприклад, як можливість, необхідність, імперативність, посесивність, темпоральність, каузальність та ін.) і в граматичних значеннях через мовну семантичну інтерпретацію відношень об'єктивної дійсності. Відображаючись у мовних знаках, поняттєві категорії стають мовними референтами, по-різному актуалізуючись у співвідносних (кореферентних) висловленнях.

У формуванні референційного змісту висловлення в процесі комунікації беруть участь три взаємопов'язані процеси синтаксичної номінації: 1) власне номінація (пряме, непряме чи експресивне найменування події, факту, фрагмента чи ситуації об'єктивної дійсності); 2) предикація (найменування відношень між діючою особою і дією чи іншою предикативною ознакою та її носієм); 3) детермінація (спосіб поширення, пояснення, уточнення чи ускладнення того чи іншого компонента висловлення). Таке розуміння синтаксичної номінації чи, точніше, номінативної деривації, що здійснюється не інакше як у зв'язку з предикацією та детермінацією, дає змогу по-новому охарактеризувати синтаксичну систему української мови як систему взаємопов'язаних

¹Кобозєва И. М. Лингвистическая семантика.– М., 2000. – С. 228.

корелативними співвідношеннями однорівневих та міжрівневих номінативних знаків.

Засобами вираження інформативно-референційних смислів у структурі висловлення є передусім синтаксеми з пропозитивною і непропозитивною семантикою. Крім синтаксем, носіями пропозитивних значень є поєднання синтаксем, синтаксичні конструкції – речення та їх частини, а також поєднання синтаксичних конструкцій (надфразні єдності).

Інформативно-референційний смисл речення (висловлення) – це та інформація, яка передається мовцем і сприймається слухачем на основі змісту, що виражається мовними засобами у поєднанні з контекстом і мовленнєвою ситуацією, спільно з елементами досвіду та знань мовця й слухача. Таким чином, інформативно-референційний смисл висловлення – це цілий комплекс значень, реалізація яких здійснюється за допомогою лексичних, лексико-граматичних (у тому числі словотворчих), граматичних (морфологічних та синтаксичних) засобів вираження. Експонентами інформативно-референційного смислу висловлення є: 1) основний репрезентативний (денотативний) смисл; 2) емотивний; 3) волонтактивний; 4) каузативний; 5) конотативні смисли (афективні, експресивні, емоційні, образні); 6) модальні; 7) іллокутивний; 8) перцептивний (чуттєвого сприйняття); 9) негаційний; 10) рогаційний; 11) перформативний; 12) апелятивний; 13) контекстуальний (метатекстовий); 14) фазисний; 15) модифікуючий; 16) актуально-ієрархізуючий; 17) функтивний (приєднання, протиставлення, почерговості, одночасності, градації та ін.)¹.

У процесі номінативної деривації у змісті висловлення формуються два плани вираження: *номінативно-репрезентативний (диктумний)* і *модально-комунікативний (модусний)*, які і становлять поняття "референційний смисл висловлення". Таким чином, корелативними слід вважати два або більше співвідносних висловлення, що мають спільний інформативно-референційний смисл, тобто виконують спільну денотативно-репрезентативну функцію.

Корелативність висловлень ґрунтується на варіюванні їх формальної і семантичної структури при збереженні спільного

¹ Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць.– Чернівці, 1999. – С. 92–104.

інформативно-референційного смислу. Маючи спільний інформативно-референційний смисл, кореферентні висловлення розрізняються здебільшого ієрархізацією його експонентів.

Інформативно-референційна тотожність співвідносних одиниць забезпечується тотожністю їх лексичного складу. Однак референтне та лексичне значення – поняття не тотожні. Так, наприклад, два абсолютно однакові іменники можуть виражати різні референтні значення (як-от: *Ворона вороні в око не клюне*), тоді як різні частини мови (наприклад, прикметник та іменник) репрезентують тотожне значення ознаки за приналежністю (пор. *Василева хата* і *хата Василя*). Референтне значення мовного знака є синтаксично зумовленим, тобто тісно пов'язаним із синтаксичною позицією в структурі висловлення.

Кореферентність синтаксичних конструкцій безпосередньо пов'язана з актуалізацією, тобто із співвіднесенням потенційного (віртуального) мовного знака з дійсністю, з пристосуванням віртуальних номінативних знаків до потреб даної мовленнєвої ситуації за допомогою відповідних актуалізаторів. Актуалізаторами є насамперед експліцитні (лексичні, морфологічні, словотворчі) засоби вираження мовнореферентних значень та імпліцитні (як, наприклад, інтонаційне вираження тих чи інших значень або за допомогою словопорядку та логічного наголосу). Основними актуалізаторами кореферентності є: 1) *лексичні (субститутивні)*, до яких належать насамперед так звані неморфологізовані форми вираження семантичних референтів (суб'єкта, предиката дії чи стану, об'єкта, атрибута, обставинних кваліфікаторів – місця, часу, причини, мети, способу дії, умови і допустовості як субститути морфологізованих форм; займенники і займенникові прислівники – субститути іменних форм; займенники – субститутивні засоби вираження пропозиційних смислів; 2) *службово-лексичні засоби* (прийменники, сполучники, частки), що служать експліцитними засобами вираження відношень між референтами; 3) *функтиви* (сполучні засоби у складних реченнях); 4) *граматичні формативи* (морфологічні маркери) та словотворчі засоби, співвідносні з лексичними (відмінкові та особові закінчення, суфікси, префікси, постфікси), що є виразниками кодової у мові інформації; 5) *лексеми з послабленою семантикою*, тобто позначені більшою чи меншою мірою десемантизацією (допоміжні

компоненти в дієслівному складеному присудку, в іменному присудку та деякі інші слова, що утворюють певні семантико-синтаксичні єдності в сполученні з іншими лексемами), а також повнозначні слова, що перейшли в розряд часток (типу *бувало, дай, давай, взяв* тощо); 6) *синтаксично-комунікативні* засоби передачі референтних значень (синтаксичне вираження категорій предикативності – часовості, особовості й способовості, а також категорій модальності, приналежності, квантитативності та ін.; актуальне членування речення, словопорядок та інтонація).

В основі кореферентних співвідношень лежить спільність ономастологічної функції двох чи більше мовних знаків номінації. Критеріями кореферентності синтаксичних одиниць є: 1) інформативно-референтна тотожність; 2) функціональна еквівалентність; 3) модифікаційна, транспозиційна, інтерверсивна, метатаксічна та комунікативно-актуалізаційна різноструктурність; 4) лексична тотожність основних компонентів співвідносних знаків; 5) близькість ономастологічних характеристик слів унаслідок історичної похідності та синтаксичної транспозиції; 6) ізофункціональність співвідносних різнорівневих одиниць (слова і словоформи, словоформи і звороту, напівпредикативного звороту і предикативної одиниці, окремого і дискурсивного висловлення); 7) відмінності в ієрархізації структури інтерпретаційних смислів; наявність семантичних і стилістичних відтінків, пов'язаних з відмінностями формального вираження; 8) взаємотрансформації та взаємозаміну; 9) регулярна відтворюваність у мові й мовленні.

Кореферентна співвідносність мовних засобів залежить від багатьох суб'єктивних та об'єктивних факторів, а саме: 1) від потенційної здатності мовних засобів співвідноситися з тим самим референтом позамовної дійсності; 2) від загальних тенденцій, що діють на певному етапі розвитку мови; 3) від синтаксичної похідності одних форм та конструкцій від інших, що є результатом мовних змін протягом історичного розвитку; 4) від співвідносних ономастологічних характеристик компонентів висловлення; 5) від комунікативного задуму мовця та його прагматичних інтенцій, що проявляються у процесі моделювання ситуації реальної дійсності тощо.

В основі кореферентності лежить віртуальний (потенційний) характер семантики мовних одиниць, що передбачає наявність кількох актуалізованих варіантів у конкретних актах висловлення.

Це явище пов'язане з еволюцією мовних засобів та варіантністю, що є наслідком взаємовідношення старих (традиційних) форм, збережених мовою, і нових, що постійно з'являються.

Кореферентність синтаксичних одиниць забезпечується такими факторами: 1) існуванням у мові різних типів прямономінативних і непрямономінативних найменувань, фразеологічних, екзоцентричних тощо; 2) співвідносним використанням експліцитних та імпліцитних актуалізаторів вираження одних і тих самих референтних значень; 3) близькістю ономазіологічних характеристик різних частин мови (непохідних, первинних, і похідних від цих же основ), що вживаються в однаковій синтаксичній позиції; 4) синонімічним багатством лексичних та синтаксичних засобів зв'язку (функтивів) між окремими номінаціями ситуацій; 5) різноманітністю ритміко-інтонаційних особливостей структури окремих (граматичних) і дискурсивних висловлень (зв'язного мовлення); 6) потенційною здатністю синтаксичної одиниці (як певної моделі) до структурного та семантичного ускладнення; існуванням багатьох синтаксичних одиниць, що мають симультанні (синкретичні) значення; 7) потенційною здатністю до варіювання (зміни ієрархізації) експонентів смислів у референційній структурі висловлення; 8) ізофункціональністю чи позиційно-функціональною еквівалентністю слова і словоформи, словоформи і словосполучення, словоформи і речення, простого і складного речень, окремих і дискурсивних висловлень у плані синтаксичної номінації тощо.

Найменшою функціонально-номінативною одиницею, що бере участь у передачі кореферентних співвідношень, є синтаксема. Займаючи ту чи іншу позицію в реченні (предикативну, непередикативну – прислівного поширювача чи напівпередикативну – дуплексивну або детермінантну), синтаксема є засобом називання певного предмета, властивості, стану, процесу тощо. Завдяки потенційній поліфункціональності синтаксем як віртуальних знаків номінації мова виконує свої функції (репрезентативну, комунікативну, емотивну та ін.), володіючи порівняно невеликою кількістю формальних засобів. У кореферентні співвідношення вступають як однопозиційні синтаксеми (модифікаційні та транспозиційні співвідношення, напр.: *Оксанин лист // лист Оксани // лист від Оксани*), так і різнопозиційні – інтерверсивні (наприклад, при інтерверсії

суб'єкта/об'єкта: *Вітер зламав березу // Березу зламано вітром*). Крім того, синтаксема може співвідноситися і з окремим висловленням (метатаксичні ФСС), здебільшого тоді, коли виражається формою, експліцитно чи імпліцитно позначеною предикативністю (тобто девербативом, інфінітивом, dead'ективом, дієприкметником, дієприслівником, предикативом на **-но, -то**).

Складні слова, що виступають у ролі синтаксеми, кореферентні зі словосполученнями, від яких вони утворилися, напр.: *вище-наведений – наведений вище, довговія – з довгими віями* та ін.

Не всі синтаксичні словосполучення слід вважати номінативними знаками, а лише ті, що є синтаксично чи позиційно зв'язаними, тобто ті, що за своєю ономастологічною функцією еквівалентні одному слову – одній синтаксемі, а саме: 1) синтаксично неподільні словосполучення з комплетивними (доповнювальними) відношеннями (*трое студентів, хтось із нас, багато несподіванок*); 2) позиційно стійкі словосполучення з родовим та орудним відмінком (*дівчина вісімнадцяти літ // вісімнадцятилітня дівчина; дівчина з русою косою // русокоса дівчина*); 3) аналітичні структури предикатів (*бути вчителем // вчителювати; почав працювати (прилад) // запрацював*); 4) тавтологічні словосполучення (типу *думу думати, ніч ночувати* тощо); 5) плеонастичні словосполучення: (*сміятися*) *голосним сміхом // (сміятися) голосно; (говорити) присмним голосом // (говорити) присмно* тощо.

Речення (висловлення) – досить різноманітна в плані синтаксичної номінації одиниця (від однослівних предикативно-номінативних найменувань ситуації до складних багатоконпонентних утворень, наприклад речень з різними типами синтаксичного зв'язку). І чим складнішим у структурному відношенні є речення, тим більшу потенційну здатність до кореферентних ФСС воно має.

У синтаксичній системі української мови виділяється п'ять основних типів кореферентних співвідношень, зумовлених різними типами структурування (синтаксування) мовних засобів у процесі номінативної деривації, а саме: 1) *модифікаційні* (зумовлені модифікаційною видозміною окремих словоформ у структурі простого висловлення чи функтиву зв'язку складного висловлення); 2) *транспозиційні* (зумовлені синтаксичною транспозицією різних морфологічних засобів у певній синтаксичній функції); 3) *інтерверсивні* (зумовлені внутрішньою перебудовою структури

висловлень унаслідок інтерверсії (перестановки, зміни) синтаксичної позиції семантичних компонентів); 4) *метатаксічні* (зумовлені семантичною компресією, ущільненням та спрощенням структури висловлення; ускладненням співпредикативними, напівпредикативними та супровідними предикативними відношеннями основних пропозитивних значень); 5) *комунікативно-актуалізаційні* (зумовлені різним ремо-тематичним членуванням, актуалізацією окремих компонентів чи сегментів висловлення у зв'язному мовленні, тексті (дискурсі), семантичною транспозицією окремих форм та ускладненням частками, вигуками тощо). Виділені типи кореферентних співвідношень охоплюють усю систему синтаксичних одиниць, враховуючи як внутрішньосхемні (внутрішньомодельні), так і міжсхемні (міжмодельні) співвідношення між синтаксичними одиницями різних рангів.

У системі кореферентних співвідношень простежується певна ієрархізація. Так, модифікаційні та транспозиційні співвідношення виявляються здебільшого на рівні синтаксем; інтерверсивні – на рівні монопропозитивних речень; метатаксічні – на рівні поліпропозитивних речень; комунікативно-актуалізаційні – на рівні зв'язного мовлення, тексту (дискурсу).

Отже, кореферентні ФСС розвинулися в процесі історичного розвитку синтаксичної системи української мови і є результатом інтелектуально-комунікативної діяльності мовців. Вони об'єднують мікросистеми співвідносних засобів вираження предикативних і непередикативних (атрибутивних, об'єктних, локальних, темпоральних, каузальних та ін.) значень. Зміни у мові, що спричинилися до появи кореферентних ФСС у синтаксисі, пов'язані з історичними змінами, з активними і пасивними контактами з іншими мовами, а також із всезростаючими потребами мовців. Крім цього, зміни, що зумовлювали появу нових знаків номінації і спричиняли "затирання" старих, продовжують певний час залишатися в арсеналі віртуальних знаків, що пояснюється дією внутрішньомовних тенденцій. Основною, безперечно, є тенденція асиметричного дуалізму між змістом і формою мовних одиниць як знаків номінації. Появу функціональних еквівалентів зумовили, зокрема, і такі тенденції: 1) до уточнення, увиразнення вже існуючих засобів; 2) до диференціації членів речення та видозміни функціональних співвідношень між компонентами

простого речення; 3) до конкретизації мовного вираження; 4) до мовної економії та спрощення синтаксичних конструкцій; 5) до семантичного ускладнення існуючих синтаксичних структур; 6) до підвищеної експресивності мовних засобів.

Наприклад, під впливом тенденції до уточнення існуючих ранише мовних засобів відбулися такі мовні процеси, як зосередження присудковості у дієслові, що зумовило появу кореферентних ФСС у системі дієслівних та іменних речень; перехід від синтетизму до аналітизму, що спричинився до появи багатьох кореферентних ФСС у системі односкладних та двоскладних речень. Дією тенденції до диференціації членів речення та видозміни функціональних співвідношень між компонентами структури речення пояснюється: 1) витіснення чи обмеження морфологізованих засобів вираження компонентів речення та заміна їх неморфологізованими; 2) розширення функцій інфінітива; 3) заміна інших (узгоджуваних) предикативних відмінків орудним предикативним чи прийменниково-відмінковою формою та ін. Ці процеси зумовили появу в синтаксисі великої кількості кореферентних ФСС.

Спостереження над кореферентністю синтаксичних одиниць розкриває величезні потенційні можливості української мови. Співвідносні форми служать для передачі того чи іншого реального змісту з усіма нюансами, відтінками відповідно до конкретної комунікативної перспективи. Їх вивчення у плані синтаксичної рівнозначності та функціональної еквівалентності забезпечить той рівень знань, який потрібен сьогодні кожному, хто прагне пізнати синтаксичне багатство рідної мови, адже знання мови проявляється насамперед у вмінні вибрати з існуючого інвентаря засобів чи створити за відпрацьованими свідомістю правилами саме ті мовні форми, які найбільше відповідають реалізації задуму мовця. У кожній конкретній мові кореферентні співвідношення характеризуються національною специфікою, яку необхідно зберігати і при перекладах з однієї мови на іншу.

Аналіз синтаксичної системи української мови в плані кореферентності синтаксичних одиниць різних рангів дасть змогу глибше пізнати своєрідність їх системної організації, з'ясувати особливості граматичної семантики, потенційні функціональні та стилістичні можливості.

Мірченко М.В.

Категорія сурядності

Суть категорії сурядності пояснюють неоднозначно. Найпоширенішим є погляд, що сурядність – це тип синтаксичного зв'язку між рівноправними мовними компонентами, незалежними один від одного. Зв'язок сурядності репрезентує їхня співпозиція у структурі речення та невелика група службових слів, які мають формальну і семантичну диференціацію. Сурядність характеризує досить нерівнорядну площину граматичних явищ і засвідчує багатомірність синтаксичних категорійних функцій. Категорія сурядності – формально-синтаксична категорія, яка вказує на синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами – предикативними частинами складносурядного речення (базова конструкція) і членами простого неелементарного речення (вторинна конструкція).

Важливим питанням у теорії сурядності є вирізнення базової і вторинної сфери її функціонування. З цього погляду базовою конструкцією формально-синтаксичної категорії сурядності виступає складносурядне речення, де вона виявляє ознаки безпосереднього синтаксичного зв'язку предикативних частин або за допомогою сполучників, або безсполучниково, або сполучниково-безсполучниково, напр.: *Червонобоким яблуком округлим Скотився день, доспілий і тяжкий, І ніч повільним помахом руки Широкі тіні чорним пише вуглем* (М. Рильський); *Небо раптом похмурилось, місяць ліг за хмару, засіяв тихий сніг* (Г. Тютюнник); *І світає, і смеркає, день божий минає* (Т. Шевченко).

Формально-синтаксична категорія сурядності функціонує також у вторинних конструкціях, похідних від складносурядного речення, – в неелементарних простих реченнях з однорідними членами, напр.: *Століття перетіли І сипали цей попіл з рукава* (І. Драч); *В корчах і кручах умирають міфи* (Л. Костенко). Сурядність головних членів створює перспективу перетину структурної схеми простого та структурної схеми складного речення, через що речення з сурядними головними членами належать до перехідних конструкцій, напр.: *С т о я л а черешня над горою,*

з блискувала цвітом, як алмаз (Д. Павличко); *Терпи страсну стезю конань, спізнай смертельні чари дороги добр і почезань, свавілля і покари* (В. Стус).

Сурядність як реченнева категорійна функція має основну (центральну) та периферійні зони. Ядерною основою категорії сурядності є відношення між частинами – компонентами складносурядного речення, що виступають однорівневими й рівнозначними на загальному тлі структури та є елементарними складними бінарними утвореннями. Редукція таких бінарних конструкцій приводить до утворення згорнутих речень із сурядністю членів речення, що проявляється у явищі однорідності. Однорідні сурядно модельовані компоненти є елементами семантично складних речень, які на формально-граматичному рівні кваліфікують як прості ускладнені речення. Такі компоненти мають асемантичний характер внутрішніх відношень у тому разі, коли сурядний зв'язок здійснюється співпозицією або за допомогою асемантичних (типово єднальних) сполучників *і* (*й*), *та* (у значенні *і*), напр.: *Жінки прийшли навідати своїх си н і в, чоловіків, братів* (У. Самчук); *Стоїть мороз на підвіконні І на шибках малює сніг* (Д. Павличко); *До дівчинки усміхались веселі зорі та теплий місяць* (У. Самчук); *Близькість чогось великого, нечуваного збуджувала воїнів* (О. Гончар); *...ні смутку, ані туги* (Юрій Клен); *Я пам'ятаю день, розлуки день і Зою, і на пероні сміх, і сум в куточках губ...* (В. Сосюра).

Категорія сурядності може мати відкриту структуру, коли бінарні (елементарні) сурядні компоненти поєднує співположення або повторювані єднальні сполучники. Тоді бінарні (елементарні) компоненти поширюються іншими, які виконують тотожні функції та займають однакові позиції в реченні, напр.: *Тільки лиш глянуть на твої погони, на п'ятикутну зірку, на твій ППШ..* (О. Гончар); *Я пам'ятаю по дощі розволухатяні куці і сріберний одлеглий грім, і за рікою сизий дим...* (В. Свідзинський); пор.: *І тишина шумить рікою самоти, і піч горить, немов велика чорна свічка, і чорнокнижником гортаю сторінки...* (Є. Маланюк), де сурядність моделює складне речення відкритої структури. Поява при відкритому безсполучниковому сурядному ряді сполучникового слова закриває відкритий сурядний ряд, напр.: *Страшні хмари застеляють землю, ліси і небо* (У. Самчук).

Формально-синтаксична категорія сурядності корелює з семантико-синтаксичними зіставно-протиставними, розділовими, градаційними та приєднувальними відношеннями, зумовленими зіставно-протиставними, розділовими, градаційними та приєднувальними сполучниками, напр.: *Чи то коса, граблі, вила, сокира, чи плуг – все надійне, не яка тобі тентизна* (У. Самчук); *А птахів-бугайів, а качок...* (У. Самчук); *Внизу Дніпро котитиме блакить, а в Києві шумітимуть каштани* (Є. Маланюк); *Дочка вечерять подає, А мати хоче научати, Та к соловейко не дає* (Т. Шевченко); *Кати знущаються над нами, А правда наша п'яна спить* (Т. Шевченко); *Коли моя рука то тиха, то лукава В промінні сну торкнеться губ твоїх...* (М. Вінграновський); *Багато хлопців не видержало, кидало науку й вертало а бо додому, а бо йшло світ за очі* (А. Чайковський); *Не тільки зброя, ох, не тільки зброя, а в козаків і музика була* (О. Пахльовська); *Блукаю вдень то в луках, то в гаю..* (В. Свідзинський); *Читаючи ті твори молодого, але знаного вже у нас поета, ми не могли надивуватись скарбу слов'янської міфології* (І. Франко); *Народами правлять ідеї, а не громи пушок* (І. Франко); *Добриня був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей, та й люди вірили йому* (С. Скляренко).

Серед цієї групи речень градаційна сурядність розташована на периферії. На такому ж периферійному місці перебувають і складносурядні речення, що виникли як наслідок дериваційних семантичних співвідношень із складнопідрядними реченнями, напр.: *Поцілуєш – і від чару змовкнуть солов'ї* (Л. Костенко), пор.: *Якщо поцілуєш, – то...; Неси до людей всі думки, почуття і слова, І серце твоє не згорить, не змовкне, не згасне* (М. Рильський), пор.: *Серце твоє не згорить..., якщо нестимеш до людей всі думки, почуття і слова.*

Крім співположення, сурядно об'єднані компоненти складних речень та згорнутих простих ускладнених речень мають набір службових слів, які репрезентують сурядний зв'язок. Нейтральними, суто сурядними у формульному плані виступають єднальні компоненти *і (й), та* (в значенні *і*). Асемантичний характер єднальних сполучників нагадує підрядний сполучник *що*.

Єднальні сполучники сурядності в закритих сурядних рядах не набувають семантичних функцій (причиново-наслідковості,

умовно-наслідковості, зіставності, протиставності, доповнення), але самі ці відтінки програмує лексичний склад і структура всього складносурядного речення. Сполучник лише слугує їхньому зовнішньосурядному розташуванню, напр.: *Любов, як сонце, світу відкриває Безмежну велич людської краси, І тому світ завжди благословляє І сонце, що встає, і серце, що кохає* (В. Симоненко); *Він (Шевченко) був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури* (І. Франко); *Поволі звиває тумани вечірня зоря з висоти, і в полі високі майдани гучнішають від самоти* (Т. Осьмачка).

У відкритих рядах сполучник об'єднує й автономні парцельовані конструкції, напр.: *І верби прийшли. І прийшло незабутнє. І люди, й не люди, добро і зло* (Л. Костенко). Особливістю єднальної сурядності (у сполучниковому і безсполучниковому варіантах) є вираження двох різновидів часових відношень між компонентами: одночасності та часової послідовності, напр.: *В вінку мінився злотом ряст весняний, І золотим дощем лились пісні...* (Леся Українка); *Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди* (М. Коцюбинський); *Може, квіти зійдуть і настане ще й для мене весела весна* (Леся Українка); *Червонобоким яблуком округлим Скотився день, доспілий і тяжкий, І ніч повільним помахом руки Широкі тіні чорним пише вуглем* (М. Рильський); *Дзвонять дзвони, сніг блискоче, сонце світить молоде* (П. Тичина); *Під осінніми високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутнішою мова роси* (М. Стельмах).

Розділову сурядність реалізують лише відповідні сполучники, бо лише вони виявляють розділові семантико-синтаксичні відношення компонентів, напр.: *В далекій дорозі Найду а бо долю, а бо за Дніпром Ляжу головою...* (Т. Шевченко); *Добудь нові слова, новії струни а бо мовчи* (Леся Українка). 3-поміж розділових відношень чітко простежуємо значення взаємовиключення. Найвиразніше його програмують сполучники *або, чи, або – або, чи – чи, не то – не то, чи то – чи то*, напр.: *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара а бо пролітала пташина* (А. Шиян); *Чи то настане нічка темна, Чи то веселий день шумить* (Л. Глібов); *На полицках стояли сторч рядками фарфорові*

стародавні тарілки й зелені та сині тарілочки, якась чудернацька зелена пляшка, стояли стародавні не то два чайники, не то жбани з червоної міді (І. Нечуй-Левицький); Чи ти мій сон, чи ти моя уява, чи просто чорна магія чола... (Л. Костенко); Чи то війнув снігами небосхил, Чи то так сумно розкричалась галич (Г. Світлична). Значення чергування (подій, суб'єктів, об'єктів, ознак) передає розділовий сполучник *то – то*, що моделює складне речення або ускладнює структуру простого, напр.: *Оригінальності від них не ждять: Шпаки – це імітатори веселі; То іволга у пісні їх дзвенить, То хлопчик, друзів кличучи, свистить, То соловейко розсипає трелі, То колесо немазане скрипить* (М. Рильський); *Довго вони, як бачите, Меж мови-розмови Цілувались, обнімались З усієї сили; То плакали, то божились, То ще раз божились* (Т. Шевченко); *А в серденьку твоєму цвіт весняний, то білий, то рожевий, то червоний віночком зацвіте* (Леся Українка); *А човен колихається й колихається, вихоплює з пожакованих хвиль то плескіт, то зітхання, то клетіт, то гнів* (М. Стельмах).

Об'єднуючи частини складносурядних речень або компоненти ускладнених простих речень, розділові сполучники утворюють відкриту структуру, якій властива а) потенційна необмеженість, б) семантико-синтаксична розділовість зі значенням взаємовиключення та чергування, в) лише сполучниковий вияв семантико-синтаксичних відношень.

Одиничний розділовий сполучник закриває сурядний ряд, але такий ряд має ознаки потенційної відкритої сурядності, напр.: *Мотря коло печі та в хаті а бо за корівчиною ходить...* (П. Мирний); *Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин а бо куциться пахучий чебрець* (О. Гончар); *Хлопці вчилися а бо в клуні, а бо в садку чи деінде* (М. Коцюбинський).

Розділову формально-синтаксичну і відповідно семантико-синтаксичну сурядність виявляємо в надто ускладнених багатокомпонентних складносурядних реченнях, напр.: *...І пливають перед ним видіння ... як примари тривожних снів. То немов стоїть він на Басвій горі і, прощаючись, дивиться на село й на братову вигляцьовану держакон від вил долоню; то пахне йому рідною оселею, застояним кислим духом запареного хмелю; то затуманений зір жадібно мацає в далекому шумовинні верб за горою*

червоний бовдур рідної хати; то бачиться йому Йонька, що чортихаючись, бродить по двору і шукає люльки, яку він, працювавши, засунув у тин і тепер не може згадати, куди він її подів; то мати, що вийшла з хати по воду, стала біля колодязя і стоїть, задумавшись, дивиться на Басву гору, за яку поїхав її син; то кущик трави з гарненькою невісточкою, яку він обережно обкошує; то уявляється йому, як вони з Марком ідуть з роботи і їдять кавуна, вкраденого на баитані, обом по бородах тече солодкий холодний сік, вони стріляють один в одного червоними зернятками і сміються; то, нарешті, прокинувшись уранці, він чує, як Орися торохтить у хаті кочергами, звідти пахне підпаленим свіжовипеченим хлібом, і відкривши очі, бачить на лаві торбу, пошиту з роменського рушника, напхану всяким їством на дорогу... (Г. Тютюнник).

Зіставна сурядність являє собою перехідний тип між відкритою та закритою структурами. Типовим сполучником, що виражає зіставну сурядність, є сполучник *a*. Він сурядно поєднує два компоненти й одночасно вказує на зіставний характер семантико-синтаксичних відношень між ними, які співіснують у неконтрастному вияві, напр.: Катерину чорнобриву В полі поховали, А славнії запорожці В степу побратались (Т. Шевченко); Хо сидить серед галяви, а навкруги його панує мертва тиша (М. Коцюбинський). Сполучник *a* може набувати єднальної функції та об'єднувати понад два компоненти, що мають ознаки відкритої сурядної структури, напр.: ...А з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою (Ю. Яновський); А вечір палить вікна незнайомі, А синя хмара жаром пройнялася, А синій ліс просвічує огнем, А вітер віти клонить і співає... (М. Рильський); також властива сполучникові *a* приєднувальна функція: тоді він приєднує компоненти у певній послідовності, напр.: Мак мій жаром червонів, а тепер він почорнів (Леся Українка); Багатим та скупим вливали Розтопленеє срібло в рот. А брехунів там заставляли Лизать гарячих сковород (І. Котляревський). Тут відчувається модифікація єднальних і зіставних відношень на основі парцеляції, пор.: Зазираю в завтра – тьма і тьмуца тьма. І тьмуца тьма. І тьмуца тьма. Тільки чорна водь. І чорна гуца. А твого Святошина – нема. Ні сестри, ні матері, ні батька. Ні дружини... (В. Стус); Я сам. А ти лиш тїнь. А є добро. А ти труха і тлїнь. А спільне в нас... (В. Стус).

Приєднувальна сурядність є специфічним різновидом сурядності закритої структури. У приєднувальній функції тут виступає сполучник *та й*, який закриває сурядний ряд компонентів і стосується лише одного з них у суворій закріпленості: приєднувальна частина перебуває у постпозиції, доповнюючи основну частину, напр.: *Іншим стало слово, обпалене вогнем, загартоване в горнині людських страждань, та й люди ніби стали іншими...* (А. Малишко); *Пригадаю батька..., та й заплачу серцем одиноким* (Панас Мирний); *Чумаки стояли. Полягали, та й не спали, Мовчки сумували* (П. Куліш).

Протиставна сурядність належить до сурядних явищ закритої структури. Її реалізують сполучники *а, але, (так) та* (в значенні *але*), *проте, однак, зате*, які значеннєво модифікують протиставні відношення компонентів, утворюючи семантичні та формальні варіанти протиставності. Суть протиставності полягає у контрастному поєднанні сурядних компонентів, де другий виражає протилежну дію, стан, якість або невідповідність їх першій частині, напр.: *Все спить, о д н а к в ж е я не сплю* (М. Рильський); *Старий оддав морю сина і внука, з а т е скільки підняв з його глибин!* (М. Коцюбинський); *А мати хоче научати, т а к соловейко не дає* (Т. Шевченко); *Довго вітер уперто віяв, А л е чомусь і він тепер, Зазираючи тобі під вії, У волосі твоєму вмер* (В. Симоненко); *Не боягузи, не дебіли, А л е чому так душі сплять?* (Л. Костенко).

Як ми зазначали вище, градаційна сурядність належить до периферії сурядності. Градаційні семантико-синтаксичні відношення і сурядний зв'язок передають парні сполучники *не тільки ... а й, не тільки ... але й, не лише ... а й, не лише ... але й*, що, розчленовуючись, перебувають в обох об'єднаних сурядним зв'язком компонентах. Структура градаційної сурядності пов'язана зі змістовим виділенням сурядних компонентів, одного стосовно іншого, напр.: *Не т і л ь к и музику любили астронавти, а л е й поезію* (3 газ.).

В українській мові функціонують деякі, в основному бінарні речення, що становлять вторинні утворення. Вони виникли внаслідок дериваційних синтаксичних процесів між певними типами речень, де між компонентами простежуємо причиново-, умовно-наслідкові відношення, похідні від детермінантних причинових, умовних і под. складнопідрядних речень. Проте вони (компоненти) поєднані єднальним сполучником, якому не властиві подібні

значення. Крім наведених вище, такі речення з сполучником *і* можуть виражати і зіставні, і протиставні відношення.

На близькість вторинних сурядних конструкцій до підрядних вказує можливе включення граматикизованих слів *тому, тільки, навіть* у їхню структуру, напр.: *В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужки світла пробивались крізь штори зачинених віконць та розтяглись в повітрі каламутними течійками* (М. Коцюбинський). Кількість об'єднаних сурядно компонентів у таких конструкціях обмежена бінарністю, і звичайно такі речення утворюють закриті структури.

Периферійну площину сурядності становлять багатокомпонентні конструкції з супідрядністю, у яких два або більше компонентів залежать від окремого слова у головній частині або від цілої головної частини, але між собою перебувають в однорідному сурядному зв'язкові, напр.: *Це в Одесі над морем було, коли грози криваві над краєм рвали небо – і (коли) море гуло* (В. Сосюра); *Питають сосни, де я мешкаю, Куди іду сумною стежкою, Кого шукаю між деревами, Неначе між своїми кривими...* (Д. Павличко); *Знов на лижні шукав якусь забуту мову, Де ліс мені шептав усі свої догани та нелінь-дуб гримів у всі свої органи* (І. Драч); *Тебе, як вітер у неволі, Тебе, як сонце у гробу, як власні радощі і болі, як власну юність і журбу, Як стиски серця в час прощання, Як втому наболілих ніг, Що після довгого вигнання На отчий клоняться поріг, Як слово хорого дитяти, Як просинь дальньої мети, як тінь, котрої не впіймати І від котрої не втекти, Як огник в непроглядній ночі, Як трепет щастя навесні, Як сльози радісні жіночі У благовісній тишині, – Тебе ношу я в грудях темних І в невсипущому мозку, Мою найкращу з дум наземних. Жагу й любов мою палку!* (М. Рильський).

Властивістю супідрядних речень є однорідна супідрядність залежних частин, однотипні або й різнотипні сполучні засоби. Ці конструкції виявляють внутрішній сурядний зв'язок між підрядними частинами, що виникає звичайно без участі сурядних сполучників, напр.: *Побудьте, мамо, коло мене, Попоки сонця я нап'юсь, Попоки світло незнищенне з душі моєї змиє грузь* (Д. Паличко). Дві супідрядні частини підпорядковані тут головній, виступаючи однорідними чи неоднорідними в загальному підпорядкуванні, але вони сурядно між

собою пов'язані. Загальна властивість супідрядних складників – зовнішньо та внутрішньо модифікувати формально-синтаксичну категорію сурядності, створюючи різні комбінації за участю супідрядних складників у структурі багатокомпонентного речення.

Категорія сурядності як формально-синтаксична категорія речення пов'язана з семантико-синтаксичними відношеннями в реченні. За диференціації сполучникових засобів і змістових взаємостосунків виявляємо досить розгалужену сукупність гаму значенневих моделей складносурядного і неелементарного простого речень.

Категорія сурядності має відповідну графемну структуру.

Зауважмо, що при дослідженні категорії сурядності потрібно розрізнити явища сурядного зв'язку як формально-синтаксичної категорії, з одного боку, і семантико-синтаксичних відношень (зокрема зіставних, протиставних, розділових, градаційних, приєднувальних), які ґрунтуються на сурядному зв'язку і стосуються семантико-синтаксичної організації речення – з другого. Сурядність як формально-синтаксична категорія має свої формальні відмінності, що найвиразніше виявляються в її графемному складі. Вона складається з восьми графем: графема безпосередньої сполучникової відкритої сурядності, графема безпосередньої безсполучникової відкритої сурядності, графема безпосередньої сполучниково-безсполучникової відкритої сурядності, графема безпосередньої сполучникової закритої сурядності, графема опосередкованої сполучникової відкритої сурядності, графема опосередкованої безсполучникової відкритої сурядності, графема опосередкованої сполучниково-безсполучникової відкритої сурядності, графема опосередкованої сполучникової закритої сурядності.

Графема безпосередньої сполучникової відкритої сурядності позначає безпосередній сурядний зв'язок потенційно необмеженого ряду сурядних предикативних частин складнопідрядного речення за допомогою єдналих (*i (й), та* (у функції *i*) і розділових (або ... або, чи ... чи, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то) сполучників, напр.: *І між руїн Добро беззахисне зникає, І мати гине, й гине син* (Є. Маланюк); *Чи то праця задавила молодую силу, Чи то нудьга невсипуца його з ніг звалила, Чи то люди нарobili Йому, молодому...* (Т. Шевченко). Графема безпосеред-

ньою безсполучниковою відкритою сурядністю вказує на безпосередній безсполучниковий сурядний зв'язок потенційно необмеженого ряду сурядних предикативних частин складносурядного речення, які передають перелік подій, явищ тощо на ґрунті відношення їхньої одночасності і відношення часової послідовності, напр.: *У пропилений стишений став Сплинув денний просмалений грюкіт, Сплять вітри на блакитних постах, Спить Поділля – земля Кармелюків* (І. Драч). Грамема безпосередньої сполучниково-безсполучниковою відкритою сурядністю передає безпосередній сурядний зв'язок потенційно необмеженого ряду сурядних предикативних частин складносурядного речення в комбінований спосіб, тобто за допомогою єднальних сполучників (*і* (*й*), *та* (у функції *і*) та безсполучниково і стосується відношень одночасності й часової послідовності подій, явищ тощо, напр.: *Стала плоттю висока ідея, Стала ділом велика любов, І творець не смертельний "Мойсея" Із народами в далеч пішов* (М. Рильський).

На відміну від трьох граем безпосередньої відкритою сурядністю грамема безпосередньої сполучниковою закритою сурядністю виражає безпосередній сполучниковий сурядний зв'язок тільки двох сурядних предикативних частин складнопідрядного речення за допомогою (у типових випадках) зіставного сполучника (*а*), протиставних (*а, але, та* (у значенні *але*), *проте, однак, зате*), градаційних (*не тільки – а й, не тільки – але й, не лише – а й, не лише – але й*) і приєднувальних (*та й, а також*), напр.: *Хо сидить серед галяви, а навкруги його панує мертва тиша* (М. Коцюбинський); *Все, здавалось, було готове в мене в дорогу, протє днів на три ще вистачило біганини...* (С. Васильченко); *Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й протікали сльози гарячі сліди на її обличчі* (Г. Тютюнник); *Іншим стало слово, обпалене вогнем, загартоване в горнині людських страждань, та й люди ніби стали іншими...* (А. Малишко).

Аналізовані вище чотири граеми сурядності відбивають формально-синтаксичну структуру складнопідрядного речення, найголовнішу ознаку якого становить безпосередній сполучниковий і безсполучниковий сурядний зв'язок сурядних предикативних частин з супровідною його (сурядного зв'язку) кількісною ознакою відкритості / закритості сурядного ряду. На відміну від граем

сурядності у складносурядному реченні як базовій одиниці грамеми сурядності в неелементарному простому реченні як похідній від складносурядного речення одиниці виявляють певне структурне обмеження. Це обмеження полягає в тому, що сурядний зв'язок членів речення виступає не безпосередньо, як у складносурядному реченні, а опосередковано, через посередництво якогось третього компонента, щодо якого однорідні (поєднані сурядним зв'язком) члени функціонують як підмети, присудки або другорядні члени речення. Отже, грамеми сурядності в неелементарному простому реченні відрізняються від граем сурядності в складносурядному реченні опосередкованістю їхнього функціонування.

У неелементарному простому реченні категорія сурядності опосередкована чотирма опосередкованими грамемами: граменою опосередкованої сполучникової відкритої сурядності, грамеми опосередкованої безсполучникової відкритої сурядності, грамеми опосередкованої сполучниково-безсполучникової відкритої сурядності і грамеми опосередкованої сполучникової закритої сурядності. Три грамеми належать до граем опосередкованої відкритої сурядності, а одна є граменою опосередкованої закритої сурядності. Підкреслюємо, що вони характеризують формальну організацію похідної від складносурядного речення одиниці – неелементарного простого речення з однорідними членами.

Грамема опосередкованої сполучникової відкритої сурядності позначає опосередкований якимось членом речення сурядний зв'язок потенційно необмеженого ряду однорідних членів речення в неелементарному простому реченні за допомогою тих же єднальних і розділових сполучників, що й у складносурядному реченні, напр.: *І подвиги, й сум, і утрата У місті, як вічність новім* (М. Рильський); *...мінюся барвами небо: т о жовтогарячими, т о густо-червоними, т о просинюватими.* (Гр. Тютюнник). Грамема опосередкованої безсполучникової відкритої сурядності вказує на опосередкований якимось членом речення безсполучниковий сурядний зв'язок потенційно необмеженого ряду однорідних членів речення в неелементарному простому реченні, напр.: *Привіз бджолиний мед, паляницю, яблука* (В. Сухомлинський); *Така свавільна, вільна, молода – невже і я іду вже, як за плугом?* (Л. Костенко). Грамема опосередкованої сполучниково-безсполучникової відкритої сурядності передає

опосередкований якимсь членом речення сурядний зв'язок потенційно необмеженого ряду однорідних членів речення в неелементарному простому реченні в комбінований спосіб, тобто за допомогою єднальних сполучників і безсполучникове, як і в базовому складносурядному реченні, напр.: *Йому снилися Ліда, паралельні лінії і неіснуючі вуса головного конструктора* (В. Симоненко); *Я тікаю від себе, від муки і втоми, Від крикливих окатих міст* (В. Симоненко); *Я пригорнусь до тебе Піснею і яворами, Золотими крильми тиєниці, Тінявими ярами* (Д. Павличко).

На протигау трьом грамемам опосередкованої відкритої сурядності грамема опосередкованої закритої сурядності виражає опосередкований якимсь членом речення сурядний зв'язок тільки двох однорідних членів речення в неелементарному простому реченні за допомогою тих же зіставно-протиставних, градаційних і приєднувальних сполучників, що й у складносурядному реченні, напр.: *Хотів вискочити навздогін, а ле стримався* (П. Загребельний); *Й годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе* (Є. Гуцало); *Осталась вдовою, Та й не молодую*. (Т. Шевченко).

Українська мова. – 2002. – № 4. – С. 80-89.

Гуйванюк Н.В.

Основні типи інформативно-референційних смислів у реченні-висловленні

Система існуючих у мові моделей речення є відображенням мовного бачення світу людиною. У центрі самої моделі речення знаходиться мовець (представник мовного колективу) і головна діюча особа (суб'єкт), про якого говорить мовець. Мовець безпосередньо впливає на зміст повідомлення, добираючи мовні засоби його вираження. Через те в інформативно-референційному смислі речення, який учені визначають то як "комунікативний смисл висловлення" (Ф. Данеш і К. Гаузенблас), то як структуру інформації" (Т.П. Ломтев), то як семантико-комунікативний субстрат чи семантико-комунікативний зміст (Т.Б. Алісова), то як

мовленнєвий смисл (О.В. Бондарко), поряд з основним – репрезентативним – смислом, наявні й інші смисли, які мають доповнюючий, уточнюючий чи ускладнюючий характер.

Більшість учених сходяться на тому, що загальна семантика речення – це комплекс взаємопов'язаних смислів, які виражаються не лише компонентами його структури, а й синтаксичними відношеннями та зв'язками між цими компонентами. Однак слід враховувати той факт, що форма речення не становить простої суми граматичних форм. Форми слів, вступаючи у синтаксичні відношення, утворюють якісно нову лінгвістичну одиницю, властивості якої не є рівнозначними з сумою властивостей слів, що входять до структури речення (висловлення). Процедура виявлення смислів здійснюється у напрямку від функції до засобів¹.

У значенні речення виділяється два рівні: 1) мовне значення, тобто буквальне, поверхнєве, яке виводиться на основі аналізу мовних фактів і закономірностей із значень окремих складових (формальних мовних одиниць, як сегментних, так і суперсегментних), і 2) глибинне, чи надмовне, ситуаційне, тобто той зміст, який вкладає в даний текст автор і який він відображає через мовне значення². При виявленні цих значень потрібно враховувати не тільки мовні значення й асоціації, але й різні фактори мовленнєвої ситуації, з якою пов'язане висловлення, умови комунікації, характерні риси автора, його уявлення й оцінки тощо.

Таким чином, інформативно-референційний смисл висловлення – це та інформація, яка передається мовцем і сприймається слухачем на основі змісту, що виражається мовними засобами у поєднанні з контекстом і мовленнєвою ситуацією. В основі інформативно-референційного смислу висловлення лежить план змісту тексту, що є його денотативною основою, яка відображає конкретну денотативну ситуацію дійсності. Корєферентними висловленнями, таким чином, будуть ті, що мають спільний (інваріантний) план змісту тексту, який зберігається при будь-яких синонімічних перетвореннях³. Маючи спільний план змісту

¹ Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – С. 3–75.

² Лейкина Б. М. К проблеме взаимодействия языковых и неязыковых знаков при осмыслении речи // Лингвистические проблемы функционального моделирования речевой деятельности. – Л., 1974. – С. 98.

³ Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978. – С. 109.

тексту, кореферентні висловлення розрізняються способом номінації, способом репрезентації й актуалізації смислу тексту.

Виходячи з основних функцій мови, можна виділити такі компоненти (експоненти) інформативно-референційного змісту висловлень: 1) власне номінативний (зовнішньоситуаційний, репрезентативний, фактичний, денотативний, референтний, диктумний, предметно-реляційний тощо); 2) стилістичний; 3) прагматичний; 4) модальний; 5) емоційний; 6) суб'єктивний; 7) комунікативний та ін. Усі ці компоненти становлять загальний (комплексний) інформативно-референційний смисл конкретного висловлення. Основним його експонентом є власне номінативний, чи референтно-репрезентативний смисл, який лежить в основі кореферентності співвідносних висловлень, інші експоненти є додатковими. Таким чином, кореферентні висловлення, маючи спільний репрезентативний (референційний) зміст, розрізняються додатковими експонентами смислу. Наприклад: *Ах, нікого так я не любив, як вітра вітровіння* (П. Тичина) і *Нікого так я не любив, як вітра вітровіння*. Перше висловлення відрізняється від другого емоційним компонентом, що виражає безпосередню реакцію мовця щодо висловленого. Кореферентне висловлення *У ній задріснів!* відрізняється від стилістично нейтрального висловлення *Вона задрісна* передусім стилістичним компонентом, що робить його експресивним, завдяки імпліцитному вираженню нових відтінків значення, зокрема квантитативності (значної міри вияву ознаки).

Усі додаткові експоненти інформативно-референційного смислу залежать значною мірою від інтелектуально-комунікативної діяльності мовця, якою зумовлюється варіативність (формально-семантична, кореферентна співвідносність) висловлень, пор.: *Дідусь спостерігав за грою онуків // Дідусь спостерігав, як граються онуки*.

Смислову організацію простого (семантично елементарного) речення становлять такі різновиди інформативно-референційних значень: 1) основне номінативне значення (репрезентативний смисл); 2) прагматичні смисли; 3) авторизовані; 4) інтерпретаційні; 5) актуально-ієрархізуючі; 6) емоційно-експресивні. Більш детальний аналіз дає змогу виділити в інформативно-референційній структурі висловлення такі експоненти смислів: 1) репрезентативний (денотативний); 2) емотивний; 3) волюнтативний;

4) каузативний; 5) конотативні смисли (стилістичні, афективні, експресивні, емоційні, образні); 6) модальні смисли (необхідності, повинності, бажання тощо); 7) ілокутивний; 8) перцептивний (чуттєвого сприймання); 9) негаційний; 10) рогаційний; 11) перформативний; 12) апелятивний; 13) контекстуальний (метатекстовий); 14) фазисні смисли; 15) модифікуючі смисли; 16) актуально-ієрархізуючі смисли; 17) функтивні смисли (приєднання, протиставлення, зіставлення та ін.).

Окремі смисли можуть оформлятися пропозиційно і вважатися основними в тих чи інших висловленнях. Інші є доповнюючими, додатковими смислами.

Основне номінативне (репрезентативне, денотативне) значення висловлення – це відображення позамовної ситуації. Наприклад, у реченні *Мати хворіє* передана номінація відношення між суб'єктом і його станом як процесом. У реченні *Мати хвора* передається те саме номінативне значення, але вже без вказівки на процес тривання стану.

До основного номінативного значення можуть входити фазисні й модальні значення предикативного відношення між суб'єктом та предикатом (пор.: *Мати продовжує хворіти // Мати продовжує бути хворою; Невістка не хоче (не може) терпіти // Невістка не хоче (не може) бути терплячою.*

За номінативною функцією речення (висловлення) поділяється на такі підтипи:

1) висловлення, що називають ситуацію реальної дійсності (розгорнуту чи згорнуту пропозицію);

2) висловлення, що називають відношення між ситуаціями;

3) висловлення (чи частини висловлень), що називають суб'єктивні смисли, пов'язані зі ставленням мовця до висловленої думки, виражають власне ситуацію мовця (персуазивні, оцінні, метатекстові та ін.);

4) перформативні висловлення, тобто висловлення, еквівалентні дії, вчинку самого мовця чи іншого учасника ситуації (*Я обіцяю тобі написати // Я обіцяю, що напишу тобі*), або такі, що виражають ситуацію між кількома учасниками акту мовлення (міжособистісну ситуацію): *Я прошу тебе написати мені листа // Я прошу, щоб ти написав мені листа.* Перформативні висловлення пов'язані з комунікативним наміром суб'єкта-мовця чи

суб'єкта взагалі виразити згоду із співрозмовником, згоду на пропозицію, заперечення, наказ тощо.

До структури семантично неелементарних висловлень входить чимало компонентів із синкретичними (симультанними) смислами. Симультанні значення пов'язані із здатністю синтаксем у певних синтаксичних позиціях набувати багатозначності, при можливості розгортати одне із своїх потенційних, імпліцитно виражених значень. Пор.: *Хлопець захворів* (значення предиката і причини) і *не прийшов на заняття // Хлопець не прийшов на заняття через хворобу // Хлопець не прийшов на заняття, бо захворів*. У висловленні *Уперта людина нестерпна* слово *уперта* симультанно виражає атрибутивне значення і значення причини чи умови (імпліцитно): *Людина нестерпна, бо уперта // Людина нестерпна, коли вона уперта*.

1. Репрезентативний смисл висловлення – це основний (денотативний) смисл висловлення, що полягає у номінації, репрезентації відношення повідомлюваного до конкретного референта дійсності, предмета думки тощо.

Висловлення може мати один репрезентативний смисл (просте, одноелементне, елементарне) або декілька (ускладнене, неелементарне, складне). Так, просте неелементарне висловлення має декілька репрезентативних смислів (один основний і додаткові репрезентативні смисли). Наприклад: *Юрась уявляв маму молодою // Юрась уявляв, якою мама була молодою*. Додаткові репрезентативні смисли в простих неелементарних висловленнях мають досить часто непряме, конденсоване вираження.

Репрезентативні смисли розповідного (стверджувального і заперечного), питального, бажального і спонукального речень, а також оцінні смисли (типу *Я вважаю його хорошим спеціалістом*) є в основному пропозитивними. Пропозиції, виражені предикативними (дієслівними, іменними й прислівниковими) комплексами, прийнято називати актуалізованими.

Неактуалізовані пропозитивні смисли виражаються дієприкметниками, дієприслівниками, інфінітивами, девербативами й деад'єктивами, займаючи ту чи іншу другорядну, потенційно предикатну позицію в структурі речення (висловлення). Наприклад, у реченні *Після повернення сина з армії сім'я переїхала жити в місто* неактуалізована пропозиція виражена девербативом *після*

повернення. Досить часто кореферентні висловлення розрізняються співвідношенням актуалізованих і неактуалізованих пропозитивних смислів.

Пропозитивний смисл, що є основою репрезентативного змісту висловлення, формується центральною роллю предиката. Типи пропозитивних смислів в основному визначаються за семантичними різновидами та синтаксичними потенціями предикатів¹. Відповідно до семантики предикатів виділяються такі основні типи пропозиційних смислів речень (висловлень): 1) екзистенції, або буттєвості; 2) ідентифікації, або тотожності; 3) найменування; 4) характеристизації².

Семантика дієслова і його синтаксична еквівалентність безпосередньо впливає на формування семантичної структури речення. Крім того, в кожному реченні констатаційного плану, незважаючи на семантику предиката, відображається загальне екзистенційне значення, буття якоїсь субстанції. Значення буття, як відомо, в іменних реченнях експліцитно виражається за допомогою дієслів-зв'язок – *бути, являти собою, виявлятися*. Напр.: *Хлопець (є) здоровий. Хлопець був здоровий. Хлопець виявився здоровим*. Крім значення буття, основним значенням цих речень є відношення характеристизації. Додатково вноситься значення констатації буття і в речення з іншими дієсловами-зв'язками, наприклад: *Хлопець став здоровим // Хлопець виздоровів*.

Таким чином, значення *буття*, яке в чистому вигляді існує лише у власне буттєвих реченнях типу *Студент Петренко був на заняттях, а Іваненка не було* чи в іменних реченнях типу *Весна, Весняний вечір, Тиша*, де значення буттєвості передається синтаксично, може бути додатковим експонентом референційного смислу, наприклад, речень ідентифікації, власне номінації чи характеристизації. Так, при дієсловах зовнішнього чи внутрішнього вияву предикативної ознаки (*виглядати, почуватися, видаватися* тощо) на значення буття, виявлення накладається ознака способу

¹ Абрамов С. М. Синтаксические потенции глагола: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1968. – С. 453.

² Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – С. 18; Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 485.

дії, пор.: *Хлопець виглядав здоровим (Хлопець був (яким?) здоровим і виглядав (як?) ніби здоровий)*; при дієсловах стану *сидіти, лежати, стояти, рости, жити, вмирати* тощо словоформа орудного відмінка, наприклад, *здоровим (Хлопець ріс здоровим)* має декілька значень (*ріс яким? і як?, в якому стані?* Референційний зміст такого висловлення розкладається на такі смисли: *Хлопець ріс* (дія) + *Хлопець був здоровий* (стан) + *Хлопець виглядав ніби здоровий* (спосіб існування)¹. Подвійний (дулексивний) зв'язок синтаксеми здоровий породжує накладання (суміщення) референтних значень, які можуть розгортатися в окремі референційні смисли, утворюючи два кореферентних висловлення.

Таким чином, в основі кореферентних співвідношень лежить загальний інформативно-референційний зміст речення, що становить суму референційних смислів, а не граматичне значення речення чи його семантична структура, як вважають деякі дослідники. Кореферентними є висловлення, що мають спільний репрезентативний смисл.

2. Прагматичні смисли у структурі інформативно-референційного змісту висловлень

Прагматичний аспект семантики висловлення охоплює всі ті значення, що залежать безпосередньо від мовця – автора висловлення. Прагматичний компонент у значенні висловлення має досить різноманітний характер і володіє потенційною здатністю розгортатися у додатковий пропозитивний смисл, яким ускладнюється зміст основного повідомлення. Різновидом прагматичних смислів є перформативний.

Перформативні (від лат. *performato* – дію) – це висловлення, еквівалентні дії, вчинку суб'єкта. Перформатив входить у контекст життєвих подій, створюючи комунікативну чи міжсуб'єктну ситуацію. Це здебільшого висловлення, що виражають дію самого мовця у вигляді клятви, присяги, заповіту, наказу, запрошення, заборони, дозволу тощо. Вони можуть бути як моносуб'єктними, так і двосуб'єктними. Моносуб'єктними є переважно висловлення з основним предикатом, що має значення клятви, присяги.

¹ Чеснокова Л.Д. Метод вопросов в системе методов при определении синтаксических отношений (на материале конструкций с творительным предикативным) // Синтаксические связи и отношения: Сб. статей. – Ростов-на-Дону, 1972. – С. 8.

Напр.: **Я обіцяю прийти** на вечір зустрічі з випускниками // **Я обіцяю, що прийду** на вечір зустрічі з випускниками. Дво- чи полісуб'єктивними є висловлення з потенційним вторинним суб'єктом і потенційним вторинним предикатом. Пор.: **Я прошу тебе прийти** на вечір зустрічі з випускниками // **Я прошу, щоб ти прийшов** на вечір зустрічі з випускниками, **Я не дозволю тобі образити старших** // **Я не дозволю, щоб ти образив старших**. Перформативними можуть бути і висловлення безособові та неозначено-особові, пор.: **Ой, наказано і загадано всім козаченькам у військо йти** (Словник Б. Грінченка, II, 45) // **Ой, наказано і загадано, щоб усі козаченьки у військо йшли; Мені раjali поїхати на три роки в Січ** (О. Стороженко) // **Мені раjali, щоб я поїхав на три роки в Січ**.

Перформативні висловлення є різновидом номінативних синтаксичних засобів, що здійснюють позначення перформативності (чи, за терміном Дж. Остіна, ілокутивного акту) у випадку, коли мовець виступає одночасно і суб'єктом (пор.: **Хлопець пообіцяв прийти** на вечір зустрічі з випускниками). При цьому здійснюється насамперед констатація факту за допомогою висловлення, а отже, його номінативна функція. Перформативні (чи ілокутивні) дієслова (типу: *учити, бажати, просити, домагатися, радити, раjати, навчувати, погрожувати, перешкоджати, (не) давати, (не) дозволяти, (не) погоджуватися, забороняти, наказувати, заперечувати, обіцяти, казати, хвалити, нахвалятися* тощо) вводять у висловлення нову пропозицію.

Прагматичний аспект висловлень проявляється у безпосередньому відношенні мовця до адресата (співрозмовника), до ситуації повідомлення та до інших учасників мовленнєвого акту чи поза ним, а також у відношенні мовця до висловленої ним думки, до виділення й уточнення ним окремих її елементів тощо. Прагматичний аспект пов'язаний з емоційним станом мовця, його прагматичними інтенціями та компетенціями, його здатністю до моделювання ситуації дійсності тощо.

Прагматичний аспект охоплює висловлення, безпосередньо пов'язані з ситуацією мовлення. Пряме відображення ситуація мовлення знаходить у т. зв. прямій мові, а також у діалогах. Непряма мова, що передає номінацію ситуації мовлення, знаходиться з прямою мовою у кореферентних співвідношеннях.

3. Авторизовані смисли як експоненти інформативно-референційної структури висловлень

Авторизовані смисли є різновидом суб'єктивних смислів, що також пов'язані з особою мовця, автора повідомлення. Це *модально-волюнтативні* смисли, *перцептивні* та *емоційно-оцінні*. Наприклад: *Я вважаю Петренка добрим фахівцем // Я вважаю, що Петренко добрий фахівець; Микола зустрів Галину веселу та щасливу // Микола зустрів Галину, і була вона веселою та щасливою; Учитель оцінив вчинок учня як негідний // Вчинок учня негідний – так оцінив учитель* тощо.

В авторизованих висловленнях вживаються дієслова таких семантичних груп: 1) *називання, іменування (називати, дражнити, прозивати)*; 2) *перцептивні (уявляти, бачити, знати, згадувати, снити* тощо) і 3) дієслова типу *зобразити, змалювати, показати, оголосити* тощо. Наприклад, перцептивні дієслова типу *бачити, зустріти* із значенням сприймання утворюють речення потенційно поліпропозиційне (*хтось бачить когось; таким той є; він виглядає так-то; це було тоді-то*). Наприклад: *Микола зустрів Надію юнкою*.

- 1) *Микола зустрів Надію* (закінчення констатації дії),
- 2) *Надія була юнкою* (непряме значення констатації стану);
- 3) *Надія виглядала юнкою* (ніби юнка) – непряма констатація перцепції (сприймання) об'єкта з відтінком обставинного значення способу дії);
- 4) *Микола зустрів Надію, коли вона була юнкою* (два референційні смисли, об'єднані вказівкою на умову);
- 5) *Коли Микола зустрів Надію, вона була юнкою* (два референційні смисли, об'єднані вказівкою на час);
- 6) *Микола зустрів Надію; вона (Надія) була юнкою* (два референційні смисли, об'єднані відношеннями одночасності подій) тощо.

Порівняймо кореферентні співвідношення авторизованих висловлень: *Кілька років тому бачив він його заклопотаним, очманілим, задуреним безліччю справ* (О. Гончар) // *Кілька років тому бачив він його: був він заклопотаним, очманілим, задуреним безліччю справ; Я не думав зустріти тебе в такій ролі* (Ю. Збанацький) // *Я не думав, що зустріну тебе і ти будеш в такій ролі; Надійшла Горпина в комору і застала Мотрю в сльозах* (П. Мирний) // *Надійшла Горпина в комору і застала Мотрю, яка була в сльозах*.

4. Каузативні смисли в інформативно-референційній структурі висловлень

Казуативні висловлення – це висловлення, пов'язані з впливом суб'єкта на об'єкт, що іноді призводить до його заміни, перетворення в іншу якість. **Казуативні смисли** зумовлені вживанням дієслів *зробити, поставити, змусити, визнати, назначити, заборонити, позбавити* тощо. Наприклад: *Місяці війни зробили дівчину зосередженою і децю дорослішою* (Л. Дмитерко). *Хто мене поставив сторожею серед руїн і смутку?* (Леся Українка).

Казуативні дієслова характеризуються внутрішньо мотивованим значенням шкоди чи вигоди (зробити когось якимсь чи позбавити когось чогось). Це, наприклад, дієслова з префіксом *о-*: 1) типу *оздоровити, оцчасливити, осучаснити, освіжити, омолодити, оновити, охолодити* тощо. (з відтінком вигоди) і 2) типу *осиротити, оказенювати, окалічити, окатоличити, онімечити, очорнити, опоганювати, опошлювати* тощо (з відтінком шкоди). Наприклад: *Такий поворот справи просто оцчасливив Яцубу* (О. Гончар) // *Такий поворот справи зробив так, що Яцуба став щасливим; Пройшов невеликий дощ і освіжнив листя* (О. Донченко) // *Пройшов невеликий дощ і зробив так, що листя стало свіжим*.

Значну групу казуативних дієслів у сучасній українській мові становлять дієслова з префіксом *обез-*, як-от: *обезглуздити, обездолити, обезземелити, обезкрилити, обезлюднити, обезнадіяти, обезплодити, обезправити, обезсилити, обезславити, обезсмертити, обезталанити, обезчестити*; похідні від іменників з прийменником *без* чи прикметників з префіксом *без-*, пор.: *обезглуздити* – позбавити глузду, зробити безглуздим ("Голови ви буї! Який вас **обезглуздив** кат?" (І. Котляревський), *обезземелювати* – позбавляти землі, робити безземельними ("При скасуванні кріпосного права поміщики дуже **обезземелювали** кріпаків" (З підручника); *обезсилити* – позбавити сили, зробити безсилим ("...Отже, життя... скалічило, **обезсилило** її душу"(І. Франко).

Відтінок казуативності підсилюється і суфіксом *-и-*. Порівняймо дієслівні форми з однотипним лексичним наповненням, що мають суфікс *-и-* і позбавлені казуативності, як-от: *осиротіти – стати сиротою; оніміти – стати німим; окалічити – стати калікою* тощо. (Наприклад: "Я **онімів** би, **здичавів** (М. Ірчан)

та висловлення, ускладнене каузативним смислом: “*Сам не оглух – других не онімиє*” (Т. Бордуляк).

5. Модифікуючі та інтерпретаційні смисли

Модифікуючі та інтерпретаційні смисли пов'язані з особливостями формальної організації речення. Форми слів завжди зберігають своє граматичне значення, яке визначає собою семантику структурної схеми речення. Тому у співвідносних висловленнях “при збігу семантичних компонентів зберігається та відмінність у значеннях, яка йде від семантики схеми”¹. Цим пояснюється, наприклад, те, що як з боку власне граматичного, формального, так і з боку семантики структурних схем “члени співвідношень за жодних умов не дублюють один одного”². Вони здебільшого бувають різними у кореферентних висловленнях. Пор.: “*В аудиторії шумно*” // “*В аудиторії шум*” // “*В аудиторії шумлять*”.

Усі три речення називають ту саму ситуацію, тобто мають спільне референтне значення. Однак **інтерпретаційні смисли** в кожному реченні різні, вони пов'язані з ономасіологічними характеристиками різних частин мови (наприклад, прислівника, іменника, дієслова). Так, у першому реченні дія-стан мислиться як незалежна від суб'єктів. У другому стверджується про наявність певного стану як окремої субстанції, що існує незалежно від суб'єктів. У третьому реченні виражається дія, пов'язана з неозначеним, але існуючим суб'єктом (чи суб'єктами).

Інтерпретаційні смисли пов'язані також з модифікацією відношення дії до суб'єкта (“означена особовість”, “неозначена особовість”, “узагальнена особовість”) чи з деагентивністю³. Наприклад: *Йона атаковано* з усіх боків: він мусить згодитися, щоб його дочку *оглянули* (М. Коцюбинський) // *Йона атакували* з усіх боків: він мусив згодитися, щоб його дочку було *оглянуто*;

¹ Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2. Синтаксис. – М., 1980. – С. 125.

² Литвин Л.П. Префиксально-предложные корреляции и вариантность // Лексична і синтаксична деривація в українській мові. – К.: Педінститут ім. О. М. Горького, 1983. – С. 125.

³ Белошапкова В. А., Шмелева Т. В. Деривационная парадигма предложения // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 1981. – № 2. – С. 49; Золотова Г. А. Развитие некоторых типов именных двусоставных предложений в современном русском языке // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 298;

При вологій погоді асфальтове покриття робити не рекомендується (З журналу) // *При вологій погоді асфальтове покриття робити не рекомендують* // *При вологій погоді асфальтове покриття робити не рекомендовано*; *Три тижні про Романа не було чуток...* (В. Бабяк) // *Три тижні про Романа не було чути* // *Три тижні про романа не чули* тощо.

До модифікуючих можна зарахувати і значну кількість функтивних смислів, що входять у референційний смисл складних висловлень.

Інтерпретаційні смисли пов'язані з інтерверсивним перегрупуванням компонентів структури висловлення, що веде до зміни семантики у зв'язку із зміною синтаксичної позиції. Наприклад: *Тут мені безпечно* (І. Нечуй-Левицький) // *Тут я в безпеці*; *Починалась весна, бездоріжжя, скрізь розмило шляхи...* (С. Скляренко) // *Починалась весна, бездоріжжя, скрізь розмиті шляхи*; *Він справедливо вважався кращим оратором в полку і дивізії* (О. Гончар) // *Його справедливо вважали кращим оратором в полку і дивізії*; *–Як спалося, як відпочивалось, Степане Васильовичу?* (М. Стельмах) *–Як спали ви, як відпочивали, Степане Васильовичу?*

6. Актуально-ієрархізуючі смисли

Актуалізація та ієрархізація смислів, як уже зазначалося, пов'язана з їх "перегрупуванням" у структурі висловлення. Ці смисли значною мірою залежать від комунікативного завдання та актуального членування речення. Зміна порядку членів речення та логічного наголосу може змінювати і смислову організацію речення. Про роль актуально-ієрархізуючих смислів у формуванні семантичної структури речення йдеться, зокрема, в праці Н.Д. Арутюнової "Предложение и его смысл". Автор говорить про відмінність у семантиці висловлень: *Раскольников убил старуху і Старуху убил Раскольников*, зазначаючи, що останнє речення є кореферентним з реченням *"Раскольников – убийца старухи"*¹.

Спостереження над реченнями тотожності (А.В. Добіаш, О.О. Шахматов, О.М. Пешковський, А.Б. Шапіро та ін.) свідчать про те, що до їх аналізу слід підходити не з граматичної точки зору, а з точки зору актуального членування². Наприклад, кореферентними є такі висловлення, що різняться комунікативно-ієрархізуючими

¹ Арутюнова Н. Д. Зазначена праця. – С. 13.

² Золотова Г. А. Зазначена праця. – С. 298.

смыслами: *Не обов'язково бути великим знавцем, щоб відчувати глибину маминої пісні* (В. Скуратівський) // *Бути великим знавцем – не обов'язково, щоб відчувати глибину маминої пісні* // *Щоб відчувати глибину маминої пісні, – не обов'язково бути великим знавцем* тощо.

7. Оцінно-експресивні смисли

Оцінно-експресивними смислами є різновиди комунікативно-суб'єктивних смислів, що мають ускладнюючий характер. Пор.: *Природа – чудова // Яка чудова природа! // Природа – чудо!; Він змінився // Як він змінився! // Ну й змінився ж він!* тощо. Актуалізаторами цих смислів є частки, вигуки, повтори, порядок слів та інтонація. Пор.: *А вітер, вітер, вітер!.. Який палючий вітер!* (Л. Костенко). *Що то були за очі!* (О. Гончар).

Оцінно-експресивні смисли часто трактуються в теоретичній лінгвістиці як стилістичні значення¹. Деякі мовознавці твердять, що стилістичне значення не є лінгвістичною категорією², однак це не відповідає дійсності. В.І. Кононенко з цього приводу справедливо зауважує, що стилістичне значення синтаксичних засобів оцінюється як елемент загально-семантичного плану, як додатковий значимий момент у їх граматичному значенні, а стилістичні функції – як складова частина, невіддільний компонент комунікативної функції³.

О.В. Бондарко називає різноманітні *конотативні смисли* (стилістичні, експресивні, емоційні, образно-поетичні тощо) *афективними компонентами смислу*. Афективний компонент смислу, – зазначає учений, – це інформаційний результат гри конкретних мовних засобів – результат, який в принципі може бути досягнутий і іншими засобами та який зумовлюється взаємодією конотативних елементів плану вираження⁴.

Р.Г. Пиотровський визначає *афективні смисли* як *різновид інформації, що володіє естетичним впливом і характеризує експресивно-оцінне й естетичне сприймання мовного знака, узагальнене в його конотаті*⁵.

¹ Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 40.

² Мухин А. М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица // Вопросы языкознания. – 1961. – № 3. – С. 53–65.

³ Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. – К.: Вища шк., 1976. – С. 23

⁴ Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978. – С. 107.

⁵ Пиотровский Р. Г. Текст, машина, человек. – Л., 1975. – С. 13.

*Естетична (поетична, образна) функція синтаксичних одиниць (висловлень), а також засоби творення експресивності на основі емоційно-експресивної сполучуваності лексем, в результаті чого якраз і передаються різні відтінки емоційно-оцінного забарвлення (схвалення, осуду, зневажання, насмішки, глузування, жарту тощо) досліджуються в стилістиці. Однак проблема кореферентності синтаксичних одиниць торкається частково і питання про експресивність висловлень, оскільки існує ряд синтаксичних побудов, що безпосередньо пов'язані з поняттям експресивності (зокрема через імпліцитне вираження багатьох синтаксичних значень: буття, наявності, квантитативності, модальних значень необхідності, повинності, спонукальності тощо). Наприклад: **Повернутись би в юність!** // **Якби можна було повернутись у юність!**; // **Нікому у світі Вже не знищить цей рідкісний скарб** (Л. Забашта) // **І ніхто у світі вже не зможе знищити цей рідкісний скарб; Тані Братчиковій бути б кінозіркою – золоте волосся, блакитні очі й ніжний рум'янець** (З журналу) // **Таня Братчикова могла б бути кінозіркою, бо має золоте волосся, блакитні очі й ніжний рум'янець.***

Підібрати для аналізу чисто граматичні висловлення, позбавлені різних стилістичних, прагматичних, емоційно-експресивних та ін. значень, – означало б не розкрити повністю чи й взагалі явища кореферентності в синтаксисі. Адже співвідносність синтаксичних одиниць, як відомо, якраз і ґрунтується на відтінках у семантиці, які вносяться будь-якою зміною синтагматичного порядку.

Комплексний підхід до вивчення речення змушує розглядати його не лише як одиницю формування, вираження і повідомлення думки, але й як продукт інтелектуально-комунікативної діяльності мовця, який за своєю інтуїцією, відповідно до лінгвістичних та комунікативних знань використовує той чи інший виражальний засіб з арсеналу співвідносних форм і конструкцій.

Таким чином, кореферентні висловлення різняться, при спільності номінативно-репрезентативного (референційного) смислу, насамперед модифікуючими, інтерпретаційними, конотативними та актуально-ієрархізуючими смислами в загальній інформативно-референційній структурі номінації ситуації.

Семантика мови і тексту: Зб. статей VI Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 118-126.

Гуйванюк Н.В.

"Мовна картина світу" українців засобами синтаксису

Мова – це самобутній духовний продукт, наслідок величезної інтелектуальної праці кожного народу, феномен його культури, національної ментальності. І хоч кожна мова виявляє певну лінгвістичну близькість до інших мов (спільні риси отримали назву мовних універсалій), саме її специфічні, самобутні риси, що проявляються на всіх рівнях системи (фонетичному, лексичному, словотвірному, граматичному), формують "мовну картину світу", "дух" мови, за визначенням В. Гумбольдта. Кожний народ, як і кожна окрема особистість, мислить по-своєму, сприймає навколишнє життя відповідно до свого біологічного характеру. Від покоління до покоління передаються мовні закони, стають мовною традицією. У мові відображаються процеси мислення і світовідчуття народу, його "розумова енергія", своєрідний колорит образного слова тощо. "Мова – це дім духу" – так означили "образ мови" і вчені ХХ ст.¹.

Відстоюючи самобутність української мови і літератури, К. Михальчук у "Відкритому листі..." (1886) до О.М. Пипіна писав: "Не численністю творів і не розміром світового значіння міряється висока цінність і велика приваблива сила української літератури, а тим, що в її скромнім змісті і формі жива душа багатоміліонового українського народу знаходить те, чого не знайде в жодній літературі світа. В своїй рідній літературі і мистецтві ми знаходимо себе самих, своє власне жите, своє інтимне побутове і природне окруженне, свої чисті звичаї, ідеали і смаки, свою живу душу, свого багатостраждального генія народного... Крізь призму творів нашої національної творчості ми краще, безпосередніше бачимо і відчуваємо живу особу людську, споглядаємо найменший рух її життєвого пульсу, відчуваємо найменше тремтіння її життєвих радощів і смутку і глибше входимо

¹ Степанов Ю. С. Изменчивый "образ языка" в науке ХХ века // Язык и наука конца ХХ века. – М., 1995. – С. 7.

в найбільш сокровенні думки, змагання і надії людськості"¹. К. Михальчук визначив чимало принципів відмінностей між українською та російською мовами, вказавши на самотність їх як окремих мов, що тісно пов'язані з різними етносами.

Аналіз будь-якої мови в етнологічному аспекті доводить, що це колективний витвір духовної енергії народу.

Дух мови міститься у її національній специфіці, – підкреслював О.О. Потебня: "Мову й дух, як послідовні прояви духовного життя, як можемо, разом повинні виводити з "глибини індивідуальності", тобто із душі як початку, що утворює це явище і обумовлює їх своєю потаємною сутністю"². Говорячи про тісний зв'язок мови і мислення, учений радив дуже уважно ставитися до кожної граматичної форми. Наприклад, за наявності варіантних форм О.О. Потебня наголошував на тому, що "заміна простої форми не є лише латка на старому платті, а створення нової форми людської думки"³.

Подібні висловлювання знаходимо і в "Граматиці української мови" В. Сімовича, який був переконаний, що дух народу проявляється передовсім у його мові, а вже потім у звичаях, традиціях, вчинках тощо. Кожна мова, вважав В. Сімович, має свою характеристичну будову, свою власну прикметну словотворчість, форми вислову. Навчитися мови, на його думку, означає не лише вміти говорити тією мовою, а й думати тією мовою, використовуючи при цьому у всій різноманітності лексичні й граматичні ресурси. "Тільки ж учитися мови зі словарів... – це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська – слова будуть українські, дух мови – буде чужий", – підкреслював автор граматики⁴. У своїй праці він постійно радить надавати перевагу тій граматичній формі, яка більше властива українській мові, звертає увагу на національно-специфічні риси граматичної системи української мови.

Про те, що дух мови – це передусім її синтаксис, стверджував М. Гладкий. Саме в синтаксичній системі, в будові фрази втілюється спосіб мислення, мовні інстинкти індивіда, що належить

¹ Ніковський А. К. Михальчук як фільольог // Літературно-науковий вісник. – Річник XVII. – Т. LXV. – К., 1914. – С. 84.

² Потебня А. А. Мысль и язык // Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 69.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1,2. – М., 1958. – С. 66.

⁴ Сімович В. Граматика української мови. – Київ-Лейпціг, 1919. – С. 23.

до певного етносу. Найкраще дух мови, спосіб національного мислення відображено в народній складні і становить "своєрідний колорит індивідуальності мови"¹.

Українська синтаксична система як найважливіший чинник національної свідомості відображає всю складність "української душі", характерними рисами якої є шляхетність, внутрішній аристократизм, м'якість характеру, емоційність, меланхолійність та ін.² Тому, на думку української дослідниці Олени Курило, "своєрідним характером, тим так званим "духом" своєю мова спирається передусім на стилістиці, складні [синтаксисі – *Н.Г.*], фразеології та словотворі"³.

Синтаксис вивчає зв'язне мовлення, що є результатом інтелектуально-пізнавальної діяльності етносу, "відкриває розум", за висловленням автора однієї з перших граматичних праць М. Смотрицького.

Синтаксис народної мови виявляє властиву даній нації "звичку думати", розкриває "українську душу", характерними рисами якої є шляхетність, внутрішній аристократизм, емоційність, меланхолійність та ін. Саме такою постає мова творів кращих українських письменників, що стилізували її під мову народну (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, Борис Грінченко та ін.).

Мовознавці 20-х–30-х рр. (О. Курило, М. Гладкий, О. Синявський, С. Смеречинський, М. Сулима та ін.), що наголошували на потребі повернути українській мові її специфічно національні риси, звертали увагу саме на синтаксичні звороти та конструкції, адже граматики – це наука про закони побудови мовних одиниць, які використовуються у процесі безпосереднього людського спілкування і прямо відображає спосіб мислення. Саме граматики найповніше відображає "живе життя мови", "безпосередню дійсність думки", "філософію людського слова", а отже й "мовну картину світу".

Дослідники граматичної самобутності української мови, вказуючи на "поправні", за їх термінологією, форми проти "хибних" синтаксичних форм, керувалися так само передусім тим, наскільки

¹ Гладкий М. Практический курс украинского языка. – К., 1924. – С. 100.

² Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.

³ Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – Краків; Львів, 1942. – С. 7.

поширений той чи інший зворот у мові народній та в мові кращих знавців українського слова, і радили обминати все те, "що могло б відбивати суб'єктивною вподобою"¹. Наприклад, проаналізувавши мову окремих популярних науково-публіцистичних видань в Україні в 20–30х рр., О. Курило зазначає, що подекуди українська мова "стає в такій мірі неприродна й штучна, що перестає бути українською мовою", а така мова "затемнює думку", "задержує духовий розвиток" української інтелігенції. Думка ж повинна пливати "за народною психологією", – підкреслювала дослідниця. Слова, словосполучення, зв'язки слів у фразі ("складня мови"), "зв'язані з уявами, з асоціацією уяв, що багатьма своїми фактами йшли в процесі свого створення відмінним для кожного народу шляхом, залежно від різних умов в найширшому розумінні", – писала дослідниця і тому була переконана, що "народ у своєму розвитку твердим кроком ступає тільки тоді, коли має за підставу ту живу, рідну мову, що її віками викохала собі народна психологія", а тому потрібно "вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди"².

Вивчення синтаксичної системи з позицій етнолінгвістики не може на сьогодні похвалитися вичерпністю, хоч, правда, деякі дослідники (В.І. Кононенко, В.В. Жайворонок та ін.) привертають увагу і до етнолінгвістичного вивчення сфери синтаксису словосполучень і граматичних форм, "етносимволіки форми слова, висловлення"³, а також до тексту в цілому.

Українська мова в її сучасному вияві засвідчує значну кількість давніх (архаїчних) граматичних форм, які широко вживаються у розмовній мові та територіальних діалектах. Це свідчить про давність і самобутність її граматичних традицій, що й складають національну специфіку побудови української фрази. Завдання дослідників – "побачити", актуалізувати ці форми, почасти уже дещо периферійні в літературній мові через чужомовні впливи й інші причини, що мали часто й ідеологічне

¹ Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне "Я". – К.: Академія, 2001. – С. 11.

² Курило О. Зазнач. праця. – С. 8.

³ Див. праці: Кононенко В. Рідне слово: Підр. Для шкіл із погл. вивч. укр. мови... – К.: Богдана, 2001. – С. 112–118; Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – 2001. – №5. – С. 59.

підґрунтя – як, наприклад, в тоталітарному радянському суспільстві, яке проголосило єдиноправильним гасло про "злиття" мов, нівелювання національно специфічного. Про це, зокрема, Ю. Шевельов писав так: "...Радянська система встановлює контроль над структурою української мови; забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, правописні і орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, близькі до російських або й живцем перенесені з російської мови"¹. Тому, говорячи про синтаксичні засоби створення мовної картини світу, звернемося до українських граматичних праць 20-30-х рр. ХХ ст. Метою їх створення було репрезентувати єдину, соборну, українську граматичну систему, яка б достатньою мірою виявляла самобутність української мови, зберігала її національний дух – національний код нації.

Специфічними, характерологічними рисами української "складні" (українського синтаксису) автори граматичних праць (В. Сімович, а за ним і інші мовознавці), вважали:

- 1) перевагу дієслівного вислову над іменниковим;
- 2) великий нахил до безпідметових речень та "неособових" висловів у формах пасивного стану (*Поховали козаченька, Козаченька вбито*). Українська мова знає чимало способів такого "неособового" вислову (у формі 2-ої особи однини, 3-ої особи однини, 1-ої особи множини, 3-ої особи множини, форми дієприслівникові, інфінітивні, вигуківі дієслівні форми (типу *сін, скік, дзень* тощо).

Однією з характерологічних ознак українського синтаксису є порівняно висока частота вживання односкладних речень з безособовою дієслівною формою на *-но, -то*, при якій можлива форма прямого об'єктного поширювача². Подібні речення зафіксовані у ранніх пам'ятках давньоруського і староукраїнського періоду розвитку української мови³. Активно фіксують ці форми українські народні пісні та календарно-обрядова поезія. Наприклад: *В неділеньку рано по всім село заграно. Заграно, забубнено, бояри побуджено* (Нар. тв.).

¹ Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне "Я". – К.: Академія, 2001. – С. 3.

² Історія української мови: Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 285.

³ Німчинов К. Український язык в минулому і тепер. – Харків: Держ. вид-во України, 1926. – С. 63.

За спостереженнями польської дослідниці Д. Вечорек, українські безособові конструкції є дещо ширшими семантично, ніж аналогічні конструкції польської мови. Тобто, якщо суб'єктом дії при формі на *-но*, *-то* у реченні польської мови може бути тільки людина, то в українській мові суб'єктом може виступати істота взагалі. На відмінність цих речень в українській та чеській мові звертає увагу Ф. Андерш. Основна відмінність між чеським та українськими предикативними формами на *-но*, *-то* полягає в тому, що в чеській мові ці форми взагалі не виявляють здатності керувати знахідним відмінком іменника чи займенника¹. Широко вживаються в українській мові безособові незмінні форми, наприклад, у фразах, в основі яких лежить невідома причина даного явища, які виражають спонтанну дію без вказівки на її виконавця, як-от: *Сказано: хороша слава сягає далеко, а погана – ще далі* (Г. Барвінок); *Ой у полі жито копитами збито. Під білою березою козаченька вбито. Ой убито, вбито, затягнуто в жито, Червоною китайкою личенько покрито* (Нар. пісня).

За умови одночасної вказівки на суб'єкт та об'єкт дії утворюється в українській мові тричленна (трикомпонентна) структура. Як зауважує К.Г. Городенська, у слов'янському світі такі конструкції української мови є "унікальними"².

С. Смеречинський у "Нарисах з української синтакси" звертає увагу і на етнологічні параметри безособових значень. "Безособові речення, що в них діє ніби щось таємне, невідоме, якась сила" – так називає окремих розділ своєї "синтакси" С. Смеречинський, пов'язуючи синтаксис з фразеологією та стилістикою, а також зазначаючи, що "у безпідметових зворотах такого типу українська народна мова дуже кохається"³. Ними підкреслюється "таємність", невідомість того, хто чинив, діяв (чи чинить, чинитиме)⁴. І. Огієнко вважав, що українська мова

¹ Андерш И. Ф. Типология простых деепричастных предложений в чешской мове в сопоставлении с украинской. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 164.

² Городенська К. Wieczorek D. Ukrainiskij pierfect na -no, -to na fonie polskiego pierfiekta // Мовознавство. – 1995. – № 4 – 5. – С. 77–78.

³ Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). – Харків: Рад. шк., 1932. – С. 22.

⁴ Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). – Харків: Рад. шк., 1932. – С. 32.

виготворила особливу форму безособових структур з дієсловами на *-ло* під впливом давніх релігійних вірувань¹, напр.: **Водило** мене, **водило** та привело до пасіки (Розм.); *Кудись його понесло* (Розм.). Безпідметовість таких речень пояснюється явищем табу на вживання назв деяких демонічних сил. Безперечно, вони надають українській мові певного характерологічного колориту.

Самобутні риси української граматики виявляються і в синтаксичній сполучуваності слова зі словом, особливо на основі прийменникового керування. Серед прийменникових форм фіксуємо чимало таких, що характерні тільки для української мови і в інших слов'янських мовах не вживаються. Це керування дієслів родовим, давальним, знахідним, орудним та місцевим відмінками, що усталилося відповідно до світосприймання українців, народної свідомості, напр.: *братися до чого, підійти до брата, знаходитися біля озера, почути крізь сон, розповідати про сина, їхати попід яворами, знатися на чомусь, повірити на слово, почуватися на силі, погодитися на тому* тощо).

Серед особливостей, що їх відзначають учені як специфічні, властиві саме українській мові, варто згадати розширене вживання родового відмінка (родовий частковий, родовий при запереченні, родовий у значенні знахідного тощо). Напр.: *написав листа, купив хліба, не читав твору, випив чаю* тощо.

На основі синтаксичних зв'язків та семантичних відношень утворюються словосполучення, побудовані за національними законами мови, в тому числі і стійкі фразеологізовані сполучення, тобто ті словесні формули, що образно характеризують собою асоціацію понять у даного народу, його способу думати. Саме вони надають мові певного обличчя і в великій мірі спричиняються до відмінностей з іншими мовами.

Специфічною формою українського є кличний відмінок, який, на думку деяких сучасних мовознавців, виявляє ще й такі риси української ментальності, як "кордоцентричність", ліричність та поетичність вдачі². Як відомо, звертання в українській мові,

¹ Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – С.145–146.

² Скаб М.С. Шляхи і методи дослідження української мови як найважливішого засобу вираження ментальності українців // Проблеми історії та культури української мови: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 21.

виражене формою кличного відмінка, крім функції безпосереднього називання співрозмовника, містить безліч мовленнєвих можливостей впливу на учасника мовленнєвого акту, виражає різноманітні оцінні конотації, дає змогу розкрити внутрішній стан мовця і характерні риси ментальності. Для прикладу можемо навести фольклорні (пісенні) звертання, типу *любка, зозулько, пташко моя, соколе ясний, козаченьку, дівчинонько, серце моє, моє ти золото* тощо. Це і особливості звертання до рідних (*мамко моя, мамцю моя, нене, ненько, мамуньцю, тату, татку, татоньку, татуненьку, татусечку, сестрице, сестричко, сестронько; брате мій, братику, браття, дітки, дітоньки, діточки, доньцю, донечко, сину мій, синочку, синоньку*). Повтори звертань посилюють їх емоційність, як-от: *Воротарю, воротареньку, відтвори нам воротонька; Мамко ж моя старенькая, мамко ж моя мила...*(Нар. тв.).

Характерні для українського синтаксису і звертання до неживих істот, зокрема з суфіксами суб'єктивної оцінки: *вітроньку, світоньку, калинонько, полечко, зіронько, річечко* тощо.

Через звертання мовець виражає цілий спектр суб'єктивно-модальних значень: любов, повагу, жагу, закоханість (позитивна експресія) і роздратування, зневагу, гнів, ненависть (негативна експресія).

Оцінні назви, що виявляють надмірну експресивність, вживаються не лише в позиції звертань, але й в позиції відокремлених прикладок, присудків тощо. Порівняймо їх використання у вже згаданій п'єсі, в якій письменниця зафіксувала народне мовлення:

[Пашка (*входе*):]. *Здрастуйте, матушко.*

[Дячиха:]. *Здрастуйте, не здрастуйте, дзига. А ти, дівко, принесла те, що я казала? Забула, мабуть, катівка?*

Характерні для українського розмовного мовлення і конструкції "ніякого роду". С. Смеречинський зазначає умову його вжитку у реченнях (замість чоловічого або жіночого роду): "Коли хочемо виявити до когось чи до чогось своє почуття: 1) симпатії (жалість, ніжність, ласка – здебільшого і надто в розмовах за діти, хоч часто і за дорослих, за молодь) або навпаки; 2) антипатії (погорду, зневагу, глум, бажання принизити)"¹. Порівняймо: *Аж заплачу, коли побачу малого хлопчика в селі: мов одірвалось од*

¹ Смеречинський С. Знач. праця. – С. 139.

гіллі, одне-однісіньке під тином сидить собі (Т. Шевченко); Воно й **училося**, нівроку йому. Страх яке до книжки було (А. Тесленко).

Як характерологічну рису українського синтаксису дослідники називають також вживання псевдозайменника **воно** в неособових реченнях, що становлять формально двоскладні структури (типу "Що воно за цяця?", "Якось воно буде" тощо).

Характерною для українського синтаксису є також сполука дієслівної форми з інфінітивом, що передає повинність, пор.: **Було не рубати** зеленого дуба, **було не займати**, як тобі не люба (Нар. пісня) // *Ти не повинен був рубати зеленого дуба...*

Подібні речення передають і пресупозицію умови, як-от: **Було** тобі, Грицю, та на вечорниці **не ходити** (М. Старицький) // *Якби ти, Грицю, не ходив був на вечорниці...*

До специфіки українського синтаксису можна зарахувати й випадки функціональної транспозиції форм наказового способу, що використовуються як способи передачі інших семантичних відношень (умови, допусту, повинності, мети тощо), як-от: *Ану ще слово скажи, то так і вилетиш з хати* (Сл. Грінч.) // *Якщо ти тільки скажеш хоч слово, то вилетиш з хати; Щось би сказав, але **най мовчу, най шаную** образи в хаті* (В. Стефаник) // *Щось би я сказав, але краще я мовчатиму...; Утні батьку, орле сизий, **нехай я заплачу**...*(Т. Шевченко) // *...щоб я заплакав; Співай дитині, **най не плаче*** (В. Стефаник) // *...щоб не плакала.*

Національну специфіку українського синтаксису становлять і особливі форми складених присудків з допоміжними компонентами – дієсловами *стати* (у значенні *почати*) і *мати* (у значенні *повинності*), як-от: *Дивилися чорні очі та й **плакати стали**...* (тільки у формі минулого часу). *Ой я не знаю, з ким жити маю. Як я **маю** до тебе ходити, коли нас будуть вороги судити* (З нар. тв.).

Здавна відоме твердження лінгвістів, що українська мова "кохається" в прикметникових формах. Це стосується передовсім присвійних прикметників. Їх вживання пов'язано з милозвучністю української мови, із законами евфонії. Звороти з родовим приналежності, що вживаються паралельно (типу *твори Шевченка, теорія Дарвіна, таблиця Ліннея, гніздо птахів, хата тітки*), тобто такі, що в них "приналежність виражена речівником у генитивній формі, – писала О. Курило, – невластиві українській

народній складні, – треба казати *Шевченкові твори, Дарвінова теорія, Ліннеєва таблиця, пташаче гніздо, тітчина хата*¹. Саме цю особливість стилю М. Гоголя (збереження прикметникових форм, особливо присвійних) як українську рису мови творів письменника відзначали дослідники.

Однією з найбільш характерних особливостей вживання присвійних прикметників в українській мові є подвійне їх вживання, як-от: *Маркове купцеве щастя; Та нема кращої над Ганну Кусівну, Пилипову Кусову козацьку дочку* (тобто дочку козака Пилипа Куса).

Специфічною рисою українського синтаксису є і часові звороти з родовим квалітативним, тобто з обов'язковим означальним компонентом типу: *темнької ночі, пізнього вечора, того року, цього літа* тощо. За твердженням С. Смеречинського, з-поміж безприменникових конструкцій – це найпоширеніша й найпопулярніша².

За прикметну рису українського синтаксису можна вважати і часовий зворот з родовим відмінком та прийменником *за* (типу *за Нерона, за Польщі, за давніх часів, ще за царя, не за нашої па'мяті*).

Надзвичайно типовою стилістичною рисою української фрази є підсилення в ній окремих компонентів через тавтологію, повтор однокореневого слова, типу: *Війська сила-силенна* (повтор іменника); *Дивуйся, брате, дивним дивом!* (повтор дієслова, прикметника та іменника). Ставок *глибокий-глибоченний* (повтор прикметників, один з яких має суфікс суб'єктивної оцінки) тощо.

Підсилення ознаки відбувається і словом-синонімом, найчастіше з префіксом *не-*, як-от: *Молодий козаچه, смутний, невеселий... Купи черевики малі, невеличкі... Ох темная та невидная ніченька була!* (З нар. тв.)

Сполучення двох синонімічних слів актуалізує увагу слухача або, як на думку О. Курило, повтор "виказує повільний процес думання", напр.: *Іниий стане та свій смуток-жаль повістить* (Марко Вовчок). *Ждала, ждала козаченька й плакати стала* (Нар. тв.).

Окремі специфічні риси, що складають мовну картину світу українців, наявні і в царині складних речень. "Найбільша й най-

¹ Курило О. Знач. праця. – С. 93.

² Смеречинський С. Знач. праця. – С. 41.

характерніша особливість української народної мови, що проймає її наскрізь, є паратакса", – зазначав С. Смеречинський¹.

Для зображення портретних характеристик використовуються досить часто конструкції з *називним відмінком*, граматично не пов'язані зі структурою основного речення, як-от: "*Стоїмо: я, Сергійко, **итанці** у смолі, Марушка в спідничині пістрьовенькій*"; "*Сидить слідчий за столом, **борідка русява***"; "*Красуня якась, **стіжок** на голові, поруч з ним (учителем)*" (З тв. А. Тесленка). Такі конструкції досить характерні для синтаксису української розмовної мови, дають широкий простір для асоціацій, стимулюють інтенсивну уяву читача.

Наводячи речення "*Ой у полі дві тополі, верхи зелененькі*", С. Смеречинський вважає, що образ передається у ньому так, як ми його бачимо й сприймаємо. Ця конструкція стисла, енергійна, свіжа, образна, що наближає українську мову до легкого, гостро-чіткого стилю французької мови².

Народна українська мова, за висловом вченого, "наскрізь проросла ... паратактичними сполуками: від сполуки окремих слів і до сполуки цілих речень та інших сполук". Їм характерні образність, лаконічність, енергійність, економність уваги до самої думки, природність, більша глибина та гострість. У гіпотаксі думка "розбивається", а у паратаксі – одразу справляє увагу на суть, а не на відтінки залежності³. Порівняймо у Шевченка: *Вона все ходить – з уст ні пари; Широкий Дніпр не гомонить; Розбивши вітер чорні хмари, Ліг коло моря відпочить*.

Щодо специфіки складнопідрядного речення української мови, то можна вказати на підрядні означальні, що сполучаються відносним займенником **що**, напр.: *Ой чия пшениця, що довгії гони? Прийди ж, козаченьку, що чорнії брови. Нема того козаченька, що сумського полку (Нар. тв.)*.

Специфічні для українського синтаксису й безпідметові підрядні речення часу з генітивом та сполучниками **доки, поки, скільки** як-от: *Робитиму, поки сили. Не перестану тебе любити, поки мого віку (Розм.)*.

¹ Смеречинський С. Зазнач. праця. – С. 243.

² Там само. – С. 235.

³ Там само. – С. 261.

Таким чином, в царині синтаксису українська мова має низку відмінностей від інших слов'янських мов. Виведення української мови з-під "східнослов'янської стріхи" дає змогу відзначити глибинний рівень її спорідненості з іншими слов'янськими мовами, а також ту специфіку, що становить особливу самобутність українського синтаксису. Це підтверджують численні своєрідні синтаксичні моделі, що становлять національний колорит мови, її самобутність.

Текстотвірні засоби, що використовуються в процесі структурування фрази, відповідають лінгвоментальній комунікації українців, що має більш як тисячолітню історію.

Матеріали V Конгресу Міжнародної Асоціації Україністів, Чернівці, 26–30 серпня 2003 р.: Мовознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч.1. – С. 132 – 136.

ЗМІСТ

Від упорядників.....	3
----------------------	---

СИНТАКСИЧНА СТИЛІСТИКА

Кононенко В.І.	
Проблеми стилістичного синтаксису	5
Єрмоленко С.Я.	
Стилістичний компонент у семантиці синтаксичних одиниць.....	21
Гуйванюк Н.В.	
Варіантність і синонімія мовних засобів	38
Горяний В.Д.	
Синоніміка і стилістика односкладних речень.....	46
Шевельов (Шерех) Ю.В.	
Відокремлення слів і зворотів як вияв синтаксичної синонімії.....	66
Шульжук К.Ф.	
Функціональні параметри складного речення в художньому стилі.....	72
Дорошенко С.І.	
Безсполучникові складні речення в системі синтаксичних синонімів.....	80
Городенська К.Г.	
Синтаксична специфіка української наукової мови	85
Загнітко А.П.	
Сучасна українська синтаксична поетика: закономірності розвитку і тенденції	92
Єрмоленко С.Я.	
Синтаксис у стилістиці і стилістика в синтаксисі.....	107
Загнітко А. П.	
Текст як лінгвістична категорія	112
Шинкарук В.Д.	
Типологія наукових підходів до вивчення модусу	144

ТЕОРІЯ СИНТАКСИСУ

Вихованець І.Р.	
Поняття елементарності синтаксичних одиниць	154
Грищенко А.П.	
Внутрішня синтаксична організація простого речення.....	159

Грищенко А.П.	
Форма в синтаксисі.....	177
Єрмоленко С.Я.	
Загальна і власне синтаксична семантика речення.....	193
Єрмоленко С.Я.	
Категорія предикативності.....	197
Городенська К.Г.	
Реченнєвірний потенціал предикатів якості.....	204
Городенська К.Г.	
Реченнєвірний потенціал предикатів кількості.....	212
Дудик П.С.	
Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення.....	219
Дорошенко С.І.	
До проблеми розрізнення поняття "приєднання" і "парцеляція".....	230
Мойсієнко А.К.	
Типологія ускладнення в простому реченні.....	236
Гуйванюк Н. В.	
Функціональна транспозиція в синтаксисі.....	248
Городенська К.Г.	
Дериваційна парадигма в синтаксисі.....	258
Гуйванюк Н. В.	
Кореферентність синтаксичних одиниць.....	267
Мірченко М.В.	
Категорія сурядності.....	281
Гуйванюк Н.В.	
Основні типи інформативно-референційних смислів у реченні-висловленні.....	292
Гуйванюк Н.В.	
"Мовна картина світу" українців засобами синтаксису.....	306

Навчальне видання

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хрестоматія

У двох частинах

Частина 2

Упорядники:

Мойсієнко Анатолій Кирилович

Чумак Володимир Васильович

Шевель Святослав Миколайович

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 19,0. Наклад 100. Зам. № 219-9078.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1ф22*.
Підписано до друку 25.02.19

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601,

☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02